

Jan de Bie Leuveling Tjeenk: de relatie tussen bestuurlijke functies en architectonische ontwerpen

Meike Wiedemann
Thesis Research Master Arts and Culture
Universiteit Leiden
Eerste lezer: Dr. Juliette Roding
Tweede lezer: Laura Plezier

“Door zijn nationale deugden, door zijn onbaatzuchtig leven, tot het einde vóór alles in dienst der gemeenschap gesteld, komt hem een plaats toe in Nederlands geestelijk Pantheon.”

Jean François van Roijen, 1941

Inhoud

Introductie	5
Deel I: Jan de Bie Leuveling Tjeenk: De voorzitter	7
Bond van Nederlandsche Architecten.....	8
De Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten.....	9
Deel II: Jan de Bie Leuveling Tjeenk: De architect.....	23
Villa's en landhuizen	24
Villa te Schagen.....	26
Villa <i>Pineta</i> te Hilversum	28
Villa <i>Pasadena</i> te Zeist	29
Landhuis <i>Beverhof</i> te Werkhoven	31
Ontwerp voor een garage en paardenstal.....	32
Museumplein 4 te Amsterdam: Een verwezenlijking van idealen?	34
Intermezzo: een flatgebouw in eigen tuin.....	38
Conclusie: Amerikaanse invloeden.....	39
Het Volkenbondspaleis te Genève	43
Utiliteitsbouw	47
De Jaarbeurs te Utrecht.....	47
Het eerste vaste Jaarbeursgebouw	49
Het tweede vaste Jaarbeursgebouw.....	55
Het derde vaste Jaarbeursgebouw.....	57
De Beatrixhal	59
School voor lager en uitgebreid lager onderwijs op de Maliebaan te Utrecht.....	61
Het kantoorgebouw voor de Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. te Delft.....	63
Pakhuis <i>De Zwijger</i>	66
Parkeergarage te Amsterdam	71
Restauratiewerkzaamheden.....	72
Paleis op de Dam.....	73
Deel III: Het netwerk van Jan de Bie Leuveling Tjeenk.....	86
Sociaal-Netwerk-Analyse en Acteur-Netwerk-Theorie	86
Het netwerk	89
Conclusie: De verworvenheid van voorzitterschap en architectonisch werk	91
Bijlage A: Curriculum vitae van Jan de Bie Leuveling Tjeenk.....	94
Bijlage B: Gebouwen en ontwerpen	96

Afbeeldingen	98
Archieven en Collecties	172
Literatuur	175

Introductie

Hoewel het oeuvre van de Nederlandse architect Jan de Bie Leuveling Tjeenk omvangrijker is dan tot nu toe verondersteld, is hij voornamelijk bekend als bestuurder. Zo omvatten zijn bekendste ontwerpen de Jaarbeursgebouwen te Utrecht, zijn eigen woonhuis aan het Museumplein te Amsterdam, het Kantoorgebouw voor de Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. te Delft en het Pakhuis *De Zwijger* te Amsterdam. Naast zijn activiteiten als architect is was hij lid van talloze verenigingen, commissies en comités en heeft hij nauw samengewerkt met verschillende Nederlandse kunstenaars, architecten, industriëlen, ingenieurs en bestuurders. Zo was hij jarenlang bestuurslid van de Bond van Nederlandsche Architecten en voorzitter van de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten.

Ondanks zijn talrijke activiteiten op het vlak van bouwkunst zijn de prestaties van Jan De Bie Leuveling Tjeenk in vergetelheid geraakt. Zo heeft hij naast bovengenoemde gebouwen een aantal landhuizen, een flat- en een schoolgebouw ontworpen. Ook heeft hij restauratiewerkzaamheden uitgevoerd aan zowel het Koninklijk Paleis Soestdijk als aan het Koninklijk Paleis op de Dam. Toch wordt hij meer gezien als bestuurder dan als architect, waarbij zijn werk als conservatief en voornamelijk geïnspireerd door de architectuur van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright (1867-1959) wordt beschouwd. De Bie Leuveling Tjeenks oeuvre is slechts gedeeltelijk, en dan steeds in relatie tot de Prairie School bekeken. Een grote rol speelt hierbij de wereldreis die De Bie Leuveling Tjeenk in 1912 vlak na de afronding van zijn studie maakte. Kaspar van Ommen heeft een uitgebreid artikel over deze reis geschreven, voornamelijk over zijn verblijf in Amerika.¹ Over zijn reis naar Azië is echter nog niet geschreven, ook al heeft De Bie Leuveling Tjeenk er vermoedelijk zijn passie voor Aziatische kunst aan overgehouden. Ook Anita Vriend heeft De Bie Leuveling Tjeenks architectuur, en met name het ontwerp voor zijn eigen woonhuis aan het Museumplein in Amsterdam, in het licht van de Amerikaanse architectuur van Frank Lloyd Wright beschreven.²

De diversiteit van zijn werkzaamheden als architect maar ook als bestuurder wijst echter op meer inspiratiebronnen. Juist zijn actieve lidmaatschap in diverse verenigingen en commissies en de hiermee verbonden samenwerking met moderne Nederlandse

¹ Ommen, K. van. "European comes here for ideas.' De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912." *Bulletin KNOB* 96, 6 (1997): 189-203.

² Vriend, A. "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein." *Jong-Holland* 2 (1999): 79-87.

kunstenaars en architecten zijn van groot belang voor zijn eigen artistieke ontwikkeling als architect. Hierdoor komen verschillende vragen aan bod: is het oeuvre van Jan de Bie Leuveling Tjeenk beïnvloed door zijn bestuurlijke functies en taken? Kan zijn werk gezien worden als het gevolg van het contact met de architecten en kunstenaars tijdens zijn functies als bestuurder?

Zo is het juist zijn netwerk, dat zijn architectonisch werk stimuleert. Om zijn oeuvre te kunnen duiden in relatie tot zijn bestuurlijke functies en de contacten die hij hiervoor onderhield, zal in deze scriptie het bestuurlijke en architectonische werk van De Bie Leuveling Tjeenk onderzocht worden middels de Sociaal-Netwerk-Analyse en de Acteur-Netwerk-Theorie. Door het zichtbaar maken van de sociale connecties van De Bie Leuveling Tjeenk in een netwerk wordt de verwevenheid van zijn activiteiten op architectonisch en organisatorisch gebied duidelijk. De rol van niet-menselijke acteurs, in dit geval van bouwwerken, als constituerende en bemiddelende acteurs wordt door de Acteur-Netwerk-Theorie benadrukt, waardoor de functie van de architectuur binnen het netwerk van De Bie Leuveling Tjeenk zichtbaar gemaakt kan worden. Zo zal op deze wijze de verwevenheid van zijn bestuurlijk en architectonisch werk benadrukt worden.

Deze scriptie is daarom in drie delen verdeeld, waarbij in het eerste deel De Bie Leuveling Tjeenks activiteiten in de verschillende commissies, verenigingen en comités centraal staan. Vooral zijn werkzaamheden voor de Bond van Nederlandsche Architecten en de Tentoonstellingsraad worden belicht. In het tweede en omvangrijkste deel ligt de focus op zijn architectuur, waarbij ook zijn minder bekende projecten behandeld worden. Daarnaast worden de verschillende inspiratiebronnen belicht, om aan te tonen in hoeverre zijn oeuvre geïnspireerd is op meer dan alleen de Amerikaanse architectuur van Frank Lloyd Wright. In het derde deel wordt de methodiek uiteengezet, waarop de analyse van het sociale netwerk van De Bie Leuveling Tjeenk gebaseerd is. Zo zullen zowel de Sociaal-Netwerk-Analyse als de Acteur-Netwerk-Theorie bondig toegelicht worden in het licht van De Bie Leuveling Tjeenks werk als architect en bestuurder. Uitgangspunt voor deze analyse is het sociale netwerk van Jan de Bie Leuveling Tjeenk, dat middels de software Power BI gevisualiseerd wordt. In de conclusie worden de sociale connecties, die in de verschillende delen tot uiting komen, met elkaar verbonden om zo de verwevenheid van architectuur en het bestuurlijk werk te tonen.

Deel I: Jan de Bie Leuveling Tjeenk: De voorzitter

Jan de Bie Leuveling Tjeenk (Afb. 1.) wordt geboren op 18 Mei 1885 in Amsterdam als de zoon van Herman Jacob de Bie Leuveling Tjeenk en Maria van Eik, in een familie van commissionairs in effecten.³ In Delft volgt hij aan de Technische Hoogeschool de opleiding tot bouwkundig ingenieur. Al tijdens zijn studie toont hij grote interesse voor het verenigingsleven en is hij actief lid van de studentenvereniging het Delftsch Studentencorps en de hierbij aangesloten Sociëteit Phoenix, waar hij in 1908 met groot enthousiasme de viering van het twaalfde lustrum van het Delftsche Studentencorps organiseert.⁴ Daarnaast wordt De Bie Leuveling Tjeenk in 1906 lid van Genootschap Architectura et Amicitia (A et A), dat in 1855 als alternatief voor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst werd opgericht met als doel jonge architecten en kunstenaars uit aanverwante vakgebieden samen te brengen.⁵ Na de afronding van zijn studie in 1911 gaat hij een jaar lang op reis naar Amerika en Azië. Al kort na zijn terugkeer houdt De Bie Leuveling Tjeenk zich bezig met zijn werkzaamheden als architect en het actief lidmaatschap van diverse verenigingen en commissies. Deze activiteiten zullen zijn leven lang samengaan en elkaar beïnvloeden.

Van begin af aan oefent hij uiteenlopende functies uit en is hij betrokken bij verschillende verenigingen, commissies en comités. Zijn kennis en contacten komen bijzonder goed van pas tijdens zijn activiteiten in de Bond van Nederlandsche Architecten en in de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten. Daarnaast is hij lid van

³ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein," 84; HUA, Toegangsnr. 463 "Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1903-1942", Inventarisnr. 234-07, Aktennr. 28.

⁴ Gepland wordt een studentenmaskerade met feesten, optochten en verkleedpartijen, waarvoor een historisch thema gekozen wordt: "De intocht van Lorenzo de Medici binnen Florence na de vrede met het koninkrijk Napels in 1480". Geïnspireerd door de Groningse historicus Johan Huizinga en zijn lezingen over de Italiaanse Renaissance organiseren de studenten tijdens de feestweek diners, concerten, soirées en optochten in de stad. Hoogtepunt is echter het Florentijnse steekspel op de markt. De stad is vol bezoekers, onder anderen de eregasten koningin Wilhelmina en prins Hendrik. Allemaal komen ze het gevecht op de markt bekijken – de strijd om de hand van jonkvrouw Lucretia (Afb. 2). Gewonnen wordt deze strijd uiteindelijk door Lorenzo de Medici, gespeeld van De Bie Leuveling Tjeenk. Naast de lezingen van Huizinga heeft hij zich op zijn rol kunnen voorbereiden tijdens zijn Grand Tour; zo is De Bie Leuveling Tjeenk op studiereis in Italië en Griekenland geweest. "365 dagen Delft: Gevecht op de Markt", *Delft op Zondag* (19 Mei 2019): 13.

⁵ De Bie Leuveling Tjeenk wordt in 1906 buitenlid en pas in 1923 gewoon lid van het Genootschap. "Mededeelingen betreffende het Genootschap" *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 14, 4 (1906): 27-29; "Mededeeling van het Genootschap." *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 27, 1/2 (1923): 8; Schilt en Van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1885-1990*, 15.

allerlei commissies en verenigingen, waardoor hij zijn netwerk aanzienlijk weet uit te breiden.

Bond van Nederlandsche Architecten

In 1842 wordt de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst opgericht met als doel de kennisverspreiding over architectuur. In het begin worden studieprijsvragen uitgeschreven en prijsvraagontwerpen gepubliceerd, later worden excursies en lezingen georganiseerd voor de leden van de Maatschappij.⁶ Daarnaast ontwikkelt de Maatschappij belangstelling voor het bouwkundig onderwijs en het behoud van architectonisch erfgoed.⁷ Er worden reproducties en plaatwerken met bouwkundige tekeningen uitgegeven ten behoeve van de studie van architectuur en in 1881 wordt met het *Bouwkundig Weekblad* het eerst architectuurtijdschrift in Nederland opgericht.⁸ Als tegen het einde van de negentiende eeuw steeds meer vakverenigingen ontstaan, ontwikkelt zich ook onder architecten de wens naar een eigen vakvereniging, welke in 1908 door de oprichting van de Bond van Nederlandsche Architecten waar gemaakt wordt.⁹ Met vooraanstaande architecten zoals Hendrikus Petrus Berlage (1856-1934), Karel De Bazel (1869-1923), Pierre Cuypers (1827-1921) en Willem Kromhout (1864-1940) als belangrijke spelers komt de Bond nu op voor de belangen van de architect, die onafhankelijk van het bouwbedrijf en andere beroepsgroepen zijn vak uitoefent.¹⁰ Elf jaar later fuseren de Bond en de Maatschappij vanwege de duidelijke overeenkomsten in hun doelgroepen en belangen. De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van Nederlandse Architecten B.N.A. ontstaat, kortweg B.N.A. genoemd.¹¹

Een jaar vóór de officiële fusie, in 1918, wordt De Bie Leuveling Tjeenk lid van de Bond van Nederlandsche Architecten.¹² Enkele jaren later wordt hij lid van de Commissie van Voorlichting, eerst als plaatsvervangend lid in 1921 en in 1922 als effectief lid.¹³ Zijn lidmaatschap bij de B.N.A. wordt vooral door zijn langdurige activiteiten in het bestuur

⁶ "BNA 175 jubileumspecial." *BNA. Branchevereniging Nederlandse Architectenbureaus*. <http://bna.instant-magazine.com/online-publicaties/175-jaar-bna#>. Geraadpleegd op 22 November 2019.

⁷ Ibid.

⁸ In 1927 fuseert het weekblad met het tijdschrift *Architectura*, uitgegeven van het Genootschap Architectura et Amicitia, en worden deze onder de naam *Bouwkundig Weekblad Architectura* voortgezet. Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² "Officieel gedeelte. Nieuwe leden." *Bouwkundig Weekblad* 39, 2 (1918): ongepag.

¹³ "Jaarverslag van den B.N.A. over 1922." *Bouwkundig Weekblad* 44, 12 (1923): 124.

van de Bond gekenmerkt. Zo bekleedt hij vanaf 1925 verschillende functies in het bestuur, zoals penningmeester en vicevoorzitter, totdat hij in 1929 wordt benoemd tot voorzitter van de Bond; een positie die hij tot 1935 vervult. Tegelijkertijd is hij op verschillende momenten lid van de Commissie van Geschillen, zeker in 1926, 1928, 1938 en 1939 en zit hij in 1933 in de Algemeene Honorarium Commissie.¹⁴

Na zijn aftreden als voorzitter wordt zijn inzet geëerd en wordt hij benoemd tot erelid van de Bond. Door de benoeming tot erelid wil de Bond zijn vertrouwen in De Bie Leuveling Tjeenk in het openbaar tonen, omdat zijn integriteit rond die tijd door verschillende personen in twijfel getrokken wordt in verband met zijn werkzaamheden als restauratiearchitect van het Koninklijk Paleis op de Dam. Zo levert de restauratie van de ramen een grote discussie op, waarbij zijn manier van werken bekritiseerd wordt. Zijn collega en vriend Albert Johan van der Steur (1895-1963) maakt echter ter gelegenheid van De Bie Leuveling Tjeenks benoeming tot erelid duidelijk, dat de Bond achter zijn voormalig voorzitter staat.¹⁵

De Bie Leuveling Tjeenk vertegenwoordigt voorts de Bond van Nederlandsche Architecten in de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten vanaf zijn oprichting in 1921 tot 1931.¹⁶ Zo zijn De Bie Leuveling Tjeenks activiteiten voor de B.N.A. en de Tentoonstellingsraad nauw met elkaar verbonden. Stuwende kracht daarachter is zijn belangstelling in de overdracht en verspreiding van kennis over Nederlandse architectuur, welke hij op verschillende manieren probeert aan te sporen. Hierbij speelt zijn lidmaatschap van de Tentoonstellingsraad een centrale rol.

De Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten

Vanaf het einde van de achttiende eeuw worden in diverse landen industriële- of nijverheidstentoonstellingen georganiseerd, zoals in Frankrijk en Groot-Brittannië.¹⁷ Op de

¹⁴ Vanwege ontbrekende gegevens is niet duidelijk, wanneer en hoe vaak precies hij lid is van de Commissie van Geschillen. "Officieele Mededeelingen." *Bouwkundig Weekblad* 47, 28 (1926): 285; "Bond van Nederlandsche Architecten." *Het Bouwbedrijf. Maandblad voor bouwkunde, techniek en handel* 5, 3 (1928): 69; "Jaarverslag van den B.N.A. over 1938." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 10 (1939): onpag.; "Bond van Nederl. Architecten." *Vakblad voor de bouwambachten* 24, 4 (1928): 33; "Samenstelling van het Bestuur en de Permanente Commissies in 1939." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 46 (1939): onpag.; "Jaarverslag van den B.N.A. over 1933." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55, 17 (1934): 149-152.

¹⁵ De kritiek wordt in het hoofdstuk over de Restauratie van het Koninklijk Paleis op de Dam uitgebreider toegelicht.

¹⁶ "BNA 175 jubileumspecial." *BNA. Branchevereniging Nederlandse Architectenbureaus*. <http://bna.instantmagazine.com/online-publicaties/175-jaar-bna#> Geraadpleegd op 22 November 2019.

¹⁷ Berlijn en Stokkom, *Wereldtentoonstelling*, 10.

zogenoemde werelttentoonstellingen die sinds 1851 plaatsvinden, worden niet alleen de nieuwste producten van industrie en nijverheid geëxposeerd; ze kunnen ook gezien worden als manifestaties van de nationale identiteit van een land.¹⁸ Zo worden gedurende de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in heel Europa veel tentoonstellingen georganiseerd, waarbij de meest recente ontwikkelingen op het gebied van industrie en nijverheid getoond worden.

Ook in Nederland ontwikkelt zich de drang om zulke tentoonstellingen te organiseren. In 1921 richten daarom een aantal Nederlandse kunstenaarsverenigingen de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten op. Initiatiefnemer is de Nederlandse Vereniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (kortweg V.A.N.K.) die met Architectura et Amicitia, de Bond van Nederlandsche Architecten, de Kring van Beeldhouwers en Opbouw tot samenwerking op het gebied van de tentoonstellingen voor bouwkunst, decoratieve schilder- en beeldhouwkunst, ambachts- en nijverheidskunst komt.¹⁹

In de eerste vergadering wordt besloten om driejaarlijks één tentoonstelling te organiseren, afwisselend in Rotterdam en Amsterdam, waarbij werken uit de verschillende disciplines zullen worden getoond.²⁰ Het organiseren van Nederlandse bijdragen voor soortgelijke buitenlandse tentoonstellingen telt de Tentoonstellingsraad ook tot zijn taken. Nagestreefd worden een “synthese van de kunsten” en een “harmonische groepering van conceptie’s, waarin deze verwante kunstvakken tot een werkelijke samenvatting gegroeid zijn”.²¹ De tentoonstellingen zullen zo een ideaalbeeld scheppen en het Nederlandse kunnen op het gebied van de bouwkunst en de verwante kunsten weerspiegelen.²²

In het bestuur van de Tentoonstellingsraad wordt steeds één afgevaardigde van de verschillende verenigingen gekozen. De Bie Leuveling Tjeenk wordt voor de B.N.A. gekozen en tot voorzitter benoemd, waarnaast architect Cornelis Joke Blaauw (1885-1947) voor het Genootschap Architectura et Amicitia, de kunstenaar Jaap Gidding (1887-1955) voor Opbouw, de ontwerper Willem Penaat (1875-1957) voor de V.A.N.K. en de beeldhouwer Theo van Reijn (1884-1954) voor de Kring van Beeldhouwers in het bestuur worden opgenomen.²³

¹⁸ Van Thoor, “Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)”, 204.

¹⁹ “Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten. Het Organiseeren van Periodieke Tentoonstellingen.” *Bouwkundig Weekblad* 43, 12 (1922): 114.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

Een driejaarlijkse tentoonstelling wordt echter nooit georganiseerd. Desalniettemin organiseert de Tentoonstellingsraad de Nederlandse bijdragen voor architectuur- en nijverheidstentoonstellingen in het buitenland, zoals de expositie te Kopenhagen in 1922. Om de inzending van moderne en toegepaste kunst te organiseren wordt een subcommissie opgericht.²⁴ De bestuursleden De Bie Leuveling Tjeenk, Blaauw, Gidding en Van Reijn worden hierbij gesteund door de kunstenaar Richard Roland Holst (1868-1938) en de architect Adolph Eibink (1893-1975).²⁵ Taak van de subcommissie is voornamelijk het maken van een voorstel voor de te exposeren werken, waarbij de uiteindelijke keuze door de Tentoonstellingsraad wordt gemaakt.²⁶ De werken zijn bedoeld om een indruk te geven van de Nederlandse bouwkunst, kunstnijverheid, grafische kunst en beeldhouwkunst; toch wordt het werk van de leden van de raad zelf *a priori* uitgesloten.²⁷ Door gebrek aan ruimte, het paviljoen is slechts 10 bij 30 meter, kunnen de diverse richtingen in de Nederlandse kunst niet getoond worden. Desondanks probeert de Tentoonstellingsraad de verscheidenheid van de werken tot uiting te brengen. Zo worden werken uit de stedenbouw, de volkswoningbouw, maar ook openbare gebouwen, landhuizen en restauraties geëxposeerd. De nadruk ligt echter op de esthetische waarde van de afzonderlijke werken en de indruk van het geheel.²⁸ Te zien zijn werken van onder meer de architecten H.P. Berlage, Karel de Bazel, Jan Frederik Staal (1879-1940) en Michel de Klerk (1884-1923), de ontwerpers en kunstenaars C.A. Lion Cachet (1864-1945), Jacob Jongert (1883-1942) en Jan Toorop (1858-1928).²⁹ De Nederlandse inzending, en daarmee de eerste tentoonstelling georganiseerd door de Tentoonstellingsraad, is geslaagd.

Als in 1925 de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels modernes* te Parijs gehouden wordt, organiseert de Tentoonstellingsraad wederom de Nederlandse bijdrage. De Bie Leuveling Tjeenk spelt hierbij een centrale rol. De tentoonstelling staat volledig in het teken van de moderne, decoratieve en industriële kunsten, waarbij zij zich niet beperkt tot kunstnijverheid.³⁰ De inzendingen worden over vijf groepen verdeeld:

²⁴ "Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten." *Architectura* 26, 21 (1922): 1; "Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten." *Bouwkundig Weekblad* 43, 20 (1922): 187.

²⁵ "Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten." *Architectura* 26, 21 (1922): 1.

²⁶ "Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten." *Architectura* 26, 35 (1922): 2-3.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Een compleet overzicht van de deelnemende kunstenaars en architecten is te vinden in het weekblad *Architectura*: *Ibid.*, 4-5.

³⁰ Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 206.

architecture, mobilier (meubilair), *parure* (sieraden), *arts du théâtre, de la rue et des jardins* (theaterkunst, straatmeubilair en tuinkunst) en *enseignement* (onderwijs), waarbij deze groepen wederom in zeventig subklassen verdeeld worden.³¹ Daarnaast worden de inzendingen categorisch en niet nationaal verdeeld, zodat de Nederlandse bijdrage op vier verschillende locaties te zien is. Behalve in het Nederlands paviljoen worden de ingezonden werken in twee zalen in het Grand Palais en in één zaal in de Galeries de l'Esplanade des Invalides tentoongesteld.³²

Vanwege de focus op moderne, decoratieve en industriële kunsten heeft de Tentoonstellingsraad grote belangstelling voor de organisatie van de Nederlandse inzending. Wanneer de Franse Minister van Buitenlandse zaken in 1923 een officiële uitnodiging voor de Nederlandse deelname aan zijn Haagse ambtsgenoot stuurt, geeft de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen echter aan, niet over voldoende financiële middelen te beschikken om een inzending tot stand te brengen.³³ Daarom roepen de Tentoonstellingsraad en een aantal particulieren een voorlopige commissie in het leven onder leiding van Ernst Heldring (1871-1954), voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in Amsterdam, om een Nederlandse deelneming aan de tentoonstelling mogelijk te maken.³⁴ Als de ministerraad in 1924 tenslotte de beslissing neemt om alsnog deel te nemen aan de tentoonstelling, wordt de Vereniging tot het bijeenbrengen eener Nederlandsche inzending op de in 1925 te Parijs gehouden Internationale Tentoonstelling van Moderne Decoratieve en Industriële Kunst opgericht. Een maand later wordt een drietal commissies ingesteld: een centrale commissie, een commissie van uitvoering en een tentoonstellingscommissie. Bij de bezetting van de commissies wordt een verschil gemaakt tussen particulieren en kunstenaars. Zo worden zowel leden van de Tentoonstellingsraad als particulieren opgenomen in de centrale commissie, terwijl de commissie van uitvoering voornamelijk uit niet-kunstenaars bestaat, die verantwoordelijk zijn voor de administratie en financiën.³⁵ In de tentoonstellingscommissie zitten daarentegen enkel

³¹ Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 206.

³² Ibid., 207.

³³ De Bie Leuveling Tjeenk en Boeyinga, "De Nederlandsche Afdeeling op de Internationale Tentoonstelling van Moderne Decoratieve en Industriële Kunst te Parijs in 1925", 350; Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 208.

³⁴ De Bie Leuveling Tjeenk en Boeyinga, "De Nederlandsche Afdeeling op de Internationale Tentoonstelling van Moderne Decoratieve en Industriële Kunst te Parijs in 1925", 350.

³⁵ Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 208.

kunstenaars, die zorg dragen voor de esthetische waarde en kwaliteit van de Nederlandse inzending.³⁶ Vertegenwoordigers in de tentoonstellingscommissie zijn De Bie Leuveling Tjeenk, Theo van Reijn, C.J. Blaauw, de typograaf Jean François van Roijen (1878-1942), en de architecten Berend Tobia Boeyinga (1886-1969) en Eduard Cuypers (1869-1927).³⁷ De Bie Leuveling Tjeenk wordt benoemd tot commissaris-generaal voor de Nederlandse inzending.

De commissie van beoordeling adviseert de tentoonstellingscommissie bij de keuze van de architect van het paviljoen, de kunstwerken en de inrichting van de zalen. Deze commissie wordt samengesteld uit leden van de bij de tentoonstellingsraad aangesloten verenigingen. Zo worden in de commissie de architecten H.P. Berlage, Jan Gratama (1877-1947), Willem Dudok, Mathieu Lauweriks (1864-1932) en de kunstenaars Joseph Mendes da Costa (183-1939), Hildo Krop (1884-1970), R.N. Roland Holst en C.A. Lion Cachet opgenomen.³⁸ Officieel is de aanmelding vrij en kan een ieder, die wil deelnemen aan de Nederlandse bijdrage, zijn belangstelling via een aanmeldingsformulier tonen. Daarnaast nodigt de tentoonstellingscommissie diverse kunstenaars uit om zich met een inzending aan te melden.³⁹ Als de deelnemende architecten en kunstenaars in 1924 bekend worden gemaakt, wordt de tentoonstellingscommissie echter sterk bekritiseerd. Om een volledig beeld van de Nederlandse bouwkunst en toegepaste kunsten te kunnen geven, mogen namelijk ook leden van de commissie van beoordeling en de Tentoonstellingsraad zelf hun werken aanmelden.⁴⁰ De tentoonstellingscommissie wordt verweten dat de inzendingen binnen een kleine kring van Amsterdamse kunstenaars en (oud-)leden van het genootschap Architectura et Amicitia verdeeld worden.⁴¹ Enkele kunstenaars richten hun klachten individueel of als groep aan de tentoonstellingscommissie of de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De minister wendt zich tenslotte tot de commissie van uitvoering met de vraag de problematiek nogmaals te bespreken en zo nodig

³⁶ Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 208.

³⁷ Ibid.

³⁸ De Bie Leuveling Tjeenk en Boeyinga, "De Nederlandsche Afdeeling op de Internationale Tentoonstelling van Moderne Decoratieve en Industriele Kunst te Parijs in 1925", 351; Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 208.

³⁹ Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 208-209.

⁴⁰ De Bie Leuveling Tjeenk en Boeyinga, "De Nederlandsche Afdeeling op de Internationale Tentoonstelling van Moderne Decoratieve en Industriele Kunst te Parijs in 1925", 351.

⁴¹ Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 208-209.

maatregelen te nemen.⁴² Na de bespreking wordt echter de onafhankelijkheid van de leden van de commissie van beoordeling benadrukt en naar de voorwaarden verwezen; dat de afgewezen kunstenaars en architecten met deze rechtvaardiging en uitleg tevreden zijn, is te betwijfelen.⁴³

De architect J.F. Staal ontwerpt het paviljoen, terwijl bijdragen van onder meer R.N. Roland Holst, C.A. Lion Cachet, J. Mendes da Costa, Hildo Kroop en de kunstenaar John Rådecker (1885-1956) getoond worden en het interieur van de tentoonstellingszalen door de architect en ontwerper Hendricus Th. Wijdeveld (1885-1987) ontworpen wordt (Afb. 174-177).⁴⁴ In de zalen in het Grand Palais en in de Galerie de l'Esplanade des Invalides, ingericht door Wijdeveld, worden voorbeelden van ameublementen, bouwbeeldhouwkunst, wandschilderingen, glasschilderingen en andere toegepaste kunsten geëxposeerd. De meeste voorwerpen, met uitzondering van de meubels, worden slechts als reproductie of gipsafgietsel tentoongesteld.⁴⁵ Om alsnog een indruk van de Nederlandse bouwkunst te geven, wordt de inrichting van de zalen aangevuld met een fotocollectie, bestaande uit ongeveer 250 architectuurfoto's.⁴⁶ Het paviljoen van Staal is de blikvanger van de Nederlandse inzending. Omdat de ruimte in het paviljoen beperkt is, kiest de tentoonstellingscommissie ervoor om het bouwwerk als een ontvangsthal te gebruiken in plaats van als tentoonstellingszaal. Het paviljoen is bedoeld om het meest karakteristieke moment in de Nederlandse hedendaagse kunst te tonen en tegelijkertijd de samenwerking tussen de architectuur en de toegepaste kunsten te demonstreren.⁴⁷ Zo wordt het

⁴² In het kader van deze scriptie kan hier slechts een beperkt beeld van kritiek aan de Tentoonstellingsraad en van de geëxposeerde werken gegeven worden. Meer informatie kan in het artikel van Marie-Thérèse van Thoor gevonden worden. Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 204-217.

⁴³ Ook in het *Bouwkundig Weekblad* licht De Bie Leuveling Tjeenk de werkwijze van de tentoonstellingscommissie en de commissie van beoordeling toe, waarbij de nadruk gelegd wordt op de keuzes die pas "na rijp beraad" worden genomen. De Bie Leuveling Tjeenk, "De Nederlandsche Afdeeling op de Tentoonstelling te Parijs in 1925." *Bouwkundig Weekblad* 45, 52 (1924): 543-544. In haar artikel toont Van Thoor echter aan, dat de kritiek grotendeels gerechtvaardigd is en er sprake is van een zekere vorm van voorkeursbehandelingen. Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 209.

⁴⁴ De Bie Leuveling Tjeenk en Boeyinga, "De Nederlandsche Afdeeling op de Internationale Tentoonstelling van Moderne Decoratieve en Industriële Kunst te Parijs in 1925", 350.

⁴⁵ *Ibid.*, 209.

⁴⁶ De fotocollectie toont overwegend expressionistische architectuur in de stijl van de Amsterdamse School. Ook de indruk van de toegepaste kunsten wordt voornamelijk bepaald door het werk van de in de commissies vertegenwoordigde kunstenaars. Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 209.

⁴⁷ "Verslag betreffende de werkzaamheden van de tentoonstellingscommissie voor de Nederlandsche Afdeeling op de tentoonstelling te Parijs in 1925." *Bouwkundig Weekblad* 47, 22 (1926): 224; Van Thoor, "Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)", 210.

paviljoen een *Gesamtkunstwerk*, een synthese van architectuur en decoratieve kunsten. Ook de omgeving wordt opgenomen in de compositie van het gebouw, zoals de bomenrijen en de rivier.⁴⁸ Zoals Marie-Thérèse van Thoor in haar artikel over de tentoonstelling omschrijft, toont het paviljoen echter twee gezichten: enerzijds herinnert het expressief baksteenwerk aan de Amsterdamse School, anderzijds vertoont de strakke vormtaal aan de voor- en zijgevels een kubistische variant van het expressionisme, die aan de architectuur van Frank Lloyd Wright herinnert.⁴⁹

De Bie Leuveling Tjeenk wordt nog in hetzelfde jaar voor zijn inzet voor de Nederlandse inzending op verschillende manieren geëerd. Volgens Heldring was Nederland zonder De Bie Leuveling Tjeenks engagement niet vertegenwoordigd geweest op de tentoonstelling in 1925. Zo schrijft Heldring jaren later:

“Zonder zijn krachtig initiatief voor den financiëleen grondslag en de voorbereiding in het algemeen, zijn helder inzicht en grooten steun bij alles wat de algemeene gestie betrof, zou Nederland op deze belangrijke internationale demonstratie in het kunstcentrum bij uitnemendheid – Parijs – niet vertegenwoordigd zijn geweest op de wijze, zooals nu mogelijk was.”⁵⁰

De Bie Leuveling Tjeenks overtuigingswerk speelt hierbij een centrale rol. In diverse vergaderingen heeft hij de Nederlandse regering niet alleen van het belang van deelneming overtuigd, maar ook heeft hij particuliere investeerders opgespoord.⁵¹ Gezien de economische situatie heeft hij kunstenaars en industriëlen moeten overtuigen om de Nederlandse deelneming alsnog mogelijk te maken. De Bie Leuveling Tjeenks belangstelling gaat zo ver, dat hij zelfs naar Parijs reist en contact opneemt met de Nederlandse ambassadeur John Loudon (1866-1955), het Franse tentoonstellingscomité, de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen M.I. Duparc (1870-1925) en de Vereeniging Nederland-Frankrijk.⁵² Zijn collega Jean François van Roijen benadrukt De Bie Leuveling Tjeenks belangstelling voor het tentoonstellingswerk en met name zijn “opoffering” van tijd en energie gedurende de voorbereiding van de tentoonstelling in Parijs in 1925. Zo roemt hij de manier waarop De Bie Leuveling Tjeenk zijn gehele werkkraft en zijn architectenbureau in Amsterdam ter beschikking stelt voor de totstandkoming van de

⁴⁸ Van Thoor, “Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925)”, 212.

⁴⁹ Ibid., 214.

⁵⁰ “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 180.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid., 179.

Nederlandse bijdrage.⁵³ Zijn inzet wordt in een vergadering van de Tentoonstellingsraad in december 1925 nadrukkelijk geprezen en hij krijgt als dank en eerbetoon een kunstwerk van een door hem hoog gewaardeerd kunstenaar.⁵⁴ Daarnaast wordt De Bie Leuveling Tjeenk in 1925 voor zijn engagement benoemd tot commandeur in de *Ordre national de la Légion d'Honneur*, en een jaar later tot ridder in de Orde van Nederlandse Leeuw.⁵⁵

Na afloop van de tentoonstelling in Parijs organiseert de Tentoonstellingsraad een aantal exposities in het binnen- en buitenland. Op deze tentoonstellingen worden voornamelijk architectuur- en interieurfoto's getoond, die voortkomen uit de fotocollectie van de Tentoonstellingsraad. Deze collectie wordt in 1925 aangelegd om de zalen op de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels modernes* aan te vullen en presenteert de *fine fleur* van de Nederlandse architectuur.⁵⁶ Zo is de collectie bedoeld om een ideaalbeeld te scheppen en zowel de artistieke als esthetische vormtaal van de Nederlandse architectuur te benadrukken.⁵⁷ De Bie Leuveling Tjeenk is een stuwende kracht achter de collectie, welke tot ongeveer 1935 wordt aangevuld met foto's van de Nederlandse bouwkunst.⁵⁸

De Bie Leuveling Tjeenks belangstelling in het tentoonstellingswerk komt ook in de daaropvolgende jaren naar voren. De Tentoonstellingsraad is betrokken bij verschillende exposities, zoals tentoonstellingen in Zürich en Winterthur in 1926 en de architectuurtentoonstelling in Haarlem in 1927.⁵⁹ In 1928 worden op De Bie Leuveling Tjeenks initiatief de Nederlandse ontwerpen voor de prijsvraag voor een Volkenbondpaleis te Genève in het Stedelijk Museum te Amsterdam tentoongesteld. In hetzelfde jaar toont de Museum Verein in Duisburg een aantal foto's uit de collectie van de

⁵³ "Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 179.

⁵⁴ Ibid., 180.

⁵⁵ "Berichten." *Bouwkundig Weekblad* 46, 43 (1925): 499; "Officieele Berichten." *De Ingenieur* 41, 23 (1926): 483.

⁵⁶ "BNA 175 jubileumspecial." *BNA. Branchevereniging Nederlandse Architectenbureaus*. <http://bna.instantmagazine.com/online-publicaties/175-jaar-bna#> Geraadpleegd op 22 November 2019.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Het Nieuwe Instituut heeft de fotocollectie gedigitaliseerd en openbaar gemaakt. De collectie van het HNI is onder meer op de website van Geheugen van Nederland beschikbaar. "Fotocollectie Tentoonstellingsraad." *Geheugen van Nederland*. <https://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/pages/collectie/Fotocollectie+Tentoonstellingsraad> Geraadpleegd op 28 November 2019.

⁵⁹ "Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 180.

Tentoonstellingsraad.⁶⁰ Ter gelegenheid van het Congres van de Internationale Kamer van Koophandel wordt in 1929 op initiatief van Heldring een architectuur- en nijverheidstentoonstelling georganiseerd.⁶¹ Daarnaast is De Bie Leuveling Tjeenk betrokken bij tentoonstellingen in Scheveningen, Budapest en de koloniale tentoonstelling in 1931 te Parijs.⁶² Ook heeft hij eigen ideeën voor tentoonstellingen. Zo doet hij meerdere pogingen voor een expositie over de moderne woning die helaas falen en samen met Wijdeveld organiseert hij een grote tentoonstelling over het werk van Frank Lloyd Wright.⁶³ Na tien jaar voorzitterschap treedt De Bie Leuveling Tjeenk in 1931 af. Tot zijn laatste prestaties behoren een nieuw reglement van de Tentoonstellingsraad en een vaste plek voor het fotoarchief.⁶⁴

Door de jaren heen is hij dus betrokken bij de organisatie van talloze tentoonstellingen. Duidelijk wordt, hoe gemakkelijk hij zich hierdoor in de verschillende kringen van de Nederlandse bouwkunst en verwante kunsten beweegt. De ervaringen die hij hierbij opdoet blijken later essentieel voor zijn betrokkenheid bij de *Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne* in Parijs 1937.

Ondanks het feit dat hij al zes jaar niet meer in de Tentoonstellingsraad zit en slechts incidenteel betrokken is bij tentoonstellingen, wordt hij gevraagd om de functie van commissaris-generaal over te nemen. Hij stemt toe en de regering richt een tweetal commissies op, die zich met de voorbereiding en de organisatie van de tentoonstelling zullen bezig houden; de tentoonstellingscommissie en de commissie van uitvoering.⁶⁵ Leden van de commissie van uitvoering zijn, naast De Bie Leuveling Tjeenk en zijn collega J.F. van Roijen, de bankier Daniël Crena de Iongh (1888-1970), de toenmalige voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel Gottfried H. Crone (1884-1931), toenmalig president-directeur van de Koninklijke Nederlandsche Gist- & Spiritusfabriek N.V. te Delft Wilhelmus Hendrik van Leeuwen (1887-1930), de Willem Hugo de Monchy (1894-1968), E.J. Korthals Altes, E.E. Menten, L.H. Le Cosquino de Bussy (1879-1943), F.J.H. Geraets, A. Hartog en P. Visser.⁶⁶ De Bie Leuveling Tjeenk en J.F. van Roijen zitten daarnaast in de

⁶⁰ "Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 180.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid., 180-181.

⁶³ Ibid., 181.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Van der Steur, "De Nederlandsche Deelneming aan de Tentoonstelling te Parijs in 1937", 340.

tentoonstellingscommissie, waar zij gesteund worden door de ontwerper en toenmalig directeur van de Koninklijke Van Kempen & Begeer Carel Begeer (1883-1956), de journalist en politicus Willem Graadt van Roggen (1879-1945), de toenmalige conservator en later directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam (1945-1963) W.J.H. Sandberg,⁶⁷ architect Albert Johan van der Steur (1895-1963) en W.L. Utermark. Zo zijn de commissies in 1937 samengesteld uit een groep mensen met diverse achtergronden en worden kunstenaars en particulieren minder sterk van elkaar gescheiden dan in 1925. Bovendien bevinden zich in de commissies een aantal collega's van De Bie Leuveling Tjeenk. Zo heeft hij al eerder met onder meer Van Roijen, Graadt van Roggen en Van der Steur samengewerkt en kent hij Van Leeuwen uit zijn studententijd.⁶⁸

Ondanks de publieke belangstelling in een openbare prijsvraag voor het ontwerp voor een nationaal paviljoen, wordt de opdracht aan architect en hoogleraar Jo van den Broek (1898-1978) toevertrouwd.⁶⁹ Volgens de tentoonstellingscommissie is er geen tijd voor een prijsvraag, omdat de voorbereidingen en onderhandelingen voor een Nederlandse deelname te veel tijd in beslag nemen.⁷⁰ De keuze voor architect Van den Broek is gebaseerd op een voordracht door het College van Advies van de B.N.A., het Genootschap Architectura et Amicitia en de Vereeniging Bouwkunst en Vriendschap, die De Bie Leuveling Tjeenk om advies vraagt.⁷¹ De overige bijdragen worden verdeeld in vier groepen die respectievelijk aan verschillende kunstenaars worden toegewezen. Zo wordt de afdeling Vervoer en Toerisme toevertrouwd aan architect Sybold van Ravesteyn (1889-1983), die al in 1925 bij de tentoonstelling in Parijs betrokken was. De architect en hoogleraar Frits Eschauzier (1889-1957) ontwerpt de zalen voor de afdeling Religieuze Kunst.⁷² Aan Jo van den Broek wordt behalve het paviljoen ook de afdeling Industrie en Kunstnijverheid toegewezen en de afdeling Nederlands-Indië wordt vorm gegeven door de architect J.H. Antonisse (1888-?).⁷³

⁶⁷ "Sandberg nu. Tentoonstelling – 1 okt 2004 t/m 12 feb 2005." *Stedelijk Museum Amsterdam*. <https://www.stedelijk.nl/nl/tentoonstellingen/sandberg-nu> Geraadpleegd op 12 december 2019.

⁶⁸ Van der Steur, "De Nederlandsche Deelneming aan de Tentoonstelling te Parijs in 1937", 340.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid.

⁷³ Van der Steur, "De Nederlandsche Deelneming aan de Tentoonstelling te Parijs in 1937", 340; Van den Broek, "Het Nederlandse Paviljoen op de Tentoonstelling Parijs 1937", 259.

In tegenstelling tot de tentoonstelling in 1925 wordt het paviljoen in 1937 niet alleen als ontvangstruimte, maar ook als expositieruimte gebruikt.⁷⁴ Van den Broek ontwerpt een strak gebouw dat zich voegt in het schuin aflopende terrein en waarin de verschillende afdelingen zich bevinden (Afb. 178-180).⁷⁵ Zijn ontwerp herinnert sterk aan voorbeelden van het Nieuwe Bouwen, waarbij veel glas en staal wordt toegepast. In samenwerking met diverse kunstenaars en architecten is het paviljoen bedoeld om een indruk te geven van de meest recente ontwikkelingen op het gebied van de bouwkunst en nijverheid in Nederland. Zo heeft tuinarchitect Dirk Tersteeg (1876-1942) de omliggende tuin ontworpen, waarin een houten beeld van beeldhouwer Albertus Termote (1887-1978) wordt geëxposeerd.⁷⁶ Wijdeveld en J.A. Brinkman creëren een scheepsachtige atmosfeer in de zaal van de Holland-Amerikalijn, om zo een indruk te geven van het nieuwe vlaggenschip van de maatschappij.⁷⁷ In de afdeling Religieuze Kunst zijn onder meer wandschilderingen van de kunstenaar Charles Eyck (1897-1983) en glas-in-lood van de kunstenaar Joep Nicolaas (1897-1972) te zien.⁷⁸ Zo is ook de Nederlandse bijdrage van 1937 als *Gesamtkunstwerk* bedoeld en wordt de synthese van bouwkunst en nijverheid nagestreefd. In 1937 spelen echter nieuwe onderwerpen zoals toerisme en vervoer een groter rol dan in 1925. In vergelijking met de tentoonstelling in 1925 is er in 1937 een verschuiving van sterk expressionistische ontwerpen naar een strakke, functionele en sobere vormtaal.

Voor zijn inzet voor de *Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne* wordt De Bie Leuveling Tjeenk geëerd met benoeming tot Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau.⁷⁹ Drie jaar later wordt De Bie Leuveling Tjeenk gevraagd om advies uit te brengen over een eventuele deelname van Nederland aan de internationale tentoonstelling te Rome. In april vertrekt hij naar Italië. Op zijn terugreis strandt hij in Parijs, als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, waar hij als gevolg van een ongeval om het leven komt.⁸⁰

⁷⁴ Van der Steur, "De Nederlandsche Deelneming aan de Tentoonstelling te Parijs in 1937", 340.

⁷⁵ In het kader van deze scriptie kan hier slechts een beperkt beeld van de geëxposeerde werken gegeven worden. Meer informatie is bijvoorbeeld in het artikel van Jo van den Broek te vinden: Van den Broek, "Het Nederlandse Paviljoen op de Tentoonstelling Parijs 1937", 257-261.

⁷⁶ Van den Broek, "Het Nederlandse Paviljoen op de Tentoonstelling Parijs 1937", 258.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ "Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 180; "Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk ontvangt hoge onderscheiding." *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant* (28 September 1939): 3.

⁸⁰ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 80.

De activiteiten van de Tentoonstellingsraad zijn nauw met De Bie Leuveling Tjeenk verbonden. Hij is de eerste voorzitter van de raad en oefent deze functie gedurende tien jaar uit. Tijdens zijn hele carrière is De Bie Leuveling Tjeenk betrokken bij de tentoonstellingen die de raad organiseert en hij bepaalt van begin af aan het karakter van de raad. In zijn functie als voorzitter bouwt hij een sociaal netwerk op, dat hij door de jaren heen onderhoudt en uitbreidt.

Naast de bovengenoemde activiteiten in de Bond van Nederlandsche Architecten en de Tentoonstellingsraad participeert De Bie Leuveling Tjeenk ook in andere commissies en comités. Hierbij is hij enerzijds betrokken bij technische en constructieve vraagstukken met betrekking tot de Nederlandse bouwkunst, anderzijds houdt hij zich bezig met esthetische vraagstukken.

Vlak na zijn afstuderen wordt hij bijvoorbeeld lid van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs, die in 1853 is opgericht.⁸¹ In de daaropvolgende jaren is hij niet alleen verbonden aan, maar ook actief betrokken bij de vereniging; zo is hij in de jaren 1925-1927 bestuurslid, onder meer samen met zijn collega Cornelis Wegener Sleeswijk (1909-1991), de ingenieur J.L. Huysinga, de architecten Johannes Hendrik Willem Leliman (1878-1921) en George van Heukelom (1870-1952).⁸² Daarnaast is De Bie Leuveling Tjeenk in de jaren 1926 tot en met 1928 bestuurslid van de afdeling Bouw- en Waterbouwkunde van het Koninklijke Instituut voor Ingenieurs.⁸³ Vanaf eind van de jaren twintig is hij lid van verschillende commissies die zich met vraagstukken in de bouw bezig houden, zoals de Commissie Hoogbouw te Amsterdam, de Commissie Keuringsvoorschriften voor

⁸¹ Vanaf 1900 brengt de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs samen met het Koninklijke Instituut van Ingenieurs (KIVI) het weekblad *De Ingenieur* uit. Vanaf 1961 wordt de vereniging opgenomen in het Koninklijk Instituut van Ingenieurs. "Vereeniging van Delftsche Ingenieurs." *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1925*. Beets: Delft, 1925: 217-218; "Historie KIVI." *KIVI. Engineering Society*. <https://www.kivi.nl/meer/over-kivi/historie-kivi> Geraadpleegd op 22 November 2019.

⁸² "Vereeniging van Delftsche Ingenieurs." *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1925*. Beets: Delft, 1925: 217-218; "Vereeniging van Delftsche Ingenieurs." *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1926*. Beets: Delft, 1926: 216-217; "Vereeniging van Delftsche Ingenieurs." *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1927*. Beets: Delft, 1927: 239-241; "Vereeniging van Delftsche Ingenieurs." *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1928*. Beets: Delft, 1928: 243-245.

⁸³ "Vergadering van de Afdeling voor Bouw- en Waterbouwkunde van het Kon. Instituut van Ingenieurs te 's-Gravenhage 22 December 1925." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 41, 2 (1925): 36; "Afdeling voor bouw- en waterbouwkunde. Verslag van de vergadering van 15 December 1928." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 43, 51 (1928): 403.

Bouwmaterialen en de Commissie ter Herziening van de A.A.V.⁸⁴ De interesse in bouwmaterialen zien wij terug in De Bie Leuveling Tjeenk's lidmaatschap van de Betonvereniging vanaf 1935.⁸⁵ Daarnaast zit hij in 1936 in de Commissie voor het Opstellen van Regelen voor Stedebouwkundig Werk, welke vragen behandelt met betrekking tot de honorering en de rechtsverhouding tussen de stedenbouwkundige en de opdrachtgever.⁸⁶

Toch heeft De Bie Leuveling Tjeenk ook een grote interesse in de bevordering en het behoud van de (bouw)kunsten in zijn geboortestad Amsterdam. Zo wordt hij in 1917 lid van het Genootschap Amstelodamum, opgericht in 1900 door leden van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap met als doel de bevordering van de kennis van het heden en verleden van de stad Amsterdam.⁸⁷ Ook wordt hij in 1924 bestuurslid van de Vereniging tot het Vormen van een Openbare Verzameling van Hedendaagsche Kunst te Amsterdam, samen met onder meer kunsthistoricus en -handelaar Jan Six (1891-1961).⁸⁸ Hierdoor staat De Bie Leuveling Tjeenk in nauw contact met de Amsterdamse kring van kunstverzamelaars. Deze passie voor beeldende kunst komt daarnaast tot uitdrukking in zijn activiteiten binnen de Vereniging van Vrienden van Aziatische Kunst, waarvan hij in de jaren 1929-1933 lid van het huishoudelijk bestuur is.⁸⁹ Al tijdens zijn wereldreis in 1912 heeft De Bie Leuveling Tjeenk gedurende zijn verblijf in Azië kennis gemaakt met de schoonheid van de Oosterse kunsten.⁹⁰

⁸⁴ "Commissie Hoogbouw te Amsterdam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 50, 21 (1929): 166; "Normalisatie in Nederland." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 25, 52 (1929): 680-682; Huysinga, "Vereniging van Delftsche Ingenieurs. Herziening A. A. V.", 17.

⁸⁵ "Nieuwe leden." *De Ingenieur. Bijlage Beton – Maandblad gewijd aan wetenschap en praktijk van het gewapend beton. Orgaan van de Betonvereniging* 3, 2 (1935): 16.

⁸⁶ "Regelen voor stedebouwkundig werk." *Het R.K. Bouwblad. Officieel orgaan der Algemeene Katholieke Kunstenaarsvereniging* 8, 9 (1936): 143; "Een nieuwe honorariumregeling voor stedebouwkundig werk." *Tijdschrift voor volkshuisvesting. Orgaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en den Nationalen Woningraad* 17, 11 (1936): 85.

⁸⁷ SAA, Amsterdam, toegangsnr. 499 *Archief van het Genootschap Amstelodamum*, Inleiding op inventaris.

⁸⁸ De vereniging wordt in 1875 onder leiding van de Amsterdamse groothandelaar Christiaan Pieter van Eeghen (1880-1968) opgericht, om de verzameling van hedendaagse kunst in Nederland te stimuleren. In 1895 krijgt de collectie een vaste plaats in het pas geopende Stedelijk Museum te Amsterdam. "Herinneringsdagen." *Maandblad voor beeldende kunsten* 1, 10 (1924): 302-303; "Stedelijk Museum in de Nieuwe Kerk 2. Tentoonstelling 23 mei t/m 9 aug 2003." *Stedelijk Museum Amsterdam*. <https://www.stedelijk.nl/nl/tentoonstellingen/stedelijk-museum-in-de-nieuwe-kerk-2> Geraadpleegd op 22 November 2019.

⁸⁹ De vereniging wordt in 1918 opgericht door de ingenieur en kunstliefhebber H.F.E. Visser (1890-1965) en de verzamelaar en handelaar G.F. Verburgt met het doel niet alleen de belangstelling voor, maar ook het wetenschappelijk onderzoek van Aziatische kunst te stimuleren. "Algemeen Bestuur." *Bulletin van de Vereniging van Vrienden der Aziatische Kunst. Maandblad voor beeldende kunst* 6, 9 (1929): 1; "Koninklijke Vereniging van Vrienden der Aziatische Kunst." *KVVAK*. <https://www.kvvak.nl/vereniging/> Geraadpleegd op 22 November 2019.

⁹⁰ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 85.

De Bie Leuveling Tjeenk's kennis van de bouwkunst komt ook van pas in zijn functie als jurylid van diverse prijsvragen. Als in 1918 de Vereeniging tot Bevordering der Bouwkunst te Utrecht een studieprijsvraag voor een tijdelijk restaurant uitschrijft, is De Bie Leuveling Tjeenk lid van de jury, naast ingenieur A.W.C. Dwars (1874-1946), C.J. Kruisweg (1868-1952), D.F. Slothouwer (1884-1946) en H.J. Kolk.⁹¹ In 1932 is hij jurylid van de prijsvraag voor een nieuwe Schouwburg te Arnhem, samen met Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972) en Pieter Vorkink (1878-1960). Drie jaar later zit De Bie Leuveling Tjeenk in het Comité van aanbeveling van de tentoonstelling "De functionele stad", die in juni 1935 in het Stedelijk Museum te Amsterdam getoond wordt. In verband met de tentoonstelling worden lezingen georganiseerd van bekende internationale architecten, zoals Le Corbusier (1887-1965), Walter Gropius (1883-1969) en J.J.P. Oud (1890-1963).⁹² Vlak voor zijn dood, in 1939, is De Bie Leuveling Tjeenk bovendien jurylid van de bekende Prix de Rome, die vanaf 1808 in Nederland wordt uitgereikt.⁹³

Een commissie, waarin technische en esthetische vraagstukken duidelijk met elkaar zijn verweven, is de Commissie van advies over de stadhuisplannen te Leiden. Nadat het stadhuis in de winter van 1929 afbrandt, wordt een commissie opgericht, bestaande uit De Bie Leuveling Tjeenk, Jos Cuypers (1861-1949), George van Heukelom, A.R. Hulshoff (1880-1958) en Gustav Cornelis Bremer (1880-1949).⁹⁴ De plannen voor een nieuw stadhuis veroorzaken felle discussies in architectenkringen. Lange tijd kan geen beslissing genomen worden, omdat geen overeenstemming bereikt kan worden over vragen zoals de locatie of de architect van het nieuwe stadhuis. In 1931 wordt een tweede, onafhankelijke commissie van deskundigen om advies gevraagd, die grotendeels uit de oorspronkelijke commissie bestaat; alleen Van Heukelom wordt vervangen door Willem Gerrit Witteveen (1891-1979), toenmalig stadsarchitect van Rotterdam.⁹⁵ Uiteindelijk herstelt C.J. Blaauw in 1940 de gevel in de oorspronkelijke stijl met overgebleven en opgeslagen restanten van de oude gevel en nieuw materiaal.⁹⁶

⁹¹ "Studieprijsvraag." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 39, 21 (1918): 126.

⁹² "De functionele Stad. Stedelijk Museum, Amsterdam. 1 t/m 23 juni 1935." *De 8 en Opbouw. Tijdschrift voor architectuur en stedenbouw* 6, 12 (1935): 115-118.

⁹³ "De Prix de Rome 1939." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 24 (1939): 256.

⁹⁴ "Het stadhuisvraagstuk te Leiden." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 26, 52 (1930): 763.

⁹⁵ "Het stadhuisvraagstuk te Leiden." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 27, 21 (1931): 344.

⁹⁶ "Verhaal: Stadhuisgevel." *Erfgoed Leiden en Omstreken*. https://www.erfgoedleiden.nl/componenent/lei_verhalen/verhaal/id/325 Geraadpleegd 22 November 2019.

Ook op het gebied van bouwkunstonderwijs is De Bie Leuveling Tjeenk actief. Zo is hij van 1927-1932 lid van de Raad van Toezicht van de Vereniging voor Voortgezet en Hoger Bouwkunstonderwijs.⁹⁷ Een jaar later is hij lid van de delegatie van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs die de PBNA-examens van het correspondentieonderwijs instituut te Arnhem controleert. Samen met P. Ott de Vries, H. Roodenburg en J.F.H. Koopman wordt hij uitgenodigd, om de PBNA examens bij te wonen.⁹⁸ In 1938 is De Bie Leuveling Tjeenk voorzitter van het bestuur van de Amsterdamse Industrieschool van de Maatschappij voor den Werkende Stand, een destijds bekend bouwkundig opleidingsinstituut voor avondonderwijs. Naast hem in het bestuur zitten verschillende architecten van de B.N.A., zoals W.B. Ouëndag (1899-1967) en C. de Geus, maar ook ingenieurs zoals G.J. Lugt en J.E. van Heemskerck van Beest.⁹⁹ In 1939 wordt De Bie Leuveling Tjeenk lid van de Commissie voor de Stichting van een Aula der Technische Hoogeschool; toch zal hij zelf de nieuwe aula, die pas in de jaren zestig gereedkomt, niet meer zien verrijzen.¹⁰⁰

Deel II: Jan de Bie Leuveling Tjeenk: De architect

Vlak voor de beëindiging van zijn studie krijgt hij zijn eerste opdracht als architect en ontwerpt hij een woonhuis in Schagen. In 1911 rondt hij zijn studie aan de Technische Hoogeschool af en ontvangt hij het diploma van bouwkundig ingenieur.¹⁰¹ Een jaar later zou hij op de reeds genoemde reis gaan, die hem zowel naar Amerika als naar Azië brengt. Na zijn terugkeer vestigt De Bie Leuveling Tjeenk zich in 1914 als architect in Amsterdam.¹⁰² In hetzelfde jaar trouwt hij in Utrecht met Petronella van Marwijk Kooy (1890-1951), dochter van Marinus van Marwijk Kooy en Maria Catharina Crena de Jongh.¹⁰³ Samen bewonen zij een huis op de Keizersgracht in Amsterdam, totdat ze in 1923 naar de *Villa de Eik* in De Bilt verhuizen.¹⁰⁴ Later verhuizen ze naar het pas voltooide woonhuis op het

⁹⁷ "Vereniging v. Voortgezet en Hooger Bouwkunstonderwijs." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 44 (1927): 393; "Vereniging voor Voortgezet en Hooger Bouwkunstonderwijs." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 49, 50 (1928): 400; "Vereniging v. Voortgezet en Hooger Bouwkunstonderwijs." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 50, 50 (1929): 399; "Bie Leuveling Tjeenk, Jan de." *Het Nieuwe Instituut*. <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/3d5ec0a6-6f93-5546-b11f-1ab6e49ed750> geraadpleegd 22 November 2019.

⁹⁸ "Studie – opleiding – examen in de bouwkunde." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 29, 24 (1933): 279-281.

⁹⁹ Mieras, "De Industrieschool te Amsterdam 75 Jaar", 350-351.

¹⁰⁰ Eckenhuysen Smit, "Stichting van een aula der Technische Hoogeschool te Delft", 120.

¹⁰¹ "Uitslag der examens aan de Technische Hogeschool op 30 Juni en 4 Juli 1911." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereniging van Delftsche Ingenieurs* 26, 27 (1911): 684.

¹⁰² Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 79.

¹⁰³ HUA, Utrecht, toegangsnr. 463 "Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1903-1942", Inventarisnr. 234-07, Aktennr. 28.

¹⁰⁴ Genootschap Amstelodamum, *Jaarboek* 20 (1923), XLI.

Museumplein in Amsterdam.¹⁰⁵ In Amsterdam vestigt hij vervolgens ook zijn architectenbureau, samen met onder meer zijn collega Cornelis Wegener Sleeswijk.

De Bie Leuveling Tjeenk's oeuvre als architect is in te delen in drie categorieën. Zo heeft hij een aantal villa's en landhuizen gebouwd, waaronder ook zijn eigen woonhuis in Amsterdam.¹⁰⁶ Ook heeft hij een ontwerp gemaakt voor het Volkenbondpaleis en daarnaast heeft hij diverse gebouwen ontworpen die tot utiliteitsbouw te rekenen zijn, zoals de Jaarbeursgebouwen in Utrecht. Tenslotte worden er ook restauratiewerkzaamheden aan De Bie Leuveling Tjeenk toevertrouwd, bijvoorbeeld het Paleis op de Dam te Amsterdam. Deze verdeling in categorieën is echter niet op te splitsen in aparte fases, omdat De Bie Leuveling Tjeenk zich niet op één categorie heeft vastgelegd, maar zijn hele carrière lang verschillende opdrachten gelijktijdig uitvoert.

Villa's en landhuizen

De Nederlandse villa's en landhuizen hebben in de periode van 1840 tot het begin van de twintigste eeuw een belangrijke ontwikkeling ondergaan. Tot de twintigste eeuw funktioneert een villa niet alleen als een comfortabele woonplek, maar ook als uiting van maatschappelijke representatie, status en klassenbewustzijn, zoals Jannes A. de Haan in zijn dissertatie over *Landhuizen en Villa's tussen 1840 en 1916* uiteenzet.¹⁰⁷ Tegelijkertijd vertegenwoordigen de villa en het landhuis het idee van een mooier, beter en gezonder leven buiten de stad. De Haan beschrijft de veranderingen die vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw plaats vinden bij het wonen in een villa buiten de stad. Zo kiest een groeiende groep uit de welgestelde middenklasse steeds vaker voor een permanente huisvesting buiten de stad in een villa, terwijl ze wel in de stad blijft werken.¹⁰⁸ Dit wordt mogelijk gemaakt door de verbeterde railinfrastructuur, maar ook door de technische verbeteringen in de bouw met betrekking tot de groeiende massaproductie, waardoor villa's uiteindelijk goedkoper worden.¹⁰⁹ In de tijd voor 1870 is de villa buiten de stad vooral bestemd voor seizoensbewoning, waarbij alleen een kleine welgestelde elite zich deze kan veroorloven. Langzamerhand ontstaat er een trend tot kleinere villa's in grotere

¹⁰⁵ Genootschap Amstelodamum, *Jaarboek 24* (1927), XXXVII.

¹⁰⁶ In een overlijdensbericht in het *Algemeen Handelsblad* wordt een ontwerp voor een villa in Wolfheze genoemd. Gedurende mijn onderzoek in het kader kon ik echter geen informatie vinden over een villa of landhuisje te Wolfheze, ontworpen door De Bie Leuveling Tjeenk. "Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk overleden." *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant* (4 Juli 1940): 1.

¹⁰⁷ De Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, 13.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 19.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 21.

dichtheden, die door een groeiende groep uit de gegoede middenklasse permanent bewoond worden. De villa wordt daarom voor een steeds grotere groep bereikbaar. Daarnaast kan een andere verandering waargenomen worden: vanaf 1900 verdwijnen steeds meer gespecialiseerde vertrekken uit de kleinere en middelgrote villa's en landhuizen, zoals de salon.¹¹⁰ Slechts de bewoners van de hele grote landhuizen en villa's beschikken nog over deze gespecialiseerde vertrekken. Zij hebben immers ruimte genoeg, maar ook een bepaalde sociale positie waarin de sociale representatie nog steeds essentieel is.¹¹¹ Deze vertrekken zijn echter niet nodig in de huizen van de nieuwe doelgroep, omdat deze niet dezelfde sociale positie inneemt binnen de maatschappij. De verschillende vertrekken, zoals de salon, hebben bepaalde karakteristieken, die hun rollen ondersteunen.¹¹² Al deze factoren leiden, in verband met de toename van de welvaart, tot de verandering van de indeling van villa's en landhuizen. Zo worden vanaf 1890 de eerste villa's ontworpen waarin de vestibule veranderd is in een hybride hal.¹¹³ Dit wordt gezien als een Nederlandse interpretatie van de Engelse *hall*, die vooral door Engelse architecten van de *Arts and Crafts*-beweging wordt toegepast en vaak gecombineerd wordt met evenzeer typische *Arts and Crafts*-elementen zoals vaste banken bij de vensters, een woongedeelte met open haard of *inglenooks*.¹¹⁴

Na 1900 worden bovendien een groot aantal villaparken rondom de steden gebouwd. Hierbij ontstaan villa's die afgeleid zijn van de landelijke bouwkunst zoals boerderijen. Ook ontwikkelt zich een nieuwe "echt Nederlandse" vormentaal, gebaseerd op "eerlijke" vormen, waardoor het landhuis ontstaat.¹¹⁵ Zo wordt de vormentaal van de boerderij met een rieten kap geïmplementeerd in de landhuis architectuur. Tegelijkertijd worden villa's ontworpen, die geïnspireerd zijn door de klassieke achttiende-eeuwse

¹¹⁰ De Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, 35.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² De Haan toont bovendien aan dat deze conventie door bijna niemand ter discussie gesteld wordt, onafhankelijk ervan hoe modern of onconventioneel een villa ook is. Alleen een kleine groep "anarchistische kunstenaars" probeert met de conventies van het woonprogramma te breken. De Haan concludeert daarom het volgende: "Dezelfde functies, maar een andere vorm en stijl. Juist dit soort constanten in het woonprogramma maken duidelijk dat de sociale component het woonprogramma beheerst, in ieder geval bij de representatieve vertrekken". Ibid., 36.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid., 41.

¹¹⁵ De Haan constateert dat dit vroeg twintigste-eeuwse landhuis tot vandaag de standaard representeert voor de "boerderijachtige, landelijk ogende villa met zijn eigen connotaties van eerlijkheid en volkseigen, romantische schilderachtigheid." Ibid.

bakstenen villa's met timpanen en hoeklisenen.¹¹⁶ Volgens De Haan zijn er dus vooral twee stilistische ontwikkelingen te zien:

“In de loop van het eerste decennium van de twintigste eeuw werden twee stilistische afleidingen belangrijk: de landelijke woning gebaseerd op de nationale landelijke architectuur, nu landhuizen genoemd, en de villa's gebaseerd op het achttiende-eeuwse Hollandse baksteen-classicisme. Van het eerste type was het eenvoudige, Gooise boerderijtje met laagkomende rieten kap of eenvoudige zadeldaken, baksteen en planken aan de verdieping de belangrijkste exponent. Van het tweede type de eenvoudige, bakstenen vierkante of rechthoekige villa's, ontdaan van kostbare classicistische elementen, waardoor er alleen nog een sober bakstenen blok met verdieping onder een schilddak met nokschoorstenen overbleef. Juist de vormgeving van het geheel was van groot belang.”¹¹⁷

Zo ontstaan vaak gevarieerde plattegronden, waarbij de hal centraal staat en de vestibule en de salon verdwijnen. Ook worden de kleinere en middelgrote villa's zakelijker opgezet, waarbij de fraaie verdeling van vlakken en volumes de enige decoratieve elementen vormen. Het moderne Nederlandse landhuis wordt gekarakteriseerd door een beperkte omvang en een sober vierkant of rechthoekig bouwblok met verdieping. Zo worden de bouwkosten laag gehouden en de huizen toch van alle woongemakken voorzien. Deze ontwikkelingen zien wij terug in de villa's en het landhuis die De Bie Leuveling Tjeenk toentertijd heeft ontworpen. De villa's lijken hierbij sterk geïnspireerd door de klassieke achttiende-eeuwse bakstenen villa's, waarbij alsnog landhuis-elementen worden toegepast. Het landhuis daarentegen roept sterke associaties met landelijke bouwkunst op.

Villa te Schagen

Als De Bie Leuveling Tjeenk in 1911 de opdracht krijgt om een woonhuis voor de burgemeester van Schagen (Afb. 3-4), J.P.W. van Doorn, te bouwen, heeft hij zijn opleiding nog niet afgerond.¹¹⁸ De plattegrond van de villa is gebaseerd op eenvoudige rechthoeken en vierkanten, waarbij een variatie en dus een schilderachtigheid van het silhouet bereikt wordt door een aantal uitbouwen, zoals de erker, de serre, het balkon, het portaal en de torenachtige schoorsteen. Deze schilderachtigheid, gecreëerd door de uitbouwen, is in de villa's uit deze periode vaak terug te vinden, zoals De Haan in zijn dissertatie uitlegt. Daarnaast herinnert de plattegrond (Afb. 5) van de villa aan de ontwikkelingen in de Engelse landhuisbouw. Zo zijn alle kamers gegroepeerd om de ingangshal (Afb. 6). Oorspronkelijk is De Bie Leuveling Tjeenk van plan om ook een zitje met haardvuur in de hal te bouwen,

¹¹⁶ De Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, 43.

¹¹⁷ *Ibid.*, 335.

¹¹⁸ Schwagerman, “Landhuis te Schagen”, 405.

maar dit element moet in verband met de bouwkosten geschrapt worden.¹¹⁹ Het idee van een zithoek met open-haard in de hal slaat terug op Engelse voorbeelden, die slechts zelden worden toegepast in Nederland.¹²⁰ Aan de voorkant van het huis liggen de ontvangstkamer en de kamer van de burgemeester, welke door middel van een deur met elkaar verbonden zijn. Aan de achterkant liggen de keuken en de eetkamer, waarbij tussen de voor- en de achterkant van het huis rekening is gehouden met ruimtes voor een provisiekamer en een portaal. Ook het verdwijnen van het souterrain heeft De Haan omschreven. De trap voert naar de eerste verdieping (Afb. 7) met twee grote slaapkamers en aanliggend een badkamer. Bovendien bevinden zich hier zowel twee logeerkamers (een grote en een kleinere) als een garderobe. Op de tweede verdieping bevinden zich twee dienstbodenkamers en de zolder.¹²¹ De eerste verdieping is een volwaardige verdieping, terwijl de tweede verdieping in de kap gebouwd is.

De buitenmuren zijn uitgevoerd in grijs grotwerk, een pleisterwerk dat het ruwe werk van een rotswand imiteert. Het schilddak is gedekt met rode, oudhollandse pannen, waarbij de dakgoten iets oversteken.¹²² De Bie Leuveling Tjeenk heeft hier schuiframen toegepast, waarbij het buitenverfwerk is gehouden in gebroken wit en donkergroen.¹²³ Alleen het trapraam is voorzien van eenvoudig glas-in-lood met de wapens van Schagen en Noord-Holland.¹²⁴ Ook het hek is in overeenstemming gehouden met het uiterlijk van de villa en bestaat uit pijlers van beton, bepleisterd met grotwerk, met daartussen een gecarbolineerd groen hek.¹²⁵

De hal en de vestibule zijn in witte kleur gehouden, terwijl de vloeren, traptreden en leuning in gebeitst Amerik grenen hout zijn uitgevoerd en de andere vertrekken in lichte kleur zijn geschilderd.¹²⁶ Daarentegen zijn zowel de kamer van de burgemeester als ook de eetkamer donker gehouden met gebeitst vuren, en een evenwel donkere balkzoldering.¹²⁷ Vanuit een technisch oogpunt is het huis van alle woongemakken voorzien. Zo wordt de watervoorziening van het landhuis geregeld door een systeem bestaande uit twee reservoirs op zolder: een reservoir voor het water dat uit een welput komt en voor

¹¹⁹ Schwagerman, "Landhuis te Schagen", 406.

¹²⁰ De Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, 55.

¹²¹ Schwagerman, "Landhuis te Schagen", 406.

¹²² Ibid.

¹²³ Ibid., 408.

¹²⁴ Ibid., 406.

¹²⁵ Ibid., 408.

¹²⁶ Ibid., 406.

¹²⁷ Ibid.

de closets en het spoelwater gebruikt wordt, en een reservoir dat regenwater filtreert dat wordt opgevangen in een grote regenton.¹²⁸

Zo toont de villa te Schagen een zakelijk en redelijk strak ontwerp, dat gebaseerd is op een pragmatische indeling. Desalniettemin zijn hier bepaalde karakteristieken te zien die ook De Bie Leuveling Tjeenks volgende architectonische werken kenmerken. Vooral met het oog op de andere villa's en landhuizen die hij heeft ontworpen, corresponderen zijn ideeën sterk met de toenmalige ontwikkelingen: ook zijn tijdgenoot C.H. Schwagerman omschrijft de indeling als "practisch-economisch", terwijl de raamverdeling in de gevels van "de modern-rationalistische architectuur opvatting" van De Bie Leuveling Tjeenk getuigt.¹²⁹ Toch zijn er in de oorspronkelijke plannen voor de hal ideeën uit de Engelse landhuisbouw verwerkt, die ook in De Bie Leuveling Tjeenks volgende ontwerpen tot uitdrukking zullen komen.

Villa *Pineta* te Hilversum

Pas na zijn wereldreis en zijn vestiging als architect wordt De Bie Leuveling Tjeenk de volgende opdracht toevertrouwd. In 1915 maakt hij het ontwerp voor de kleine villa *Pineta* in het Kannelsheuvelpark te Hilversum (Afb. 8-12).¹³⁰ In vergelijking met het ontwerp voor de villa te Schagen wordt hier een meer traditionele opzet van de plattegrond van de villa (Afb. 13) toegepast, met vestibule, die toegang geeft tot toilet en garderobe. Vanuit de vestibule betreedt men de zithal met open haard, welke wederom leidt tot de traphal. De trap is in de hoek weggewerkt. In tegenstelling tot het ontwerp in Schagen, waar geen vestibule is toegepast, heeft De Bie Leuveling Tjeenk dit oorspronkelijk vaste onderdeel van de negentiende-eeuwse landhuizen hier wel verwerkt. Toch verwijst de zithal met schouw naar de Engelse invloed op de ontwikkeling van de Nederlandse villa's en landhuizen. De woon- en de eetkamer zijn vanuit de traphal te bereiken, waarbij een serre en een terras aangesloten zijn op de woonkamer en de eetkamer. De eetkamer is wederom verbonden met de dienstruimte, keuken en bijkeuken. Ook hier is er sprake van dat het souterrain achterwege is gelaten en zijn de dienstvertrekken op de begane grond geplaatst. Op de eerste verdieping (Afb. 14) bevinden zich zowel een grote als een kleine logeerkamer naast de ruimtes voor de heer en vrouw des huizes: een zitkamer, de

¹²⁸ Schwagerman, "Landhuis te Schagen", 406.

¹²⁹ Ibid., 409.

¹³⁰ SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr. 12689.

slaapkamer, een toiletkamer en een kamer voor de kamenier. Op de tweede verdieping (Afb. 15) bevinden zich de ruimtes voor de dienstboden en zolder.

Zo weerspiegelt ook dit ontwerp de ideeën, die de landhuisbouw destijds grotendeels bepaalden. Het spits toelopende schilddak is bekleed met dakpannen en biedt door een aantal dakkapellen meer ruimte onder de kap. De buitenmuren lijken opgetrokken te zijn uit baksteen.¹³¹ De stalen ramen in houten kruiskozijnen kunnen worden afgesloten met raamluiken die geveerd zijn in een effen donkere kleur. Als zonewering zijn bovendien gestreepte markiezen toegepast. De villa wordt verwarmd door middel van centrale verwarming, waarvan de ketel zich in de kelder bevindt (Afb. 16). Zo wordt duidelijk dat de villa niet voor seizoensbewoning bestemd is, maar permanent bewoond wordt. Ook hier gaat het om een opdrachtgever uit de welgestelde middenklasse, die niet hoeft te voldoen aan dezelfde maatschappelijke normen als de elite, zodat er kan worden afgezien van bepaalde ruimtes met een specifieke functie, zoals de salon. De villa is omgeven door een boslandschap en veel groen (Afb. 17). De Bie Leuveling Tjeenk heeft een directe verbinding van de binnenruimtes met de natuurlijke omgeving gecreëerd: niet alleen door de vele ramen, maar ook door de serre en het terras op de begane grond en het balkon op de tweede verdieping. Deze verbinding van binnen en buiten weerspiegelen hierbij ideeën over een moderne levenswijze, waarin frisse buitenlucht en daglicht een steeds groter rol spelen.

Ook de villa *Pineta* is een sobere variatie van de schilderachtige villa, gekarakteriseerd door ingetogen uitbouwen in de vorm van de erker, de serre, het balkon en de torenachtige schoorsteen, maar ook de gevarieerde kapvormen, die hier worden toegepast. Daarnaast zijn er weinig decoratieve elementen aan het ontwerp toegevoegd.

Villa *Pasadena* te Zeist

In 1922 ontwerpt De Bie Leuveling Tjeenk de villa *Pasadena* te Zeist (Afb. 18-19) in opdracht van burgemeester Cornelis Jan baron van Tuyll van Serooskerken (1869-1945), een telg uit het Nederlands adellijk geslacht Van Tuyll van Serooskerken die van 1919 tot 1934 de functie van burgemeester van Zeist bekleedt. Drie jaar nadat hij het ambt heeft aanvaard, vertrouwt hij De Bie Leuveling Tjeenk de bouw van zijn landhuis te Zeist toe.

¹³¹ Omdat mij slechts één foto ter beschikking staat en deze een vrij lage resolutie heeft, is het moeilijk te zeggen. Ook de bouwtekeningen geven hierover geen gedetailleerde informatie. Ik vermoed dat De Bie Leuveling Tjeenk baksteen heeft toegepast omdat er, behalve het eerste ontwerp van het landhuis te Schagen, tot op dat moment bij ieder gebouw baksteen door hem werd gebruikt.

Dit ontwerp valt niet alleen op door zijn omvang maar ook door de bijzondere vlinderplattegrond. Vlak na de voltooiing wordt het huis opgenomen in de derde herziene druk van de publicatie *Het moderne landhuis in Nederland* van J.H.W. Leliman en K. Sluyterman (1922).¹³² De eerste druk van dit overzichtswerk van Nederlandse villa's en landhuizen vanaf 1900 wordt in 1916 gepubliceerd. Naast het landhuis te Zeist is in de derde druk ook De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp voor de villa *Pineta* afgedrukt.

Uiterlijk maakt de villa een vrij strakke en sobere indruk. Zo past De Bie Leuveling Tjeenk ook hier bakstenen gevels toe, afgedekt met een spits toelopend rieten schilddak met dakkapellen. De kruisvensters kunnen met luiken gesloten worden, waarbij de kozijnen in het wit en de luiken in een donkere effen kleur zijn gehouden. Vooral de ingang (Afb. 20) in het midden van de vlinderplattegrond springt in het oog. Boven de overdekte hoofdentree bevinden zich lange smalle, aaneen geschakelde glas-in-loodramen die voor daglicht in het trappenhuis op de eerste verdieping zorgen. Op de tweede verdieping bevindt zich ter hoogte van de glas-in-loodramen een smal klepraam met voor De Bie Leuveling Tjeenk vrij expressief gedecoreerde houten kozijnen. De vormgeving van deze villa wordt gekenmerkt door een spel van gevarieerde kapvormen en in elkaar geschoven vierkanten die de plattegrond uitmaken.

In tegenstelling tot de overige ontwerpen voor landhuizen en villa's wordt de Villa *Pasadena* gekarakteriseerd door de gespecialiseerde vertrekken die in de andere ontwerpen grotendeels verdwenen zijn. Van Tuyll van Serooskerken heeft echter een huis nodig dat zijn sociaal-maatschappelijke positie representeert. Dit weerspiegelt de plattegrond van het huis (Afb. 21). Vanuit de hoofdentree betreedt men een vestibule die toegang geeft tot een grote hal. Vanuit de vestibule zijn rechts een spreekkamer en links een garderobe met toegang tot toilet op de linkerkant bereikbaar. De rechtervleugel van het huis is ingericht voor de eigenaren van de villa, terwijl zich in de linkervleugel voornamelijk de vertrekken voor de bedienden bevinden. Zo is vanuit de centrale hal de eetkamer met terras, de huiskamer, een vertrek voor de heer en vrouw des huizes, een studeerkamer en een kamer met toegang tot de veranda en een tweede terras te bereiken. De verschillende vertrekken zijn dus naar Engels voorbeeld rondom de hal gegroepeerd. De rechter vleugel en de bediendenkamer zijn door de eetkamer met elkaar verbonden. Verder zijn de vertrekken voor de bedienden slechts door de dienstingang te bereiken. Op de

¹³² Leliman en Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland*, 15-16.

bovenverdieping (Afb. 22) bevinden zich acht slaapkamers, een kinderkamer met toegang tot balkon, een badkamer en zowel een linnenkamer als een zolder. Ook hier zijn de vertrekken rondom de centrale hal gegroepeerd en is wederom de linker vleugel voor de bedienden gereserveerd.

Zo is ook de *Villa Pasadena* een voorbeeld richting het moderne landhuis, waarbij de vertrekken nog volledig aan speciale functies voldoen. Het exterieur wordt gekenmerkt door de strakke en sobere vormtaal die het oeuvre van De Bie Leuveling Tjeenk karakteriseert. Tegelijkertijd speelt De Bie Leuveling Tjeenk hier met decoratieve elementen uit de landelijke architectuur, zoals het rieten dak, de houten luiken en de betimmerde voorgevel boven de hoofdingang. Op die manier ontstaat een spel tussen de landelijke vormgeving van het exterieur en de traditioneel sociaal-maatschappelijk gebonden functies van de vertrekken in het interieur.

Landhuis *Beverhof* te Werkhoven

In 1923 ontwerpt De Bie Leuveling Tjeenk een landhuisje, de zogenaamde *Beverhof*, in Werkhoven (Afb. 23-24). De gegevens over de oorspronkelijke opdrachtgever ontbreken. Het ontwerp voor het kleine landhuis onderscheidt zich zeer van zijn ontwerpen voor de voorafgaande villa's. Hij heeft hier veel meer naar een landelijke stijl gezocht, die teruggaat op de boerderij-architectuur. Zo heeft het kleine landhuis een lage overhangende rieten kap en zijn de buitenmuren bekleed met gele baksteen. De gevarieerde kapvormen bieden ook hier de enige decoratieve elementen binnen het sobere en eenvoudige ontwerp. De Bie Leuveling Tjeenk heeft ijzeren ramen toegepast met houten kozijnen, die wederom met effen gekleurde luiken afgesloten kunnen worden.¹³³ Aan het huis verbonden zijn een gesloten en een open garage, een soort carport. Daarnaast heeft De Bie Leuveling Tjeenk een varkensstal en een hondenhok voor de opdrachtgever ontworpen, die in het ontwerp aansluiten op het huis. Naast het meest landelijke element, de rieten kap, wordt ook door de betimmerde buitenmuren van de garage de indruk van een boerderijachtig landhuisje gecreëerd.

Vanuit de kleine ingangshal betreedt de bezoeker de zitkamer, met fraai uitzicht op het land, of de keuken, die wederom toegang geeft tot de woonkamer (Afb. 25). Van

¹³³ Tegenwoordig wordt het kleurenprogramma van de gevel bepaald door de gele baksteen, de witte kozijnen en het groene houtwerk. Omdat kleurenfoto's van de toenmalige toestand van het huis ontbreken, is het maar de vraag in hoeverre de kleuren, vooral van het houtwerk, origineel zijn.

hieruit is ook de garage bereikbaar. De trap in de kleine hal leidt naar zowel de kelder als de eerste verdieping en de zolder, waar zich drie even grote slaapkamers bevinden. Het valt op dat de entree en de zitkamer zich in het achterste gedeelte van het huis bevinden, met uitzicht op de zuidelijke tuinzijde. De ingang deur bevindt zich op de oostzijde, terwijl de keuken en de woonkamer uitkijken op het noorden. Ook bij het ontwerp van de Villa *Pineta* bevindt de ingang zich op het oosten. De gevels worden op die manier geheel door de vensterindeling gedomineerd, terwijl de huisdeur zich aan de zijkant van het huis bevindt.

Uit de bouwtekeningen blijkt hoeveel van het interieur is ontworpen door De Bie Leuveling Tjeenk zelf. Zo heeft hij niet alleen de trap (Afb. 26) geconcipieerd, maar ook de vloerbetegeling voor de keuken, de zit- en de woonkamer (Afb. 27) zijn door hem ontworpen. Evenzo is de schoorsteenmantel (Afb. 28) door De Bie Leuveling Tjeenk bedacht. In het kader van de meubilering heeft hij het aanrecht met gootsteen in de keuken (Afb. 29) ontworpen, maar ook een kast voor de woonkamer (Afb. 30). Zo heeft De Bie Leuveling Tjeenk met dit ontwerp een eenvoudig en klein landhuisje gecreëerd, dat van alle woon gemakken is voorzien.

Ontwerp voor een garage en paardenstal

Vijf jaar later ontwerpt De Bie Leuveling Tjeenk een garage en paardenstal voor een woonhuis op de Utrechtseweg in Amersfoort (Afb. 173).¹³⁴ Het ontwerp herinnert sterk aan de boerderij-architectuur die hij ook voor het Landhuis te Werkhoven heeft toepast. Gebaseerd op een rechthoekige plattegrond ontwerpt hij een klein gebouw met rieten kap met dakkappelen en schoorsteen. Het symmetrische uiterlijk van de garage en paardenstal wordt vooral door de in het midden liggende dakkappellen gecreëerd. Omdat slechts tekeningen en geen foto's bestaan, is het te vermoeden dat De Bie Leuveling Tjeenk ook hier baksteen toepaste met houten elementen, zoals betimmerde muren en deuren. Binnen biedt het kleine gebouw ruimte voor drie paardenboxen, van elkaar afgesloten door deuren en traliewerk en een garage. De verschillende ruimtes zijn door deuren met elkaar verbonden. Naast het landhuis te Werkhoven bedient De Bie Leuveling Tjeenk zich de

¹³⁴ In het archief van Cornelis Wegener Sleeswijk en Sytse Johannes Sophius in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam bevinden zich de tekeningen van de garage en paardenstal. Verder ontbreken gegevens over de opdrachtgever en de uitvoering van de bouwplannen. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wichers, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt3 Garage annex paardenstal Utrechtseweg Amersfoort, Architect: De Bie Leuvelink Tjeenk, 1927.

vormentiaal van de traditionele en landelijke architectuur bij dit bijgebouw, dat daadwerkelijk aan een landelijke functie voldoet.

Aan de hand van deze vier gebouwen wordt duidelijk dat De Bie Leuveling Tjeenk weldig bekend is met de gangbare ontwikkelingen in de villa- en de landhuisbouw toentertijd. Zo heeft hij in verschillende variaties de Engelse *hall* toegepast, die in de loop van het eerste decennium van de twintigste eeuw de vestibule heeft vervangen. Doordat villa's en landhuizen aan het einde van de negentiende eeuw ook voor een nieuwe doelgroep, de welgestelde middenklasse, bereikbaar worden, veranderen de plattegronden van de huizen onvermijdelijk. Omdat bepaalde ruimtes vanwege hun sociaalmaatschappelijke functie door deze doelgroep niet gebruikt worden – zoals de salon – verdwijnen zij langzamerhand. In De Bie Leuveling Tjeenks ontwerpen worden de nieuwe ontwikkelingen zoals de centrale hal of het verdwenen souterrain wel geïmplementeerd, maar tegelijkertijd worden ook vertrekken met speciale functies toegepast. Toch is er ook rekening mee te houden, dat, zoals ook De Haan schrijft, elke villa of elk landhuis het resultaat is van een individueel proces tussen opdrachtgever en architect,¹³⁵ waardoor ervan uitgegaan moet worden dat de indeling niet alleen toe te schrijven is aan De Bie Leuveling Tjeenk. De *Villa Pasadena* is dus een voorbeeld van de versmelting van nieuwe en oude idealen, waarbij de verschillende ontwikkelingen met elkaar worden gecombineerd. Evenzeer is de door de Engelse *Arts and Crafts*-beweging geïnspireerde herwaardering van de Nederlandse landelijke architectuur terug te zien in De Bie Leuveling Tjeenks werk, door het toepassen van elementen zoals het rieten dak. Zijn voorkeur voor de Engelse landhuisstijl kan ook teruggevoerd worden op zijn opleiding in Delft. Hier ontstaat rond 1900 grote belangstelling voor de *Arts and Crafts*-beweging, onder meer beïnvloed door T.K.L. Sluyterman (1863-1931) die vanaf 1895 leraar en later hoogleraar voor decoratieve kunst aan de Technische Hoogeschool is.¹³⁶

Hoewel De Bie Leuveling Tjeenks ontwerpen vooral sober en strak te noemen zijn, zo speelt hij toch met gevarieerde kapvormen en ingetogen uitbouwen en het in elkaar schuiven van vierkante of rechthoekige grondvormen voor de vormgeving van de gevels en de plattegronden. Deze ideeën met betrekking tot zowel de vormgeving als de indeling van moderne woonhuizen bevinden zich ook in De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp voor

¹³⁵ De Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, 54.

¹³⁶ *Ibid.*, 249.

zijn eigen woonhuis te Amsterdam. Hier verschilt echter vooral het ontwerp van het exterieur van zijn overige ontwerpen van villa's en landhuizen.

Museumplein 4 te Amsterdam: Een verwezenlijking van idealen?

Kort nadat De Bie Leuveling Tjeenk is teruggekeerd van zijn wereldreis koopt hij in 1913 een groot stuk grond aan het Museumplein, waarop hij zijn eigen woonhuis wil bouwen.¹³⁷ Deze plannen kunnen echter pas in 1925 gerealiseerd worden. Hoewel hij aanvankelijk een architectenbureau aan huis wil, worden deze plannen nooit uitgevoerd.¹³⁸

Het ontwerp voor de vrijstaande villa (Afb. 31) is gesitueerd in het verlengde van de omliggende bebouwing aan het Museumplein. Vooral het strakke, sobere exterieur verschilt van de ontwerpen die De Bie Leuveling Tjeenk voor zijn opdrachtgevers heeft gemaakt. De villa heeft twee verdiepingen en is, in tegenstelling tot zijn overige ontwerpen voor landhuizen en villa's, op de verschillende niveaus plat afgedekt. Het ontwerp is gebaseerd op vierkante en rechthoekige bouwvolumes, die in elkaar zijn geschoven. Ook hier plaatst De Bie Leuveling Tjeenk de overdekte hoofdentree aan de linker zijgevel van het huis, waardoor de voorgevel geheel voor de woonvertrekken (Afb. 32) bestemd is. Deze indeling heeft hij al eerder toegepast bij de ontwerpen voor de Villa *Pineta* te Hilversum en het landhuis *Beverhof* te Werkhoven. In tegenstelling tot zijn overige ontwerpen, heeft De Bie Leuveling Tjeenk een symmetrische indeling van de voorgevel (Afb. 32) gehanteerd. Zo heeft hij in het midden van de gevel een risaliet toegepast op de hoogte van de twee benedenverdiepingen, waarbij hij verticale lijnen gebruikt om een balans te creëren. Zo is de voorgevel voorzien van twee gemetselde kolommen die doorlopen tot aan de luifel van het dakterras en heeft De Bie Leuveling Tjeenk twee schoorstenen aan de weerszijden van de villa aangebracht. De schoorsteen aan de rechterzijde is hierbij slechts een loze schoorsteen, die geplaatst werd om een evenwicht te creëren.¹³⁹ De Bie Leuveling Tjeenk heeft roodbruine baksteen toegepast, waarbij het metselwerk in staand verband is aangebracht en boven en onder de vensters onderbroken wordt door rollagen, die zo de horizontale lijn benadrukken. Daarentegen zijn de plantenbakken in kettingverband gemetseld, waardoor zij zich optisch van de voorgevel onderscheiden. De achter- en de zijgevels zijn asymmetrisch ingedeeld en tonen een variatie in de toepassing van

¹³⁷ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 83.

¹³⁸ Uiteindelijk vestigt hij zijn kantoor, zoals eerder genoemd, samen met zijn collega Cornelis Wegener Sleeswijk, aan de Doelenstraat in Amsterdam. Ibid.

¹³⁹ Ibid., 87.

rechthoekige en vierkante volumes. Slechts de risaliet in het midden van de oostgevel is voorzien van een symmetrische vensterindeling, die de voorgevel spiegelt. Zo worden de gevels sterk gekarakteriseerd door de toepassing van uitsluitend rechte, horizontale en verticale lijnen. Met name de nadruk op het horizontale herinneren aan ontwerpen van onder meer Frank Lloyd Wright of Willem Dudok. Door houten overkuivingen, de hardstenen afwerking van de borstweringen en de plantenbakken worden de horizontale lijnen benadrukt. Zo heeft De Bie Leuveling Tjeenk een strak en sober exterieur vormgegeven, dat gekarakteriseerd wordt door het spel met horizontale en verticale lijnen. Er worden geen gevarieerde kapvormen of opvallende decoratieve elementen toegepast, daarentegen hanteert De Bie Leuveling Tjeenk een kubistische vormtaal, waardoor het ontwerp van het exterieur afwijkt van de overige landhuizen en villa's die door hem zijn ontworpen.

De indeling van het interieur toont daarentegen meer overeenkomsten met De Bie Leuveling Tjeenks voorgaande ontwerpen. Zo wordt het interieur (Afb. 33) gedomineerd door de Engelse *hall*, die de basis vormt voor de indeling van de villa en waaromheen de verschillende vertrekken gegroepeerd worden. De hal staat in het middelpunt van de plattegrond en is door een vestibule te bereiken, die ook leidt naar het trappenhuis, een toilet en spreekkamer. De centrale hal (Afb. 34) wordt gekarakteriseerd door de trap, waarvoor De Bie Leuveling Tjeenk een strakke, getrapte balustrade heeft ontworpen en die is afgewerkt met natuursteen. Daarnaast is het trappenhuis voorzien van twee hoge glas-inloodramen ontworpen door J. Reijn (Afb. 35).¹⁴⁰ Vanuit de hal zijn de werkkamer (Afb. 37) en de woonkamer te bereiken, die allebei aan de voorzijde van het huis liggen. De woonkamer grenst aan de eetkamer, van waaruit de keuken via een bediendekamer te bereiken is, evenals de bijkeuken. De eetkamer, bediendekamer en keuken liggen zo aan de achterzijde van de villa. Op de eerste verdieping (Afb. 33) bevinden zich drie even grote slaapkamers, een kinderkamer en een logeerkamer. Daarnaast bevindt zich hier een kleedkamer die aan een van de slaapkamers grenst en die wederom toegang geeft tot toilet en badkamer. Deze vertrekken zijn ook rondom de centrale hal met trappenhuis gegroepeerd. Op de tweede verdieping (Afb. 33) bevindt zich de toegang tot het overdekte dakterras, dat later met glasramen wordt afgesloten. Ook bevinden zich op de tweede

¹⁴⁰ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 84.

verdieping twee slaapkamers en een zitkamer. De centrale hal geeft bovendien toegang tot de zolder en een berging.

De Bie Leuveling Tjeenks tijdgenoten tonen interesse voor het ontwerp van zijn eigen woonhuis. Zo worden in 1927 foto's van de villa afgebeeld in nummer 52 van het *Bouwkundig Weekblad Architectura* naast een artikel over de Engelse landhuisstijl van F.H. Fischer.¹⁴¹ Daarnaast wordt een foto gepubliceerd in deel 6 van H.P. Berlages *Moderne Bouwkunst in Nederland* (1933).¹⁴² De foto's worden ook getoond op de tentoonstelling *Bouwkunst en verwante kunsten* in het Stedelijk Museum te Amsterdam, georganiseerd door de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en verwante Kunsten ter gelegenheid van het tachtigjarig bestaan van het Genootschap Architectura et Amicitia in 1935.¹⁴³ Op deze tentoonstelling wordt ook De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp voor een flatgebouw geëxposeerd, dat in 1935 voltooid wordt.

In haar artikel "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein" (1999) beschrijft Anita Vriend het oorspronkelijk interieur van de villa, die later meerdere keer verbouwd wordt.¹⁴⁴ Zo heeft De Bie Leuveling Tjeenk verschillende elementen van het interieur zelf ontworpen, zoals de reeds genoemde trapbalkustrade en het plafond van de hal, dat gedecoreerd was met rechthoekige stucprofielen, die ook worden toegepast bij het plafond van de overloop op de eerste verdieping en van de eetkamer.¹⁴⁵ De eetkamer heeft naast de strak geprofileerde plafonddecoratie een decoratieve profiellijst die de raamkozijnen aan de bovenzijde met elkaar verbindt en doorloopt op alle wanden.¹⁴⁶ In het hele huis worden strak vormgegeven paneeldeuren geplaatst en afgerond met een geprofileerde betimmering van de deur- en raamkozijnen.¹⁴⁷ Oorspronkelijk hangt in de hal een rechthoekige lamp, ontworpen door De Bie Leuveling

¹⁴¹ Fischer, F. H. "Het Engelsche Landhuis." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 52 (1927): 444-446.

¹⁴² Berlage, H. P. et al. *Moderne Bouwkunst in Nederland 6. Het grote landhuis en het grote stadhuis*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1933.

¹⁴³ Sandberg, Willem et al. *Bouwkunst en verwante kunsten. Tentoonstelling, georganiseerd door de tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten, ter gelegenheid van het 80-jarig jubileum van het Genootschap Architectura et Amicitia, van 23 Nov. t/m 15 Dec. 1935, in het Stedelijk Museum te Amsterdam*. Amsterdam: Architectura et Amicitia, 1935.

¹⁴⁴ In haar artikel beschrijft Vriend niet alleen de door De Bie Leuveling Tjeenk zelf ontworpen elementen van het interieur, maar ook hoe het huis gedeeltelijk was ingericht en geeft zij een overzicht over verschillende meubels, voorwerpen en kunstwerken die zich destijds in het huis, met name in de werkkamer, hebben bevonden. Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", *JongHolland* 2 (1999): 79-87.

¹⁴⁵ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 85.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid.

Tjeenk zelf en uitgevoerd in glas en brons (Afb. 34).¹⁴⁸ Ook de vitrinekast (Afb. 36) is door de architect zelf ontworpen en uitgevoerd in brons met een voetstuk van palissander, waarbij de rechthoekige detaillering van de paneeldeuren en het plafond worden herhaald in het achterpaneel van de vitrine.¹⁴⁹ De vitrine wordt enkele jaren later afgebeeld in het Jaarboek van de Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst *Vorm* van 1931.¹⁵⁰ Bovendien ontwerpt De Bie Leuveling Tjeenk een betegelde opstap aan de binnenzijde van de borstwering van het dakterras, waarop losse plantenbakken geplaatst kunnen worden. Het hele huis wordt verwarmd door middel van centrale verwarming, waarbij de smeedijzeren radiatoren deels aan het zicht onttrokken worden door een aantal door De Bie Leuveling Tjeenk ontworpen radiatorkasten.¹⁵¹

In de loop van de jaren heeft het voormalig woonhuis van De Bie Leuveling Tjeenk verschillende functies gehad. Zo wordt het tot het begin van de jaren zeventig verhuurd aan onder meer een reclamebureau, een makelaarskantoor, een tennisbond en het Nederland-Amerika Instituut, dat hier een bibliotheek vestigt. Daarna wordt het huis verkocht aan A. Troostwijk, een makelaar in machinerieën te Amsterdam; vanaf die tijd wordt het huis ook “Villa Troostwijk” genoemd. Voor de bouw van het Van Gogh Museum worden begin jaren zestig een aantal villa’s aan het Museumplein en de Paulus Potterstraat afgebroken. In het begin zijn er plannen om op de plaats van de villa van De Bie Leuveling Tjeenk een museum voor kunstnijverheid op te richten. Toch wordt de villa een rijksmonument en blijft zij gespaard.¹⁵² Eind jaren tachtig vestigt Christian Braun hier het Museum Overholland, waarbij aan de architecten Benthem en Crowel de verbouwing van de villa tot museumgebouw wordt toevertrouwd.¹⁵³ Deze verbouwing beperkt zich tot het opknappen en het herstellen van de oorspronkelijke staat van het interieur. In 1996 komt het pand beschikbaar voor de bibliotheek en documentatie van het Van Gogh Museum. Opnieuw wordt de villa gerestaureerd, waarbij erop gelet wordt dat het oorspronkelijke

¹⁴⁸ Vriend, “De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein”, 85.

¹⁴⁹ Vriend, “De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein”, 85; Gouwe en Listal, *Vorm*, 141.

¹⁵⁰ Gouwe en Listal, *Vorm*, 13; 30.

¹⁵¹ Vriend, “De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein”, 85.

¹⁵² Volgens Vriend houden de architecten van het Van Gogh Museum (Gerrit Rietveld en na zijn overlijden zijn partners Johan Dillen en Johan van Tricht) bij het ontwerp en de bouw van het gebouw voor het Van Gogh Museum rekening met de omgeving aan het Museumplein. Zo zijn de plattegrond van de parterre van het museum ontworpen om de maten en het lijnenspel van de omliggende bebouwing te volgen. *Ibid.*, 87.

¹⁵³ *Ibid.*

karakter van de villa zoveel mogelijk wordt behouden.¹⁵⁴ Zo blijft voornamelijk het exterieur van het pand in de loop van de jaren onaangetast, terwijl het interieur verschillende verbouwingen ondergaat.

Intermezzo: een flatgebouw in eigen tuin

Het flatgebouw, waarvan de ontwerpen in 1935 op de bovengenoemde tentoonstelling getoond worden, komt uiteindelijk te staan op het onbebouwde gedeelte van De Bie Leuveling Tjeenks eigen grond aan het Museumplein (Afb. 38). Zo wordt het gebouw opgetrokken aan de Paulus Potterstraat 5, waardoor de achtertuin van het woonhuis kleiner wordt.¹⁵⁵ Omdat gegevens over het flatgebouw (Afb. 39) grotendeels ontbreken, hoewel het huis nog steeds aan de Paulus Potterstraat staat, zijn alleen gegevens over het exterieur bekend.¹⁵⁶ Het gebouw heeft vier verdiepingen en biedt ruimte aan vier appartementen. Zoals ook bij zijn eigen woonhuis heeft De Bie Leuveling Tjeenk hier roodbruine baksteen toegepast. Het is een eenvoudig rechthoekig gebouw met zadeldak met drie dak-kappellen op de voor- en achterkant. Links van de in het midden gelegen hoofdentree heeft De Bie Leuveling Tjeenk een erker gebouwd die doorloopt tot vlak onder de dakgoot, met grote vensters. Rechts van de entree bevinden zich telkens twee grote vensters met kruiskozijnen. De benedenverdieping heeft slechts vier smalle vensters, waarbij alle ramen in dezelfde stijl zijn gehouden. Het trappenhuis wordt verlicht door vier kleine ruitvormige ramen welke op elke verdieping aanwezig zijn. De raamkozijnen zijn in het wit gehouden zoals ook al bij het ontwerp voor de villa aan het Museumplein. Het flatgebouw in De Bie Leuveling Tjeenks eigen tuin is zo een bijzonder werk in zijn oeuvre.

¹⁵⁴ Volgens Vriend wordt op de benedenverdieping naast de hoofdingang een boekendepot gecreëerd, terwijl in de voormalig woon- en studiekamer van De Bie Leuveling Tjeenk de leeszaal van de bibliotheek wordt ingericht. De eetkamer wordt verbouwd tot kantoorruimte voor de bibliotheekmedewerkers. Peter Sas ontwerpt de inrichting van de leeszaal en laat zich in zijn ontwerp door de oorspronkelijke vormgeving van de trapleuning en de radiatorkasten. Ook een tuinhuis wordt afgebroken. Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 87.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ In de loop van mijn onderzoek kon ik helaas niet vaststellen voor wie De Bie Leuveling Tjeenk het flatgebouw oorspronkelijk heeft gebouwd.

Conclusie: Amerikaanse invloeden

In hun artikelen omschrijven zowel Kaspar van Ommen als Anita Vriend de uitwerking van de Amerikaanse architectuur op het werk van Jan de Bie Leuveling Tjeenk.¹⁵⁷ Beiden constateren dat deze invloed pas in het ontwerp voor zijn eigen woonhuis op het Museumplein te Amsterdam tot uiting komt. Terwijl Vriends uitgangspunt de villa zelf is, beperkt Van Ommen zich tot de wereldreis die De Bie Leuveling Tjeenk na afronding van zijn studie onderneemt. Deze destijds uitzonderlijke onderneming wordt door Van Ommen in zijn artikel “‘European comes here for ideas.’ De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912” omschreven, waarbij de focus, zo als de titel aangeeft, voornamelijk op zijn verblijf in Amerika ligt. Naast Amerika bezocht De Bie Leuveling Tjeenk ook Azië en verbleef hij onder meer in Japan, China en Singapore. Van Ommens artikel is gebaseerd op een reisdagboek dat De Bie Leuveling Tjeenk gedurende zijn reis bijhoudt. Volgens Van Ommen is Amerika aan het einde van de negentiende eeuw een bijzonder aantrekkelijke reisbestemming voor architecten die allemaal op zoek gaan naar een nieuwe en van de historische stijlen verlost architectuur.¹⁵⁸ Al één jaar eerder brengt Berlage een bezoek aan Amerika, waarbij hij de architecten Louis H. Sullivan (1856-1924) en William Gray Purcell (1880-1965) bezoekt en vele bouwwerken bezichtigt, zoals werken van onder meer Henry H. Richardson (1838-1886) en Frank Lloyd Wright.¹⁵⁹ Berlages reisverslag wordt in 1913 onder de titel *Amerikaansche Reisherinneringen* gepubliceerd, waardoor een stroom reizigers naar Amerika vertrekt om zich te laten inspireren door de Amerikaanse architectuur.¹⁶⁰ Ook De Bie Leuveling Tjeenk volgt Berlages voorbeeld en gedurende zijn reis door Amerika ontmoet hij zowel bekende architecten als Sullivan, maar ook minder bekende, zoals Dwight H. Perkins (1867-1941).¹⁶¹ De Bie Leuveling Tjeenk bezoekt verschillende steden, waaronder New York, Boston, Chicago, Los Angeles en Pasadena, waarbij hij vele bouwwerken bezichtigt. Na zijn verblijf in Amerika reist De Bie Leuveling Tjeenk naar China van waaruit hij Azië bereist.¹⁶²

¹⁵⁷ Ommen, K. van. “‘European comes here for ideas.’ De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912.”, 189-203; Vriend, A. “De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein.”, 79-87.

¹⁵⁸ Van Ommen, “‘European comes here for ideas.’ De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912”, 189.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid., 190.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid., 198.

Zo bevindt zich in De Bie Leuveling Tjeenks reisdagboek niet alleen informatie over de reis in het algemeen, maar zijn er ook aantekeningen en opmerkingen met betrekking tot de architectuur die hij hier ontdekt. Volgens Van Ommen blijkt uit zijn aantekeningen dat De Bie Leuveling Tjeenk “een goed geïnformeerde en scherp observerende reiziger” is die nogal kritisch naar de Amerikaanse architectuur kijkt.¹⁶³ Ook constateert Van Ommen, dat de contacten, die De Bie Leuveling Tjeenk gedurende zijn reis maakt, hem een meer gedifferentieerde kijk op de Amerikaanse architectuur verschaffen dan Berlage.¹⁶⁴ Desalniettemin blijkt hij vooral interesse te hebben in een jongere generatie architecten dan Frank Lloyd Wright, zoals Walter Burley Griffin (1876-1937) en Perkins. Hun architectuur, die weliswaar overeenkomsten vertoont met Wrights werk, onderscheidt zich van hem door de meer solide en compactere vorm van bouwen.¹⁶⁵ Daarnaast ziet Van Ommen in De Bie Leuveling Tjeenks ontwerpen, die hij na zijn terugkeer in uitvoering brengt, de Engelse landhuisbouw, maar geen Amerikaanse invloeden.¹⁶⁶ Pas het ontwerp voor de villa aan het Museumplein wordt als het meest bekende project gezien, waarin de Amerikaanse architectuur in De Bie Leuveling Tjeenks werk terug te zien is.¹⁶⁷

De Bie Leuveling Tjeenk staat bekend om zijn behoudende visie, zoals ook zijn vriend en opdrachtgever G.J. Braat zich herinnert:

“Steeds en steeds weer trachtte hij al onderzoekende over de toepassing en constructie der snelwisselende mogelijkheden op bouwkundig gebied een oordeel te vormen. ... maar hij hield bij een zeker conservatisme wel degelijk een open oog voor het nieuwe en paste dit toe als hij overtuigd was, maar ook niet daarvóór, dat het een verbetering was.”¹⁶⁸

Zo blijft De Bie Leuveling Tjeenk altijd op de hoogte en weet hij welke ontwikkelingen op bouwkundig gebied spelen. Desalniettemin is hij terughoudend in de toepassing van de nieuwe ontwikkelingen in een tijd die pijlsnel verandert. Hij heeft niet alleen een grote belangstelling voor de destijds populaire Engelse bouwstijl.¹⁶⁹ Toch is juist de

¹⁶³ Van Ommen, “‘European comes here for ideas.’ De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912”, 198.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid., 199.

¹⁶⁸ “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 173.

¹⁶⁹ Tijdens het onderzoek voor haar artikel heeft Anita Vriend de bewaard gebleven bibliotheek van De Bie Leuveling Tjeenk kunnen bestuderen. Hierin bevinden zich onder meer een aantal boeken over de Engelse bouwstijl met daarin de initialen van De Bie Leuveling Tjeenk alsook met enkele notities en bijgewerkte illustraties: E. Newton, *A book of country houses. Comprising nineteen examples, illustrated on sixtytwo plates*. London, 1903; H. Muthesius, *Das Englische Haus. Entwicklung, Bedingungen, Anlage, Aufbau, Einrichtung und Innenraum*. Berlin: Wasmuth, 1904; W. Morris. *News from nowhere or An epoch of rest. Being some chapters from an utopian romance*, 1907; H.P. Berlage, *Schoonheid en samenleving*. Rotterdam 1919;

verschuiving van de differentiatie van vertrekken naar de differentiatie van ruimte, die al in de villa's en landhuisbouw toentertijd uitdrukking vond, een concept dat teruggaat op Frank Lloyd Wright, zoals Jannes A. de Haan in zijn dissertatie uitlegt. Het verdwijnen van de gespecialiseerde vertrekken, wat in de loop van de twintigste eeuw waar te nemen is, wordt vervangen door multifunctionele ruimtes, zoals de eethoek in de woonkamer.¹⁷⁰ Frank Lloyd Wright ontwikkelde dit concept in zijn eigen huis en atelier in Oak Park in Chicago. Deze ideeën worden in de loop van de tijd ook overgedragen op de Nederlandse architectuur, met name op de ontwikkeling van villa's en landhuizen. Deze ideeën manifesteren zich hier in de verandering van de plattegronden, maar vooral ook in de ontwikkeling tot vertrekken met meer dan één functie. Daarnaast kunnen deze en andere ideeën, zoals de Engelse *hall*, helemaal verweven met elkaar, teruggevonden worden als leidend beginsel in De Bie Leuveling Tjeenks ontwerpen. Desniettemin komt de Amerikaanse vormtaal het sterkst tot uitwerking in het ontwerp van zijn eigen woonhuis. Zo past De Bie Leuveling Tjeenk het idee van de multifunctionele ruimte op een vrij ingetogen manier toe. Alleen het kleine landhuis *Beverhof* heeft, waarschijnlijk op basis van zijn beperkte grootte, de minste gespecialiseerde vertrekken, in tegenstelling tot het grote aantal dat zich in de *Villa Pasadena* bevindt. De landhuizen en villa's die hij in opdracht heeft ontworpen kunnen daarom als een combinatie van Engelse en Nederlandse landhuisarchitectuur gezien worden.

Vooraf de kubusvormige opzet van het woonhuis aan het Museumplein herinnert volgens Anita Vriend aan het *Bach House* in Chicago (Afb. 40), ontworpen door Frank Lloyd Wright, alsook aan Walter Burley Griffins ontwerp voor het *Mary H. Bovee House* in Evanston, Illinois.¹⁷¹ Daarnaast herinnert De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp aan het werk van de zogenaamde Haagse rationalisten of, zoals C.J. Blaauw in een artikel in *Wendingen* de losse groepering noemt, de Nieuwe Haagse School.¹⁷² Architecten die tot deze groep kunnen worden gerekend zijn onder meer Henri A. van Anrooy (1885-1964), Co Brandes (1884-1955), Harry Elte (1880-1944), George W. van Heukelom (1870-1952), Joseph

Jaargang 1908 van *The Studio: An Illustrated Magazine of Fine and Applied Art*. Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 85.

¹⁷⁰ De Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, 56.

¹⁷¹ Een foto van dit huis werd in een artikel van Berlage over Frank Lloyd Wright in *De Ingenieur* afgebeeld, waar het als voorbeeld voor een landhuis in gewapend beton van Wright dient. Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 83.

¹⁷² Blaauw spreekt van Haagse School omdat deze architectuur destijds het meest voorkomt in Den Haag en bovendien daar op een tentoonstelling geëxposeerd wordt. Blaauw, "Over moderne theorieën en bouwkunstbeoefening.", 13-18; Fanelli, *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*, 116.

Limburg (1864-1945), Herman van der Kloot Meyburg (1875-1961), H.F. Sijmons (1881-1961), Willem Verschoor (1880-1968) en Henk Wouda (1885-1946).¹⁷³ Zo ziet Anita Vriend vooral overeenkomsten met de stadsvilla *Sevensteyn* (1920-21) (Afb. 41) in Den Haag van Willem Dudok (1884-1974) en Wouda, alsook de Villa *Henny* in Huis-ter-Heide (1916) (Afb. 42) van Robert van 't Hoff (1887-1979).¹⁷⁴ Ook Giovanni Fanelli rekent het werk van De Bie Leuveling Tjeenk in zijn overzichtswerk over moderne Nederlandse architectuur tot deze groep. Verwijzend naar Blaauw omschrijft Fanelli het werk van de Nieuwe Haagse School als geïnspireerd door de baksteenarchitectuur van de Amsterdamse School, waarbij deze op een veel kubistischere manier wordt toegepast.¹⁷⁵ Kenmerkend voor deze architectuur is volgens Blaauw daarnaast het beperkt toepassen van expressieve details: "Een deugd is hier gemaakt van de soberheid, grenzende aan of verlopende in het nuchtere, het dorre."¹⁷⁶ Volgens Blaauw is het een zakelijke en verstandelijke architectuur, terwijl de vormtaal geïnspireerd is door Amerikaanse architectuur, met name het werk van Wilbur Wright (1867-1912).¹⁷⁷ Een geestelijk verband ziet hij nog het meest met de theorieën van De Stijl, waarin het onberoerde, blanke vlak een essentiële rol speelt.¹⁷⁸ Blaauw benadrukt echter dat er geen sprake kan zijn van een eenheid in stijl van de verschillende projecten van de genoemde architecten – het gaat veelal om een uiterlijke vormovereenkomst.¹⁷⁹

Zo is de toeschrijving van De Bie Leuveling Tjeenks oeuvre tot de architectuur van de groep van Haagse "Rationalisten" ook weer terug te voeren op Amerikaanse invloeden. Toch is het vooral de vormtaal die hem inspireert. Voor het ontwerp van zijn eigen huis, waarbij hij geen rekening moet houden met de eisen en voorkeuren van een externe opdrachtgever, komt de Amerikaanse vormtaal vooral tot uitwerking bij de vormgeving van het exterieur van het huis. De indeling daarentegen is nog steeds sterk gebaseerd op het Engelse landhuis. Zo blijft De Bie Leuveling Tjeenk de indeling die hij in het verleden heeft toegepast trouw.

Vooraf het beklemtonen van de horizontale lijnen herinnert aan het werk van Amerikaanse architecten en met name Frank Lloyd Wright. Zo wordt de Amerikaanse

¹⁷³ Fanelli, *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*, 116.

¹⁷⁴ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 83.

¹⁷⁵ Fanelli, *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*, 116.

¹⁷⁶ Blaauw, "Over moderne theorieën en bouwkunstbeoefening", 18.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid.

vormentiaal vooral zichtbaar in de horizontaal overstekende daklijsten en de bandvensters.¹⁸⁰ Dezelfde accentuering van de horizontale lijn is terug te vinden in het ontwerp van de villa *Sevensteyn*, maar ook in de interieurontwerpen van de Engelse *Arts-and-Crafts* architect en ontwerper Charles Rennie Mackintosh (1868-1928) (Afb. 43).¹⁸¹ Daarnaast lijkt De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp te verwijzen naar Frank Lloyd Wrights *Robie House* (1906) (Afb. 44), waarin evenzeer roodbruine baksteen is toegepast, onderbroken door lichte betonnen banden.¹⁸² De naadloze overgang van de architectuur naar de tuin die in De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp gecreëerd wordt, geschiedt door de plaatsing van gemetselde plantenbakken op verschillende niveaus tegen de voorgevel aan (Afb. 86); hier zien wij eveneens overeenkomsten met Wrights ideeën. Volgens Anita Vriend lijkt ook de rechthoekige lamp in de centrale hal (Afb. 184) van de villa op een ontwerp van Wrights voor *Brown's Bookstore* in Chicago, terwijl de strakke vormgeving herinnert aan lampontwerpen van De Stijl.¹⁸³

Zijn ontwerp voor de villa op het Museumplein kan dus gezien worden als zijn geheel eigen interpretatie van Amerikaanse en Engelse invloeden, zoals ook Anita Vriend heeft geconcludeerd.¹⁸⁴ Toch is zijn werk vooral in de context van de ontwikkeling van de Nederlandse architectuur in het algemeen te zien. Zo lijkt hij verschillende ideeën op te pakken en in zijn eigen ontwerpen te verwerken. Het resultaat is een strakke en sobere vormentiaal die zowel aan Amerikaanse architectuur als ook aan Nederlandse ontwerpen, zoals van De Stijl, de Amsterdamse School of de Haagse School, herinnert. Het interieur, vooral de indeling van zijn eigen woonhuis, verwijst daarentegen naar traditionelere invloeden. Zo is het huis sterk gebaseerd op de Nederlandse vertaling van de Engelse ideeën in de landhuizen- en villabouw, terwijl het meubilair ook Jugendstil-elementen vertoont. Daardoor valt het contrast tussen het strakke en sobere exterieur en het decoratief vormgegeven interieur des te meer op.

Het Volkenbondspaleis te Genève

De in 1919 opgerichte en in Genève gevestigde Volkenbond schrijft in 1926 een prijsvraag voor de bouw van een nieuw Volkenbondpaleis uit. Deze internationale prijsvraag oefent

¹⁸⁰ Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein", 83-84.

¹⁸¹ Ibid., 85.

¹⁸² Ibid., 84.

¹⁸³ Ibid., 85.

¹⁸⁴ Krabbe, *Het huis van de architect*, 74.

een, zoals Johannes P. Mieras (1888-1956) het noemt, bijzonder grote aantrekkingskracht op architecten uit, waardoor uiteindelijk meer dan 300 inzendingen van over heel de wereld opgestuurd worden.¹⁸⁵ De jury, bestaande uit internationale architecten, beslist echter in Mei 1927 dat zij geen ontwerp voor de uitvoering kan aanbevelen.¹⁸⁶ Toch worden de ontwerpen vanuit een esthetisch perspectief door de jury gewaardeerd en worden 27 ontwerpen bekroond. Deze ontwerpen worden in drie groepen verdeeld, die met prijzengeld worden beloond: 1.2000 francs voor de eerste groep, 3.800 francs voor de tweede groep en 2.500 francs voor de derde groep.¹⁸⁷ Voor elke groep kiest de jury uiteindelijk negen ontwerpen, waarbij Nederland zowel in de tweede groep, door de ontwerpen van Hendricus Th. Wijdeveld uit Amsterdam en Evert van Lingen (1895-1964) uit Groningen, als in de derde groep, door het ontwerp van Julian Luthmann (1890-1973) en Dirk Wouda (1880-1961) uit Den Haag, vertegenwoordigd wordt.¹⁸⁸ Het karakter van de prijsvraag verandert echter door de keuze van de jury, aangezien de prijsvraag oorspronkelijk bedoeld was om gelijk tot een uitvoerbaar resultaat te komen. Echter is het nu een ideeën-prijsvraag, die volgens Mieras aantoont dat er tenminste 27 architecten zijn die een goed plan aanleveren: hij benadrukt dat het om architecten gaat “die goede denkbeelden hebben voor een gebouw van den Volkenbond”.¹⁸⁹

Mieras omschrijft later de problemen, waarmee de jury te kampen had. Zo zijn enerzijds enkele architecten afgeweken van de eisen van het programma, zoals de genoemde bouwsom en anderzijds constateert hij een duidelijk meningsverschil onder de juryleden die, zoals hij beschrijft, tot generlei “overeenstemming in esthetische beschouwingwijze” kunnen komen.¹⁹⁰ Als alle ontwerpen in juli 1927 in Genève tentoongesteld worden, wordt het verschil zichtbaar. Er worden vrij klassieke ontwerpen ingestuurd, evenals zeer moderne bouwplannen, wat volgens Mieras vooral op de tentoonstelling duidelijk wordt: “[...] de strijd tussen de klassieke en de moderne idee in de architectuur”.¹⁹¹ Na afloop van de prijsvraag wordt op de volkenbondsvergadering in september 1927 besloten om een commissie van vijf leden op te richten die het vraagstuk van de

¹⁸⁵ “De prijsvraag voor het volkenbondpaleis.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 8 (1927): 77.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ “De prijsvraag voor het volkenbondsgebouw. Drie Nederlandsche inzendingen bekroond.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 19 (1927): 171.

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Mieras, J.P. “De prijsvraag voor het paleis van den volkenbond.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 20 (1927): 182.

¹⁹⁰ Ibid., 181.

¹⁹¹ Mieras, J.P. “Het volkenbondspaleis.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 27 (1927): 237.

bouw van het Volkenbondspaleis behandelt.¹⁹² Zij worden gekozen omdat zij gedelegeerden uit landen zijn, waaruit geen ontwerp door de architectenjury werd bekroond. Omdat zij echter geen architecten zijn, wordt de commissie geadviseerd door leden van de architectenjury.¹⁹³ In december wordt eindelijk een beslissing genomen en het ontwerp van de Zwitserse architect Julien Flegeneheimer (1880-1938) en de Franse Henri Paul Nénot (1853-1934) (Afb. 134) wordt gekozen; een ontwerp dat sterk herinnert aan een klassieke en “oude school” zoals Mieras het noemt.¹⁹⁴

In het *Bouwkundig Weekblad Architectura* worden gedurende de prijsvraag talloze artikelen gepubliceerd en ontwerpen getoond. Er is veel belangstelling voor de prijsvraag, voor de procedure en de uiteindelijke keuze, maar hierop is ook veel kritiek. Een groot aantal Nederlandse architecten stuurt een ontwerp op, zo ook De Bie Leuveling Tjeenk (Afb. 135-136). Ten opzichte van zijn oeuvre is het een bijzonder ontwerp, waarin hij zijn esthetisch idealen tot uitdrukking laat komen. Ook al wordt het ontwerp niet bekroond, wordt er later op onder meer zijn eigen initiatief een tentoonstelling in het Stedelijk Museum georganiseerd, waar alle Nederlandse ontwerpen voor de prijsvraag te zien zijn. Hoewel het ontwerp voor het Volkenbondspaleis sterk verschilt van De Bie Leuveling Tjeenks overige ontwerpen, zo zien wij hier een aantal aspecten terug. Een uitgangspunt is het spelen met blokvormige bouwvolumes, die in elkaar geschoven en op elkaar gestapeld worden. Ligt de nadruk in eerdere ontwerpen vooral op horizontale lijnen, zo maakt hij hier evenzeer gebruik van verticale lijnen. Zo past hij vlakke rechthoeken, grote vierkanten en een toren toe, waarbij de elementen verschillen in grootte. Door de toepassing van risalieten en vensterfronten worden decoratieve elementen toegevoegd aan de strakke en sobere gevel. Een essentieel element van het ontwerp is echter de grote vergaderzaal in het centrum van het ontwerp, omgeven door kleinere zalen en kantoorruimtes (Afb. 137). Door de groepering van de verschillende bouwvolumes lijkt het gebouw uit verschillende lagen te zijn opgebouwd. De elementen liggen niet alleen boven elkaar, maar ook vóór elkaar, waardoor een asymmetrische gevel gecreëerd wordt. Tegelijkertijd ontstaat een evenwicht door de vlakke bouwvolumes op zowel de rechter- als linkerkant

¹⁹² “Het volkenbondspaleis. Een neutrale commissie benoemd.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 38 (1927): 345.

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ “Het paleis voor den volkenbond. De beslissing.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 52 (1927): 450.

van de in het midden gelegen toren. De verspringende volumes dragen daarnaast bij aan een monumentaal en spannend karakter van het gebouw in zijn geheel.

De grote terrassen verbinden de binnenruimte en omgeving van het gebouw, waarbij ook de vensterfronten een grote rol spelen. Daglicht en buitenlucht kunnen daarom evenzeer als uitgangspunten voor het ontwerp gezien worden. Tegelijkertijd maakt het gebouw een kolossale indruk door de gedeeltelijk blinde muren die doorbroken worden door de vensters. De langgerekte gevel is onopgesmukt en is daarom een bijzonder voorbeeld van de uiterst strenge architectuur die De Bie Leuveling Tjeenks oeuvre kenmerkt.

Duidelijk terug te zien is een kubistische vormtaal. Door de verschillende grote volumes ontstaat een bijzondere dynamiek. Zo komen hier de werking van verschillende ontwikkelingen in de toenmalige architectuur op het werk van De Bie Leuveling Tjeenk tot uitdrukking en is het desalniettemin geen duidelijk herhaling van een bepaalde stijl, maar een wisselwerking van verschillende elementen.

De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp herinnert echter door zijn ligging aan het water sterk aan Willem Dudoks raadhuis (Afb. 138), dat enkele jaren later in 1931 in Hilversum gebouwd wordt. Ook hier is sprake van verspringende rechthoeken en vierkante bouwvolumes die een asymmetrische gevel creëren. Ondanks dat het gebouw pas in 1931 geopend wordt, maakt Dudok al in 1915 zijn bouwplannen en wordt in 1928 met de bouw van het raadhuis begonnen.¹⁹⁵ Er zijn geen parallellen te vinden in de tijdlijnen van de ontwerpen, toch is het waarschijnlijk dat dezelfde inspiratiebronnen in de nauwe architectenkringen in omloop zijn.

Het ontwerp voor de Volkenbondpaleis zal in het oeuvre van De Bie Leuveling Tjeenk een bijzonderheid blijven. Zo zal hij nooit meer een vergelijkbaar plan maken. Vooral het spel met de verschillende bouwvolumes is bijzonder aan dit ontwerp. Een zachte en terughoudende vorm hiervan is terug te vinden in bijvoorbeeld het ontwerp voor zijn eigen woonhuis in Amsterdam of het kantoorgebouw Braat in Delft, toch is het Volkenbondpaleis in vergelijking met De Bie Leuveling Tjeenks overige werken ongeëvenaard.

¹⁹⁵ "Het Raadhuis in Hilversum." *Dudok Architectuur Centrum*, <https://www.dudokarchitectuurcentrum.nl/over-dudok/raadhuis-hilversum/> Geraadpleegd op 11 November 2019.

Utiliteitsbouw

Naast de opdrachten voor landhuizen en villa's worden De Bie Leuveling Tjeenk verschillende projecten voor de utiliteitsbouw toevertrouwd. De opdrachten zijn hierbij vrij divers: naast de Jaarbeursgebouwen in Utrecht heeft hij een schoolgebouw, een kantoorgebouw en een pakhuis vormgegeven.¹⁹⁶ Daarnaast heeft hij een ontwerp voor een parkeergarage in Amsterdam gemaakt.¹⁹⁷ De utiliteitsbouw stelt De Bie Leuveling Tjeenk voor bijzondere uitdagingen. Daarom werkt hij vaak samen met andere architecten en constructeurs, om een zo goed mogelijk resultaat te kunnen leveren. Vooral de bouw van de Jaarbeursgebouwen is van belang geweest voor de ontwikkeling en ontplooiing van zijn carrière.

De Jaarbeurs te Utrecht

In 1917 wordt de Eerste Jaarbeurs in Nederland in Utrecht georganiseerd van de Vereeniging tot het houden van jaarbeurzen in Nederland. Deze vereniging wordt in 1916 opgericht op initiatief van de afdeling Utrecht van de Vereeniging Nederlandsch Fabrikaat in samenwerking met de Maatschappij van Nijverheid en de Nederlandsche Vereeniging voor Tentoonstellingsbelangen, omdat Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn internationale handelscontacten verliest en op zichzelf is aangewezen.¹⁹⁸ Hierdoor worden door de industrieën producten ontwikkeld en geproduceerd, die voorheen uit het buitenland werden geïmporteerd. Deze ontwikkeling heeft tot gevolg dat de binnenlandse handel opbloeit, zodat er een behoefte aan een instituut ontstaat, waar binnenlandse handelscontacten gelegd en onderhouden kunnen worden. Geïnspireerd door de beurzen in Londen (1915) en Lyon (1916), die werden opgericht omdat ook de Engelse en de Franse handel onbereikbaar was geworden, wordt het centraal liggende Utrecht gekozen als vestigingsplaats voor de Jaarbeurs.¹⁹⁹

¹⁹⁶ In de *Maasbode* wordt naast het pakhuis *De Zwijger* een ontwerp voor het Vriesseveem aan de Brouwersgracht genoemd. Bovendien is er sprake van een fabrieksgebouw voor de Koninklijke Fabriek F. W. Braat N. V. te Delft. Gedurende mijn onderzoek kon ik geen informatie over deze gebouwen vinden. Ik vermoed dat het een fout is. "Ir. J. de Bie Leuveling †." *De Maasbode* (4 Juli 1940): 1.

¹⁹⁷ De gedetailleerde gegevens over dit project ontbreken. In het archief van Cornelis Wegener Sleeswijk in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam bevindt zich slechts een bouwtekening van de parkeergarage. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt2 Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1927.

¹⁹⁸ HUA, Utrecht, toegangsnr. 836 "N.V. Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht". Inleiding op inventaris.

¹⁹⁹ Ibid.

Het bestuur van de Vereeniging tot het houden van Jaarbeurzen in Nederland (Afb. 45) wordt samengesteld in samenwerking met de Gemeente Utrecht, die ook in de eerste jaren na de oprichting van de vereniging personeel uitleent aan de Jaarbeurs.²⁰⁰ W.A. van Zijst, de wethouder der bedrijven van Utrecht, wordt benoemd tot voorzitter, waarnaast Willem Graadt van Roggen, destijds hoofdredacteur van het *Utrechtsch Nieuwsblad*, benoemd wordt tot secretaris.²⁰¹ Bovendien neemt de directeur van gemeentewerken (1916-1918) Anton Helmich Op ten Noort zitting in het bestuur en wordt J. Milius, hoofd van de afdeling bedrijven van de gemeentesecretarie, benoemd tot hoofd van het Jaarbeurssecretariaat.²⁰² De Vereeniging tot het houden van Jaarbeurzen wil al in het najaar van 1916 de eerste beurs houden, maar omdat hun plan niet haalbaar is, vindt de eerste Jaarbeurs pas in het voorjaar 1917 plaats. De eerste beurs in Utrecht wordt gehouden in tijdelijke, houten paviljoens op het Janskerkhof, het Vredenburg en in de gebouwen van de Fruithal en de Korenbeurs op het Vredenburg.²⁰³ Van begin af aan is er veel belangstelling voor de Jaarbeurs en zo worden Nederlandse producenten en handelaren uitgenodigd om voortaan één keer per jaar op de Jaarbeurs met elkaar in contact te treden.²⁰⁴ Hoewel in het begin buitenlandse bedrijven niet mogen deelnemen, is ook de belangstelling van buitenlandse kopers groot. Ook het publiek bezoekt tijdens de laatste dagen de Jaarbeurs en er wordt een commissie opgericht, die gedurende de beurs zorgt voor vermaak en ontspanning. Er worden talloze attracties georganiseerd. Met de Spoorwegen wordt een gereduceerd tarief afgesproken, zodat de bezoekers vanuit het hele land naar Utrecht trekken om de Jaarbeurs te bezichtigen.

In 1917 wordt De Bie Leuveling Tjeenk benoemd tot Hoofd van de Technische Dienst van de tweede Jaarbeurs, die in 1918 zal plaatsvinden.²⁰⁵ In deze functie is hij niet alleen verantwoordelijk voor de technische organisatie en uitvoering van de beurs, maar krijgt hij ook belangrijke inzicht in de werkzaamheden van het bestuur. In 1918 wordt een permanente organisatie opgezet en wordt de Jaarbeurs uitgebreid in het Tivolipark, waarbij de tijdelijke paviljoens (Afb. 46-48) ontworpen worden door De Bie Leuveling

²⁰⁰ HUA, Utrecht, toegangsnr. 836 "N.V. Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht". Inleiding op inventaris.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Ibid.

²⁰³ Ibid.

²⁰⁴ Ibid.

²⁰⁵ De Bie Leuveling Tjeenk, "Korte inleiding tot het bezoek aan de Tweede Nederlandsche Jaarbeurs", 389.

Tjeenk. Hij leert daarbij veel over de eisen, die niet alleen het bestuur maar ook de deelnemers aan de jaarbeursarchitectuur stellen.

Na het succes van de eerste beurzen overweegt het bestuur van de Vereniging tot het houden van Jaarbeurzen de bouw van een permanent Jaarbeursgebouw. Al in 1917 werkt De Bie Leuveling Tjeenk aan een schetsontwerp voor zo'n gebouw (Afb. 49), dat hij in februari bij de opening van de beurs presenteert. De bedoeling van zijn schetsontwerp is vooral het verkrijgen van steun van de Nederlandse industrie voor de oprichting van een permanent Jaarbeursgebouw.²⁰⁶ In de pers wordt veel kritiek op de geplande ligging van het gebouw aan het Vredenburg geuit, omdat voor de bouw oude gebouwen moeten wijken, waardoor men vreest dat het oude stadsbeeld door het moderne Jaarbeursgebouw vernietigd wordt.²⁰⁷ Toch lijkt voor zowel de gemeente Utrecht als het Jaarbeursbestuur de centrale ligging van het Vredenburg de beste locatie voor de beurs en weten zij hun wil tenslotte door te drukken, zodat De Bie Leuveling Tjeenk nog in 1918 de officiële opdracht krijgt voor een vast Jaarbeursgebouw. Hij treedt af als Hoofd van de Technische Dienst en wordt de bouwmeester van de Jaarbeurs – zijn eerste grote opdracht als architect.

Het eerste vaste Jaarbeursgebouw

Na de Eerste Wereldoorlog heeft men grote verwachtingen van de Jaarbeurs, welke bedoeld is als bemiddelingsinstituut voor nijverheid en handel in Nederland. De voorbereidingen voor een permanent gebouw gaan daarom gepaard met telkens nieuwe eisen, wensen en noodzakelijkheden, die het bestuur aan de architect voordraagt.²⁰⁸ Om een goede indruk te krijgen van de eisen, waaraan het gebouw moet voldoen, reist De Bie Leuveling Tjeenk zelfs naar Duitsland, waar destijds het enig permanent jaarbeursgebouw in Europa: de *Leipziger Messe* staat.²⁰⁹ Geadviseerd door de Rotterdamse architect Michiel Brinkman (1873-1925) werkt De Bie Leuveling Tjeenk zijn schetsontwerp uit tot een eindontwerp voor een permanent Jaarbeursgebouw, waarbij meteen rekening gehouden wordt met een latere uitbreiding. Het resultaat is een monumentaal gebouwencomplex

²⁰⁶ HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 118636 "Afbeelding van een schetsontwerp voor het 1e Jaarbeursgebouw (Vredenburg) te Utrecht."; De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 299.

²⁰⁷ "De vaste Jaarbeursgebouwen te Utrecht." *De Bouwwereld* 18, 2 (1919): 9.

²⁰⁸ "Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940", 176.

²⁰⁹ Ibid.

van drie Jaarbeursgebouwen aan het Vredenburg (Afb. 50-55).²¹⁰ Voor De Bie Leuveling Tjeenk is het van begin af aan belangrijk dat het Jaarbeursgebouw moet passen in het stadsbeeld van de binnenstad van Utrecht. Het hele complex moet een eenheid uitstralen, terwijl de losse gebouwen ook op zichzelf moeten staan.

De Bie Leuveling Tjeenk moet echter een aantal wijzigingen aan zijn originele plan van 1918 doorvoeren. Vooral de economische situatie heeft grote invloed op de uitvoering van zijn ontwerp: in het begin van de jaren twintig heersen materiaalschaarste, prijsverhogingen en loonstijgingen in de bouw. Ook heeft het Jaarbeursbestuur te kampen met een inzinking van zowel de belangstelling als het vertrouwen in de Jaarbeurs. In een artikel in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* omschrijft Willem Graadt van Roggen, welke invloed de situatie op het ontwerp van De Bie Leuveling Tjeenk heeft, die veel van zijn ideeën uiteindelijk niet of alleen in een gewijzigde vorm kan verwerken:

“In de eerste ontwerpen heeft hij vele zijner jonge, artistieke illusies verwerkt: marmere trappen, een koperen dak, fraaie houtbetimmeringen, glas in lood, artistiek beeldhouwwerk, samenwerking met kunstenaars ... voor den bouwmeester beteekenende [sic] dit, dat hij, één voor één, zijn schoone illusies prijs geven, zijn ‘front’ moest ‘terugnemen’ tot àl eenvoudiger uitvoering, tot àl simpeler materialen.”²¹¹

Zo moet De Bie Leuveling Tjeenk zijn oorspronkelijke plannen herzien en wijzigingen doorvoeren, voordat er in augustus 1919 eindelijk met de fundering van het eerste vaste Jaarbeursgebouw begonnen wordt. De eerste steen wordt door prinses Juliana (1909-2004) tijdens een feestelijke ceremonie in februari 1920 gelegd.²¹² In 1921 wordt het eerste vaste Jaarbeursgebouw voltooid en gedurende de vijfde, en tevens eerste, internationale Jaarbeurs plechtig in gebruik genomen (Afb. 56-59).

Het groot opgezette gebouw meet 38 bij 80 meter, is 23 meter hoog en heeft een oppervlak van 3.000 m².²¹³ Het skelet van gewapend beton is bekleed met baksteen en wordt alleen onderbroken door spaarzame toepassingen van natuursteen voor onder andere beeldhouwwerk, plinten, ingangen en afdekkingen.²¹⁴ Het gebouw heeft vijf

²¹⁰ Bie Leuveling Tjeenk, Jan de “De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 39, 52 (1918): 299-303.

²¹¹ “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940”, 176.

²¹² “Opening der eerste internationale jaarbeurs.” *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (6 September 1921): 5; “Uit Nederland. Het nieuwe jaarbeursgebouw.” *De Sumatra Post* (9 April 1920): 12.

²¹³ “Het eerste vaste jaarbeursgebouw aan het Vreeburg te Utrecht.” *Het Centrum* (5 September 1921): 1; “De Utrechtsche Jaarbeurs. De Koloniale Afdeeling. De uitbreiding van expositieruimte.” *De Hollandsche revue* 34, 1 (1929): 1041.

²¹⁴ “Het eerste vaste jaarbeursgebouw aan het Vreeburg te Utrecht.” *Het Centrum* (5 September 1921): 1.

verdiepingen, waarbij de vierde verdieping iets terug geplaatst is. De bovenste verdieping is bekleed met verticale dakpannen. De indeling en decoratie van de gevel worden, zoals in het oorspronkelijke ontwerp, door verticale lijnen en een ritmische indeling van de vensters gedomineerd. Boven de hoofdingang is in het midden van de lange gevel aan de Vredenburgzijde een fraai smeedijzeren opschrift aangebracht, welke in grote, expressieve gevelletters vermeldt: "Gebouw der Nederlandsche Jaarbeurs" (Afb. 60).

De plattegrond heeft een rechthoekige vorm met een schuine muur aan de noordwestelijke kant, waardoor een bijzondere hoekoplossing mogelijk is gemaakt: De torenachtige noordwesthoek van het gebouw is daardoor bijzonder opvallend, vooral van de Catharijnebrugzijde (Afb. 61). De gevel van deze hoek is gedecoreerd met beeldhouwwerken ontworpen door beeldhouwer Lambertus Zijl (1866-1947). Deze beelden stellen de Arbeid (verbeeld door een smid), de waakzaamheid of vooruitstrevendheid (verbeeld door een zeeman met stuurrad) en de oogst (verbeeld door twee kinderen, een jonge en een meisje, tussen korenaren) voor.²¹⁵

De hoofdentree is voorzien van smeedijzeren hekken en roldeuren en leidt tot de centrale ingangshal (Afb. 62), met in het midden een brede hoofdtrap (Afb. 63).²¹⁶ De benedenverdieping (Afb. 64) heeft een hoogte van 4,5 meter, terwijl de andere verdiepingen 3,5 meter hoog zijn.²¹⁷ Achter de hoofdtrap bevinden zich een secretariaat, een post- en een telegraafkantoor en tevens ruime garderobes. Vier personenliften, waarvan twee snelliften, brengen de bezoekers van hieruit naar de bovenste verdiepingen, terwijl separate goederenliften de verschillende verdiepingen met elkaar verbinden. Links van de ingangshal bevindt zich een grote zaal, die tijdens de jaarbeurs als expositieruimte gebruikt kan worden, maar ook als vergaderzaal kan dienen. Rechts van de ingang bevindt zich het café-restaurant Central en in de hoeken van het gebouw zijn vier neventrappen geplaatst.²¹⁸ In het souterrain (Afb. 65) bevinden zich de keukens, de installatie voor de centrale verwarming en ventilatie, een woning voor de conciërge en bergruimtes.²¹⁹ Door

²¹⁵ "Het eerste vaste jaarbeursgebouw aan het Vreeburg te Utrecht." *Het Centrum* (5 September 1921): 1.; "5e Nederlandsche jaarbeurs." *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 7.

²¹⁶ "Het nieuwe jaarbeursgebouw." *De Maasbode* (7 September 1921): 15.

²¹⁷ "5e Nederlandsche jaarbeurs." *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 6.

²¹⁸ De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 303.

²¹⁹ In een artikel in *De Tijd* wordt de manier omschreven, waarop het gebouw verwarmd wordt. Zo wordt het gebouw alleen tijdens de jaarbeurs verwarmd door hete lucht. Buiten de jaarbeurs om geschiedt de verwarming door middel van warm water. Door een soort turbine in de kelder wordt frisse lucht van boven gezogen en door grote luchtkokers in het gebouw rond geblazen. "5e Nederlandsche jaarbeurs." *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 6.

twee grote lichthoven en één kleine valt daglicht het gebouw binnen (Afb. 66), daarnaast zijn ongeveer 1.800 lichtpunten in het hele gebouw verwerkt, die zowel in de hal als in de gangen in stijlvolle smeedijzeren ornamenten zijn gevat, maar ook in de in totaal 13 liften.²²⁰ Daarnaast is er bij de indeling van het jaarbeursgebouw rekening gehouden met brandgevaar, bijvoorbeeld door dubbele brandmuren en -deuren.²²¹ Zo kan het gebouw bij brand met grote zinkbeslagen deuren in drie delen verdeeld worden, elk deel met eigen trap.²²² In totaal heeft zo het eerste vaste jaarbeursgebouw 2.300.000 gulden gekost.²²³

Op de uniforme verdiepingen (Afb. 67-69) bevinden zich de 340 monsterkamers. Deze bevinden zich aan de gevelzijde, waarnaast aan de andere kant van de gangen er met voldoende ruimte voor tafels rekening gehouden is. Dit plan voor de verdiepingen was het uitgangspunt in het ontwerp, waarbij de groepering van zoveel mogelijk gelijke monsterkamers een belangrijke vereiste was.²²⁴ Hierbij werd het principe van de rondgang toegepast: de bezoekers gaan met de lift naar de bovenste verdieping en kunnen de rondgang langs alle monsterkamers naar beneden volgen en via de trap naar beneden lopen. Ook bevinden zich op elke verdieping toiletten en telefooncellen. De monsterkamers zijn identiek ontworpen: zo was de afmeting van 5 bij 3,2 meter (16 m²) een vereiste. Ook moeten alle kamers even goed verlicht en bereikbaar zijn en centraal verwarmd kunnen worden. Alleen op de vijfde verdieping krijgen de kamers door middel van een met matglas gedekt bovenlicht meer verlichting.²²⁵ De totale expositieruimte van het Jaarbeursgebouw omvatte 5.700m².²²⁶

Zo komen alle verdiepingen en kamers op dezelfde wijze in de architectuur tot uitdrukking. Naast de monsterkamers (Afb. 70) is er rekening gehouden met 350m² tafelopervlak (Afb. 71) rondom de lichthallen en in de gangen. De kamers zijn door glazen schuifdeuren van de gangen gescheiden, waarbij het houtwerk van deze deuren op elke verdieping een andere kleur heeft: op de eerste verdieping rood, de tweede blauw, de derde donkerlila, de vierde geel en de vijfde verdieping groen. Daarnaast zijn de monsterkamers genummerd: alle nummers kleiner dan 1.000 bevinden zich op de begane grond

²²⁰ "Het nieuwe jaarbeursgebouw." *De Maasbode* (7 September 1921): 15.

²²¹ "Het eerste vaste jaarbeursgebouw aan het Vreeburg te Utrecht." *Het Centrum* (5 September 1921): 1.

²²² "5e Nederlandsche jaarbeurs." *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 7.

²²³ "De vijfde Nederlandsche jaarbeurs." *Arnhemse Courant* (5 September 1921): ongepag.; "Binnenland. De vijfde Nederlandsche jaarbeurs." *Haagsche Courant* (5 September 1921): 1.

²²⁴ "Het eerste vaste jaarbeursgebouw aan het Vreeburg te Utrecht." *Het Centrum* (5 September 1921): 1.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Sangster, "Het Nieuwe Jaarbeursgebouw te Utrecht", 74.

van gebouw, boven de 1.000 op de eerste verdieping, boven de 2.000 op de tweede verdieping enzovoort.²²⁷ Op die manier kunnen de bezoekers zich gemakkelijk in het gebouw oriënteren. In de ruime traphal zijn gebrandschilderde ramen aangebracht, een geschenk van Handel en Nijverheid te Utrecht.²²⁸ Verder is er geen sprake van versiering en zijn de muren wit gehouden, met uitzondering van de luxueuze inrichting van café-restaurant Central op de benedenverdieping.

Het café-restaurant wordt verpacht aan en geëxploiteerd door de Zuid-Hollandse Bierbrouwerij uit Den Haag en bestaat uit verschillende kleine en grote zalen. Buiten nodigen de gekleurde glas-in-lood bovenramen en de bloemenbanden langs en over het balkon de bezoekers uit om naar binnen te komen.²²⁹ De inrichting is ontworpen door de kunstenaar Jacob Jongert (1883-1942) uit Rotterdam en het café-restaurant is gemeubileerd door de Zuid-Hollandse Bierbrouwerij.²³⁰ Jongert heeft het café-restaurant op moderne wijze aangekleed (Afb. 72-73). In de grote eetzaal bevindt zich bijvoorbeeld een bovenlicht uit gebrandschilderd glas, dat de planeten voorstelt, terwijl op de wanden stoffering is aangebracht met artistiek uitgevoerde symbolische figuren. Het geheel wordt gekarakteriseerd door versierde, grote vlakken, die in de kleuren blauw, groen en rood zijn gehouden, waarbij zachte en gedempte kleuren worden toegepast om het geheel af te ronden. Deze eenheid van kleuren en ornamenten is ook toegepast in het kleed op de vloer, de bekleding van de stoelen en de fauteuils, de tafelkleden en de gordijnen.²³¹ De kleine restaurantzaal aan de Vredenburgzijde en het café worden daarentegen gedomineerd door paarsblauwe kleuren en zijn voorzien van breed omkapte elektrische lampen, beklede tafeltjes en gezellige armstoelen. Vooral de pers is enthousiast over de inrichting van het café-restaurant: "Er is door stijldoorvoering een interieur geschapen, deftig en voornaam, maar toch van intimiteit en gezelligheid."²³² Boven het café-restaurant bevindt zich op de eerste verdieping een aangesloten tearoom (Afb. 74) met een gelijksoortige inrichting, die bij de afdeling Indische Cultures (Afb. 75-76) hoort die de hele rechtervleugel van de eerste verdieping met drie grote zalen beslaat.²³³

²²⁷ "Binnenland. De vijfde Nederlandsche jaarbeurs." *Haagsche Courant* (5 September 1921): 1.

²²⁸ "5e Nederlandsche jaarbeurs." *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 7.

²²⁹ "5e Nederlandsche jaarbeurs." *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 7.

²³⁰ "De vijfde Nederlandsche jaarbeurs." *Het Vaderland* (5 September 1921): 1.

²³¹ "Het eerste vaste jaarbeursgebouw aan het Vreeburg te Utrecht." *Het Centrum* (5 September 1921): 2.

²³² Ibid.

²³³ "Binnenland. Opening der Jaarbeurs." *Bredasche Courant* (7 September 1921): 3.

Naar aanleiding van de opening van het eerste permanente Jaarbeursgebouw worden vele artikelen gepubliceerd. Zodra in 1918 duidelijk wordt dat er plannen zijn om een vast Jaarbeursgebouw te stichten en de eerste ontwerpen van De Bie Leuveling Tjeenk getoond worden, volgt kritiek.²³⁴ Zoals eerder benoemd speelt hierbij ook de locatie een grote rol, omdat men vreest het monumentale en historische karakter van de stad niet bij een dergelijk modern ontwerp past.

Drie jaar later wordt het gebouw door tijdgenoten over het algemeen als sober, zakelijk en soms als saai bestempeld, terwijl sommige auteurs juist de monumentaliteit van het ontwerp benadrukken en het imponerend noemen.²³⁵ Vooral de torenachtige hoekoplossing wordt vaak benoemd en zou er zelfs voor zorgen, dat het stadsbeeld mooier wordt: “Het stadsgezicht heeft er aanmerkelijk door gewonnen en vooral het Vredenburg heeft er een mooier aspect door verkregen.”²³⁶ Wordt in de pers de soberheid van het exterieur opgemerkt, zo wordt de indeling van het interieur als bijzonder geslaagd genoemd: er is sprake van gemakkelijke wandelgangen en prettige expositiekamers, die in het hele gebouw rijk voorzien zijn van lucht en licht.²³⁷ Toch valt vooral het interieur van café-restaurant Central in de smaak, dat als kleurrijk, gezellig en modern wordt omschreven: “Tegenover den strengen, soberen eenvoud van het eigenlijke Jaarbeursgebouw steekt het prachtige, zeer smaakvolle, wereldsteedsche [sic] restaurant scherp maar daarom allesbehalve onaangenaam af.”²³⁸ In *De Middenstandsbond* wordt De Bie Leuveling Tjeenks Jaarbeursgebouw omschreven als passend bij de tijd: “In de architectuur van het complex is gestreefd naar krachtige monumentaliteit: de architecten zijn van de gedachte uitgegaan, dat de gebouwen uit de eischen van den tijd zijn ontstaan en dat het daarom verkeerd zou wezen, oude stijlvormen toe te passen.”²³⁹ Vooral in de krant *De*

²³⁴ “Jaarbeursarchitectuur.” *Bouwkundig Weekblad* 40, 11 (1919): ongepag.

²³⁵ Vooral de auteur van het artikel in de *Maasbode* vindt het ontwerp te sober en te zakelijk. Hij schrijft: “[Het gebouw is] architectonisch zoo sober en bijna zoo nuchter gehouden, dat men vreezen gaat, dat bij algehele voltooiing der ontworpen twee andere gebouwen, een te kazerne-achtige indruk bijna niet te ontgaan zal zijn, doet het nieuwe Jaarbeursgebouw alleen innerlijk aan de Leipziger Meszpalaste herinneren.” “Het nieuwe jaarbeursgebouw.” *De Maasbode* (7 September 1921): 15.

²³⁶ “5e Nederlandsche jaarbeurs.” *De Tijd. Godsdiensdig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 6.

²³⁷ Zo wordt in *Het Vaderland* het exterieur als te sober gezien, terwijl juist de indeling praktisch en doelgericht is: “Reeds vroeger hebben wij opgemerkt, dat de gevel niet onze keuze zou zijn, maar het inwendige is ons bepaald meegevallen. Dat inwendige is sober, maar degelijk en practisch ingericht. Het werd een echt koopmansgebouw. “De vijfde Nederlandsche jaarbeurs.” *Het Vaderland* (5 September 1921): 1; “Het nieuwe jaarbeursgebouw.” *De Maasbode* (7 September 1921): 15.

²³⁸ “De vijfde Nederlandsche jaarbeurs.” *Het Vaderland* (5 September 1921): 1.

²³⁹ “Permanente Jaarbeursgebouwen.” *De Middenstandsbond. Officieel orgaan van den Nederlandsche Bond van Vereenigingen van den Handelsdrijvenden Middenstand* 16, 1 (1919): 4-5.

Tijd benadrukt de auteur de geslaagdheid van het gebouw in verband met zijn functie en schrijft:

“Het gebouw nood tot samenkomen; het biedt daartoe het gansche jaar de gelegenheid en opent hierdoor uitzichten op nieuwe banen in den ontwikkelingsgang van het instituut. De gedachte van de voorjaars- en de najaarsbeurs als hoofdmomenten is deugdelijk gebleken, doch daarnaast zal in het gebouw veel in het belang der zaak kunnen worden ondernomen, b.v. op het gebied van bijeenkomsten, conferenties, groepsbeurzen, ter bezichtiging stellen van nieuwe vindingen en zoo meer.”²⁴⁰

Juist de pragmatische benadering van De Bie Leuveling Tjeenk in het licht van de gebruiker heeft ervoor gezorgd dat er een functioneel gebouw tot stand is gekomen, dat aan de eisen van de opdrachtgever en de functie van het gebouw voldoet. Van begin af aan worden daarom ook ruimtes in het gebouw verhuurd aan derden en zo worden er allerlei vergaderingen, tentoonstellingen en shows van verschillende verenigingen en politieke partijen gehouden.²⁴¹

Het tweede vaste Jaarbeursgebouw

Ondanks de grote plannen en ambities van het Jaarbeursbestuur moet de uitbreiding van de Jaarbeurs uitgesteld worden. Het gereedkomen van het eerste Jaarbeursgebouw gaat gepaard met de economische crisis; bovendien blijkt de bouw van het gebouw duurder dan gedacht – ondanks de wijzigingen die werden doorgevoerd.²⁴² Door moeilijkheden in verband met de slechte economische situatie in Nederland is er niet genoeg geld om door te gaan met de oorspronkelijke plannen voor de Jaarbeurs.²⁴³ Ook heeft de Jaarbeurs te kampen met teruglopende deelname, desalniettemin overtreffen de aanvragen de beschikbare ruimte in het eerste vaste Jaarbeursgebouw, zodat er jaar na jaar een groot aantal tijdelijke gebouwen moet worden opgericht, totdat uiteindelijk de uitbreiding van de Jaarbeurs een noodzaak is.²⁴⁴

Zo wordt in 1928 besloten een aanbouw toe te voegen aan het eerste gebouw.²⁴⁵ Het resultaat is een rechthoekige uitbreiding van 40 meter gevallengte aan het

²⁴⁰ “Opening der eerste internationale jaarbeurs.” *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (6 September 1921): 5.

²⁴¹ Zo heeft bijvoorbeeld de Stichtische Industriële Club een permanente vergaderzaal gehuurd, welke ook door het Jaarbeursbestuur gebruikt wordt. HUA, Utrecht, toegangsnr. 836 “N.V. Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht”. Inleiding op inventaris.

²⁴² Ibid.

²⁴³ De Bie Leuveling Tjeenk, “Uitbreiding van het Jaarbeursgebouw te Utrecht”, 124.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ “De Uitbreiding van het Jaarbeursgebouw te Utrecht.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 51, 37 (1930): 301.

Vredenburg (Afb. 77), waarbij een semipermanente hal op de begane grond nog meer expositieruimte biedt.²⁴⁶ Hierbij wordt ook rekening gehouden met de omgeving: omdat zich op de Lange Elisabethstraat aan de oostzijde van het Vredenburg lagere bebouwing bevindt, wordt ook de uitbreiding van de Jaarbeurs laag gehouden.²⁴⁷

Ook het tweede gebouw heeft een skelet van gewapend beton, bekleed met grijze baksteen. Hoewel het gevelschema in 1928 gewijzigd wordt en afwijkt van het eerste gebouw, zien wij ook hier de pilaster-verdeling terug en wordt er rekening gehouden met de gevelvlakken van het eerste gebouw. De gevel (Afb. 78-79) van het tweede gebouw wordt echter gedomineerd door één groot vlak. Door de toepassing van dunne, stalen ramen, die regelmatig en gelijkwaardig over de gevel verdeeld zijn, wordt het grote muurvlak niet verbroken. Het vlak wordt hierbij afgegrensd door de uitgesproken trappenhuisen die in de hoeken van het gebouw werden geplaatst. De Bie Leuveling Tjeenk hanteert bij het tweede gebouw ook de terugspringende vierde verdieping die hij al bij het eerste gebouw heeft toegepast. In plaats van de verticale dakpannen wordt de gevel echter van een verticaal vlak van metselwerk voorzien. Zo heeft de gevel dezelfde horizontale indeling en ontstaat er een strak geheel, dat zowel op zichzelf kan staan, maar ook aangesloten is op het eerste gebouw.

Omdat de ingang tot het eerste gebouw nog steeds als hoofdingang gebruikt wordt, zijn in de drie hoeken de reeds genoemde trappenhuisen en ingangen te vinden. Zo zullen ook het trappenhuis en de liften in de ingangshal van het eerste gebouw als hoofdverbindingen tussen de verschillende verdiepingen gebruikt worden.²⁴⁸ Desniettemin krijgt het tweede jaarbeursgebouw een grote, centrale hal die over alle verdiepingen doorgaat, zodat op de verdiepingen rondlopende galerijen ontstaan (Afb. 80-83). Deze centrale hal heeft een grootte van 13,60 bij 30,60 meter en wordt verlicht door een grote lichthal.²⁴⁹ De hal wordt gekarakteriseerd door de overstekende galerijen. Het interieur is eenvoudig en in een lichte kleur gehouden en wordt slechts onderbroken door sobere, verticale lichtornamenten, die tegen de leuning zijn aangebracht.²⁵⁰ Ook gaan de galerijen ten koste van de expositieruimte, desalniettemin wordt in de toepassing van de galerijen een

²⁴⁶ De Bie Leuveling Tjeenk, "Uitbreiding van het Jaarbeursgebouw te Utrecht", 124.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Sangster, "Het Nieuwe Jaarbeursgebouw te Utrecht", 71.

²⁵⁰ Ibid., 72.

verbetering van de sfeer en de verlichting in gezien.²⁵¹ De Bie Leuveling Tjeenks centrale lichthal doet denken aan de grote hal van het hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Vijzelstraat in Amsterdam (1919-1926), ontworpen door architect Karel de Bazel (Afb. 185). Daarnaast herinnert het ontwerp van de centrale hal aan de hal van Frank Lloyd Wrights Larkin Building in Buffalo, New York (1904) (Afb. 186). In beide ontwerpen zien wij de lichthoven terug die gekarakteriseerd worden door de galerijen en het glazen dak.

Het eerste en tweede Jaarbeursgebouw zijn op de tweede, derde en vierde verdieping (Afb. 80) met elkaar door middel van gangen verbonden; op de beneden- en de bovenverdieping zijn geen doorgangen aangebracht. Op de verdiepingen wordt zo de indruk van één gebouw gewekt en blijven de stands even goed bereikbaar. De galerijen in het tweede jaarbeursgebouw bevatten 3 meter brede gangen (Afb. 84), waarvan zich aan beide zijden tafels bevinden.²⁵² De stands aan de buitenzijde van de gangen zijn hierbij 5,5 meter diep en worden door de ramen direct van buiten verlicht, terwijl de overige stands met een breedte van 3,3 meter vanuit de lichthal verlicht worden.²⁵³ Naast de trappenhuisen bevinden zich op de verdiepingen in een hoek ook toiletten. De trappenhuisen worden bovendien verlicht door een doorlopende en met glas beplate, uitstekende, verticale koker, die van beneden tot boven doorloopt en in het donker een verlichte verticale streep vormt.²⁵⁴

Naast de ruimte op de benedenverdieping is ook een aangrenzende semipermanente hal opgericht. Beiden zijn bestemd voor de expositie van bouwmaterialen en -machines (Afb. 85). Het tweede jaarbeursgebouw heeft een grondoppervlak van 1.664 m², terwijl de semipermanente hal een oppervlak van 1.200 m² heeft. Zo wordt de expositieruimte vergroot naar in totaal 5.200 m².²⁵⁵

Het derde vaste Jaarbeursgebouw

Onmiddellijk na afloop van de voorjaarsbeurs in 1931, waarbij het tweede Jaarbeursgebouw officieel in gebruik genomen wordt, besluit het Jaarbeursbestuur om met de bouw van het derde Jaarbeursgebouw (Afb. 87-90) te beginnen. Ook de opkomende crisis kan

²⁵¹ Volgens Sangster weegt de "aangenamer sfeer [...] geheel op tegen het noodzakelijk opgeofferde oppervlak van expositieruimte." Sangster, "Het Nieuwe Jaarbeursgebouw te Utrecht", 71.

²⁵² De Bie Leuveling Tjeenk, "Uitbreiding van het Jaarbeursgebouw te Utrecht", 124.

²⁵³ Sangster, "Het Nieuwe Jaarbeursgebouw te Utrecht", 72.

²⁵⁴ Ibid., 74.

²⁵⁵ Ibid.

de groei van de Jaarbeurs (nog) niet stoppen. Verwacht wordt, dat de expositieruimten en de daarmee gepaarde uitbreiding van de Jaarbeurs, dringend noodzakelijk blijven. Omdat de financiering van de bouw van een derde gebouw al rond is, wordt er snel besloten om uit te breiden.

Het ontwerp is een herhaling van het tweede Jaarbeursgebouw.²⁵⁶ Toch heeft het jaarbeursbestuur ambitieuze plannen: het derde gebouw moet in tien maanden af zijn. Deze eis van een veel kortere bouwtijd leidt ertoe, dat De Bie Leuveling Tjeenk een staalconstructie toepast, die gevuld is met gewapend beton. Deze zogenoemde “Amerikaanse” manier maakt het mogelijk om de bouwtijd radicaal te verkorten (Afb. 91-92).²⁵⁷ Er wordt onmiddellijk met de bouw begonnen en al halverwege juli komen zowel de fundering als de betonkelder gereed, zodat er in de zomer met de staalconstructie begonnen kan worden.²⁵⁸ Voor de staalconstructie wordt ruim 500 ton ijzer gebruikt.²⁵⁹ Begin augustus beginnen de arbeiders met het metselwerk van de gevelmuren, het aanbrengen van het dak en de betonvloeren.²⁶⁰ In het najaar is het gebouw glas- en waterdicht en wordt met de inwendige afwerking begonnen.²⁶¹ Op deze manier wordt het mogelijk, dat het derde gebouw al met de voorjaarsbeurs in 1932 in gebruik genomen kan worden (Afb. 93).

Voor het derde Jaarbeursgebouw wordt de semipermanente hal van het tweede gebouw weer afgebroken en vervangen door het nieuwe gebouw. Het derde gebouw zal uiteindelijk een grondoppervlak van 1.500 m² hebben en de expositieruimte met 300 nieuwe monsterkamers van 14-16 m² vergroten.²⁶² Doordat de monsterkamers iets groter worden dan in het tweede gebouw, wordt de centrale hal in het derde gebouw met 2 meter tot 11,40 meter versmald (Afb. 94-97).²⁶³

²⁵⁶ HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 “Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953”, catalogusnr. 10537 “Jaarbeurs, 1919-1953”.

²⁵⁷ “Het derde jaarbeursgebouw.” *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* (10 Maart 1931): 1.

²⁵⁸ Bij de bouw worden, zoals ook al bij de bouw van het eerste Jaarbeursgebouw, de fundamenteën van het oude Kasteel Vredenburg gevonden. Kasteel Vredenburg werd in 1529 door Keizer Karel V binnen de stadsmuren van Utrecht opgericht om Holland en Utrecht te beschermen tegen de Hertog van Gelre. Omdat de rotsachtige fundamenteën een probleem voor de bouw van het jaarbeursgebouw vormen, dat op het voormalig kasteelterrein zal verrijzen, worden deze uiteindelijk verwijderd. Tot de twintigste eeuw waren de resten van de Vredenburg zichtbaar, totdat de fundamenteën volledig afgebroken werden voor de bouw van de jaarbeursgebouwen. “Derde gebouw.” *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* (8 September 1931): 1; “Het derde jaarbeursgebouw.” *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* (10 Maart 1931): 1; “1529-1577. Vredenburg. Spaanse dwangburcht.” *En toen. Canon van Nederland*. <https://www.entoen.nl/utrecht/stad/vredenburg> Geraadpleegd op 10 Oktober 2019.

²⁵⁹ “Derde gebouw.” *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* (8 September 1931): 1.

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ *Ibid.*

²⁶² “Het derde jaarbeursgebouw.” *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* (10 Maart 1931): 1.

²⁶³ *Ibid.*

De Beatrixhal

Tot vlak voor De Bie Leuveling Tjeenks overlijden in 1940 heeft hij aan een vierde Jaarbeursgebouw gewerkt, zoals Willem Graadt van Roggen schrijft: “De kroon op zijn jaarbeurswerk zou het vierde gebouw geworden zijn”.²⁶⁴ Zo had De Bie Leuveling Tjeenk plannen voor een administratiegebouw, dat het frontgedeelte zou afsluiten.²⁶⁵ Toch zou alleen de Beatrixhal nog voor De Bie Leuveling Tjeenks overlijden voltooid worden.²⁶⁶

In 1937 maakt De Bie Leuveling Tjeenk de plannen voor de Beatrixhal en nog in hetzelfde jaar wordt met de bouw begonnen. Al in 1938 kan de hal in gebruik genomen worden.²⁶⁷ Vooral de opzet van de Beatrixhal verschilt van de Jaarbeursgebouwen, omdat hier voor het eerst een grote hal zonder monsterkamers wordt toegepast. Zo is de hal gebaseerd op een eenvoudige rechthoek, waarbij de gevel aan de Rijnstraat iets uitgebouwd is (Afb. 98). De gevels zijn volledig symmetrisch ingedeeld, waarbij de vensters gebaseerd zijn op de gevelontwerpen voor de vaste Jaarbeursgebouwen (Afb. 99). Op het platte dak bevindt zich een reeks van vijf zadeldaken die voor voldoende verlichting zorgen (Afb. 100). Het resultaat is een ruime hal die naar wens kan worden ingedeeld en ingericht en dus voor verschillende evenementen gebruikt kan worden (Afb. 100-102).

In 1941 bewerkt De Bie Leuveling Tjeenks collega Cornelis Wegener Sleeswijk de plannen voor een tweede hal, de Irenehal, die op De Bie Leuveling Tjeenks ontwerp teruggaat. De hal kan echter pas in 1946 bij de eerste naoorlogse beurs in gebruik genomen worden.²⁶⁸ In 1970 worden de oude gebouwen van De Bie Leuveling Tjeenk aan het Vredenburg afgebroken en wijkt de Jaarbeurs uit naar de Croeselaan.

Vanaf 1917 is De Bie Leuveling Tjeenk sterk betrokken bij de organisatie en uitvoering van de Jaarbeurs in Utrecht. In het begin is hij Hoofd van de Technische Dienst en

²⁶⁴ “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940”, 176.

²⁶⁵ Ibid.

²⁶⁶ “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940”, 176; HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 “Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953”, Catalogusnr. 10537 “Jaarbeurs, 1919-1953”.

²⁶⁷ In de archieven van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs in het Utrechts Archief wordt W. Terpstra als architect van de Beatrixhal genoemd. Hoewel de tekeningen en het ontwerp van Jan de Bie Leuveling Tjeenk zijn, is het mogelijk dat Terpstra de bouw in zijn plaats heeft begeleid in verband met De Bie Leuveling Tjeenks verplichtingen met betrekking tot de Nederlandse inzending voor de internationale tentoonstelling in Parijs in 1937. Helaas kon ik hierover geen precieze informatie vinden. HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 “Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953”, Cat.nr. 10537 “Jaarbeurs, 1919-1953”; HUA, Utrecht, toegangsnr. 836 “N.V. Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht”. Inleiding op inventaris.

²⁶⁸ HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 “Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953”, Cat.nr. 10537 “Jaarbeurs, 1919-1953”.

ontwerpt hij de tijdelijke gebouwen, die overal in de stad komen te staan. Verder is hij ook bij de technische organisatie en planning betrokken. Als hij in 1918 tot bouwmeester van de Jaarbeurs wordt benoemd, is dat een spannende gebeurtenis. De Jaarbeurs heeft grote, nationale ambities, die worden weerspiegeld in De Bie Leuveling Tjeenk's oorspronkelijk ontwerp van een monumentaal complex van drie gebouwen. Als architect van de Jaarbeurs moet hij vanaf het begin veel tegenslagen verwerken. Desondanks is De Bie Leuveling Tjeenk in de loop van de jaren sterk betrokken bij de Jaarbeurs. Zo schrijft Willem van Graadt van Roggen dat De Bie Leuveling Tjeenk een bestuurslid *honoris causa* is: "méér nog, als beproefd jaarbeursvriend en volleerd jaarbeurskenner".²⁶⁹ Door zijn activiteiten als Hoofd van de Technische Dienst en als architect van de vaste Jaarbeursgebouwen heeft De Bie Leuveling Tjeenk de hele ontwikkelingsgang van de Jaarbeurs in Utrecht meege maakt, niet alleen op architectonisch vlak.

Deze betrokkenheid is ook terug te zien in zijn ontwerpen. Hij was goed bekend met de eisen, die niet alleen het bestuur, maar ook de deelnemers aan een jaarbeursgebouw hebben. De Bie Leuveling Tjeenk had grondige kennis van het doel van het jaarbeursbestuur als zakeninstituut. Door zijn betrokkenheid wist hij daarom wat het Jaarbeursgebouw nodig had. Zo heeft hij in zijn ontwerpen deze doelen en eisen vorm kunnen geven. Ook heeft hij geprobeerd om met technische middelen zo goed mogelijk aan deze eisen te voldoen en een gebouw te ontwerpen dat de Jaarbeurs waardig was: een sober gebouw – omdat de beurzen op zich zelf al bont genoeg zijn en zodat de beurzen, de deelnemers en hun producten in het middelpunt staan. Een gebouw dat in alle faciliteiten voorziet en een handige, praktische indeling biedt, zodat de bezoekers een plezierig bezoek aan de jaarbeurs kunnen brengen. De deelnemers, hun producten en bezoekers staan dus centraal in zijn ontwerp.

Wordt de gevel van het eerste Jaarbeursgebouw nog overheerst door verticale lijnen, voornamelijk de verticale pilasters, zo wordt het tweede gebouw sterk gekarakteriseerd door horizontale lijnvoering. Toch is duidelijk te zien dat de indeling van de gevel van het eerste gebouw het uitgangspunt was van het ontwerp voor het tweede. De gevel van het tweede gebouw is heel strak en toont nog minder decoraties. Deze indruk wordt vooral veroorzaakt door de dunne, stalen ramen. De Jaarbeursgebouwen reflecteren duidelijk de uitwerking van de Amerikaanse vormtaal op het werk van De Bie Leuveling

²⁶⁹ "Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940", 174.

Tjeenk. Toch laten zij ook vooral de groei zien die hij als architect heeft doorgemaakt in de bijna tien jaar tussen het eerste en tweede gebouw.²⁷⁰

Jaren later ziet de Utrechtse architect en kunstenaar Gerrit Rietveld (1888-1964) hier op gematigde wijze de invloed van de Amsterdamse School terugkomen.²⁷¹ Toch is het vooral de wijze waarop De Bie Leuveling Tjeenk de verschillende inspiratiebronnen verwerkt, die zijn hele oeuvre karakteriseert. De Jaarbeursgebouwen zijn, voor hun tijd, bijzonder ingetogen. De soberheid en de terughoudendheid waarmee decoraties worden verwerkt in het ontwerp reflecteren een zekere bescheidenheid.

School voor lager en uitgebreid lager onderwijs op de Maliebaan te Utrecht

In 1921 wordt De Bie Leuveling Tjeenk het ontwerp voor een schoolgebouw toevertrouwd van de *Vereeniging voor Christelijk Lager en Uitgebreid Lager Onderwijs te Utrecht*,²⁷² die vlak daarvoor, in 1920, werd opgericht. Het doel van de vereniging is de oprichting en instandhouding van één of meer scholen voor christelijk lager en uitgebreid lager onderwijs.²⁷³ Het schoolgebouw dat door De Bie Leuveling Tjeenk ontworpen wordt, komt aan de Maliebaan 54-56 te staan en wordt in 1922 in gebruik genomen. In 1924 voert De Bie Leuveling Tjeenk enkele wijzigingen aan het bestaande gebouw door. Na de Tweede Wereldoorlog moet de school uitbreiden en meerdere keren naar verschillende locaties in de omgeving uitwijken. In de jaren tachtig wordt uiteindelijk besloten om het gebouw af te breken en er een nieuw schoolgebouw te plaatsen.²⁷⁴

Het terrein bevindt zich achter een rij huizen die aan de straat staan en kan alleen door een smalle steeg bereikt worden (Afb. 103). Het gebouw heeft twee verdiepingen en biedt ruimte aan tien leslokalen en twee kantoren alsmede vier kamers als bergplaats. De plattegrond is gebaseerd op verschillende grote, rechthoekige volumes, die in elkaar

²⁷⁰ "De vijfde Nederlandsche jaarbeurs." *Arnhemse Courant* (5 September 1921): 5.

²⁷¹ Rietveld, "De Jaarbeursgebouwen in 40 jaren", 3.

²⁷² "K.A. de Haan met pensioen." *Utrechtsch Nieuwsblad* (11 April) 1940): 2.

²⁷³ In 1972 werd de naam van de vereniging veranderd in *Vereeniging voor Christelijk Onderwijs te Utrecht-Oost* en in 1983/84 ging onder andere de school aan de Maliebaan op in de *Stichting Protestants Christelijk Onderwijs te Utrecht*. HUA, Utrecht, toegangsnr. 837 "Verenigingen voor christelijk onderwijs in Utrecht". Inleiding op inventaris.

²⁷⁴ In het Archief van de Gemeente Utrecht bevinden zich zowel de bouwtekeningen van het oorspronkelijk schoolgebouw van De Bie Leuveling Tjeenk, alsmede de tekeningen voor het nieuwe schoolgebouw dat in 1986 werd gebouwd. Daarnaast is in de beeldbank een foto van de restanten van De Bie Leuveling Tjeenks schoolgebouw te zien, dat in 1985 afgebroken werd. HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953, inventarisnr. 6454, 1920-1932; HUA, Utrecht, toegangsnr. 4005 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1979-1986, inventarisnr. 1857-2 Schoolgebouw, 1986; HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 841890.

geschoven zijn en leiden tot een in zijn geheel rechthoekige opbouw van het schoolgebouw. Het gebouw heeft een plat dak en houten, witte schuiframen, waarbij alleen de bovenste helft een kruiskoos heeft. De gevels, bekleed met baksteen, zijn vrij sober gehouden (Afb. 104-105). Er is noch decoratief beeldhouwwerk noch versiering, met uitzondering van het decoratieve glas boven de iets teruggebouwde ingang.

De ingang bevindt zich in het midden op de begane grond (Afb. 104) en wordt rechts en links omringd door bergruimtes. Door het ingangsportaal komen de docenten en leerlingen de centrale gang in, die aan de rechterkant naar drie leslokalen, een bergruimte en de toiletten leidt. Meteen tegenover de ingang bevindt zich de garderobe. Aan de linkerkant leidt de gang naar twee leslokalen, toiletten, het kantoor van de hoofd van de school en het trappenhuis dat naar de tweede verdieping leidt. Op de tweede verdieping (Afb. 104) voert de gang naar de overige vijf leslokalen, die zich allemaal in de rechter vleugel en aan de kant van de voorgevel bevinden. Aan de kant van de achtergevel bevinden zich een kantoor voor de docenten, de toiletten, een garderobe en wederom een berging.

De linkervleugel is ongeveer zes meter teruggebouwd en zo naar achteren verschoven, ook de rechtervleugel is iets teruggebouwd. Op de tweede verdieping is in het oorspronkelijke ontwerp van 1921 geen opbouw op de linker vleugel. Deze wordt pas in 1924 geplaatst, als De Bie Leuveling Tjeenk de opdracht krijgt voor de uitbreiding van het gebouw om zo meer leslokalen in te richten. Tot die tijd bevindt zich hier een terras. Ook wordt in 1924 de indeling van de leslokalen op de tweede verdieping op de zuidwest kant gewijzigd, om de lokalen te vergroten.

Gedetailleerde informatie over het interieur van het schoolgebouw ontbreekt. Op de tekeningen is alleen te zien dat de onderste helft van de muren op de gangen betegeld is. De muren van de leslokalen lijken gelambriseerd; toch is er geen nadere informatie over de materiaal- en kleurkeuze te vinden. Op het terrein naast het schoolgebouw is rekening gehouden met voldoende ruimte voor rijwielbergplaatsen en een houten schuur, maar ook een speelplaats voor de leerlingen. In hoeverre De Bie Leuveling Tjeenk hierbij betrokken is, blijft de vraag. Zo toont het ontwerp voor het schoolgebouw de veelzijdigheid van De Bie Leuveling Tjeenk aan, die tot dat moment voornamelijk villa's en landhuizen en het eerste permanenten Jaarbeursgebouw heeft ontworpen. In de daaropvolgende jaren zal hij deze veelzijdigheid tonen met de opdrachten voor een kantoorgebouw en een pakhuis.

Het kantoorgebouw voor de Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. te Delft

In 1932 ontwerpt De Bie Leuveling Tjeenk een kantoorgebouw voor de Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. (1929-1972) in Delft. Voor deze opdracht werkt hij samen met ingenieur K. Bakker die later ook samen met De Bie Leuveling Tjeenk een pakhuis in Amsterdam ontwerpt.²⁷⁵ Het bedrijf F.W. Braat is destijds een bekende fabrikant van zinken bouwornamenten, van kunstsmeedwerk in ijzer en vanaf 1900 van ijzeren en stalen raamkozijnen.²⁷⁶ Het gebouw voegt zich in de aan de Hooikade liggende bebouwing met zicht op het Rijn-Schiekanaal, dat hier samenkomt met de Delftse Schie; een gebied dat zich aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkeld heeft tot het industriële centrum van Delft.

De plattegrond is gebaseerd op rechthoeken en vierkanten, waarbij een schuin liggende rechthoek in een recht vierkant geschoven wordt (Afb. 106). Vanwege de bijzondere ligging tussen de bestaande bebouwing passen Bakker en De Bie Leuveling Tjeenk deze bijzondere vorm van de plattegrond toe. Het gebouw is geheel onderkelderd, heeft twee verdiepingen en een plat dak. Zo komt de voorgevel met de hoofdentree (Afb. 121) aan de waterkant te liggen, terwijl de werkplaatsen en tekenruimtes zich voornamelijk in het achterste gedeelte van het gebouw bevinden, dat wederom aansluit op de achterliggende fabriek. De uit gele baksteen opgetrokken voorgevel (Afb. 107-108) aan de oostzijde wordt gekarakteriseerd door een asymmetrische indeling. De bakstenen werden grotendeels in staand verband gemetseld en alleen boven de vensters bevindt zich steeds een rollaag. Rechts van het midden wordt een risaliet toegepast, waarin zich de overdekte hoofdentree bevindt. Zowel de hoofdingang als de daarboven liggende luifel worden in brons uitgevoerd.²⁷⁷ De voorgevel links van de risaliet is iets teruggetrokken en voorzien van een rondboogvormige toegang tot de kelder. Daarboven bevindt zich op de tweede verdieping een smal venster met kruisko zijnen. Op de rechter kant van de risaliet bevinden zich, zowel op de begane grond als de eerste verdieping, elf smalle vensters met kruisko zijnen. De kantoorruimte op de tweede verdieping boven de luifel van de hoofdentree is voorzien van vensters over de hele breedte van de risaliet. De bovenste verdieping is

²⁷⁵ Al in 1928-1930 ontwerpt het Rotterdamse architectenduo J.A. Brinkman (1902-1949) en L.C. Van der Vlugt (1894-1936) de werkplaatsen achter de fabriek, die in de jaren tachtig worden afgebroken. "Monumentnummer: 525318 Hooikade 13 2627 AB te Delft." *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*. Rijksmonumentenregister <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/525318> Geraadpleegd op 27 Oktober 2019.

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Ibid.

iets naar achter geplaatst en is voorzien van een andere vensterindeling dan de benedenverdiepingen. Ook op de tweede verdieping is de voorgevel links van de risaliet iets teruggetrokken, waarbij hier geen vensters worden toegepast. In de risaliet zelf en rechts daarvan zijn 21 smalle vensters aangebracht. Ook past De Bie Leuveling Tjeenk hier een ver overhangende luifel die herinnert aan ontwerpen van onder meer Frank Lloyd Wright. Op deze wijze creëert De Bie Leuveling Tjeenk een strakke en sobere gevel die door de vensters wordt gedomineerd.

Ook de asymmetrische achtergevel (Afb. 109-110) telt drie bouwlagen, maar is voorzien van een symmetrische vensterindeling. Zo werden hier op de twee bovenverdiepingen steeds negen smalle vensters met kruiskozijnen toegepast, op de benedenverdieping worden drie vensters links van de entree vervangen door één even breed venster. Aan de linker kant verspringt de gevel tot de hoogte van de twee benedenverdiepingen, waarbij op de begane grond telkens drie kleine vensters zijn aangebracht. Aan de rechter kant is een iets naar achter geplaatste en twee verdiepingen hoge verticale strook aangebracht, met een abstract-geometrisch glas-in-loodraam (Afb. 114) van de Hongaarse kunstenaar Vilmos Huszár (1884-1960). De achteringang bevindt zich in het midden van de achtergevel en is te bereiken via een kleine trap. Links en rechts van de deur zijn wederom smalle vensters geplaatst die zich ook op de eerste verdieping bevinden en de indruk van de voorgevel spiegelen.

In het souterrain bevinden zich een fietsenstalling, de garderobes, het archief, een verbandkamer en bergruimtes. De bezoeker komt door de hoofdentree de ingangshal binnen (Afb. 111, Afb. 115), waar zich ook een wachtkamer en toiletten bevinden. Links van de ingang zit de portier, op rechts bevinden zich een spreekkamer en twee kantoren. De ingangshal gaat over in een grote ruimte voor de administratie, waar zich naast twee loketten een grote kluis bevindt. In de achtervleugel zijn diverse kantoren voor onder meer de directie en het secretariaat, evenals twee spreekkamers, een vergaderzaal, een kleine tekenkamer en een werkplaats met toegang tot de zogenoemde transferruimte tussen het kantoorgebouw en de fabriekshallen. De verdiepingen zijn verbonden door het centrale trappenhuis, waarbij zich ook in de achtervleugel van het gebouw twee kleine liften en een smallere trap bevinden. De plattegronden van de bovenverdiepingen zijn gegroepeerd om een centraal gelegen lichthof. Op de eerste verdieping (Afb. 112) bevinden zich verschillende kantoren, spreekkamers, toiletten en twee grote tekenkamers. Op de tweede verdieping (Afb. 113) zijn de koffiekamer, keuken en een recreatiezaal gelegen.

Ook het grote dakterras (Afb. 119) bevindt zich op de tweede verdieping. Daarnaast is er een showroom, waar nieuwe ontwerpen tentoongesteld kunnen worden. In de achtervleugel bevindt zich bovendien een klein appartement, voorzien van een kleine badkamer, keuken, woonkamer en drie slaapkamers. Oorspronkelijk wilde De Bie Leuveling Tjeenk het kantoorgebouw op Amerikaanse wijze indelen en zo min mogelijk afgescheiden kamers inrichten. Dit blijkt echter niet wenselijk, waardoor hij vele kleine ruimtes toepast. Hij schrijft later: “[...] wat in Amerika mogelijk is, kan daarom nog niet zoo maar in ons land en na ernstige overweging werd tot onderverdeling besloten.”²⁷⁸

Voor de vloeren en de kolommen wordt gewapend beton toegepast, waarbij de betonconstructie aan de gevelzijde op stenen binnenspouwmuren rust om hinderlijke betonkolommen te voorkomen.²⁷⁹ Vanwege dit constructiesysteem wordt op de bovenste verdieping aan de lighthofzijde een uitkragende ligger toegepast, waarbij lange reeksen ramen zonder muurdammen worden geplaatst.²⁸⁰ In het hele gebouw wordt voor de betonnen kolommen en muren een lambrisering van gele tegels toegepast (Afb. 115-117).

Zo zijn zowel het interieur als het exterieur van het gebouw sober en strak, en worden deze gekarakteriseerd door de bijzondere materiaaltoepassing. De Bie Leuveling Tjeenk heeft naast de stalen ramen vele wanden van staal en glas toegepast die de verschillende ruimtes van elkaar scheiden (Afb. 118, Afb. 120).²⁸¹ Een bijzonderheid van het kantoorgebouw is dat De Bie Leuveling Tjeenk een geheel houtloze constructie van gewapend beton heeft toegepast. De bedoeling is dat de stalen ramen het visitekaartje van het bedrijf vormen.²⁸² De Bie Leuveling Tjeenk schrijft later dat zo’n moderne kantooropgave voor hem als architect een aantrekkelijk opgave is. Juist het overleggen met de fabrikant over de toepassings- en vervaardigingsmogelijkheden van de fabricaten stellen hem als architect voor een aantal technische alsook esthetische eisen en uitdagingen.²⁸³ In een artikel over het kantoorgebouw schrijft De Bie Leuveling Tjeenk later het volgende:

²⁷⁸ De Bie Leuveling Tjeenk, “Kantoorgebouw van de Kon. Fabriek F. W. Braat tel Delft”, 387.

²⁷⁹ Ibid., 390.

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ De Bie Leuveling Tjeenk spreekt hier nadrukkelijk van een “ongezochte gelegenheid” en benadrukt dat dit constructiesysteem geen uitgangspunt voor zijn architectonisch werk was. Ook wordt hij met een volgens hem “interessante” opgave van de gemeente geconfronteerd. Zo moet hij schuine bovenlichten toepassen om de aangrenzende tuinen geen licht te ontnemen (Afb. 122). De Bie Leuveling Tjeenk, “Kantoorgebouw van de Kon. Fabriek F. W. Braat tel Delft”, 387; “Monumentnummer: 525318 Hooikade 13 2627 AB te Delft.” *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*. Rijksmonumentenregister <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/525318> Geraadpleegd op 27 Oktober 2019.

²⁸² De Bie Leuveling Tjeenk, “Kantoorgebouw van de Kon. Fabriek F. W. Braat tel Delft”, 385.

²⁸³ Ibid.

“Wat de architectuur betreft merk ik alleen op, dat ik het met de Schoonheidscommissie eens was, dat in het Delftsche stadsbeeld opdringerig werk niet gewenst is en dat bescheidenheid van den architect een deugd zou kunnen zijn.”²⁸⁴

Met betrekking tot de sobere en strakke indruk die het kantoorgebouw maakt, legt De Bie Leuveling Tjeenk de nadruk op het oordeel van de Schoonheidscommissie van de gemeente Delft, die het er met hem over eens is dat een opdringerige architectuur niet gewenst is voor het romantische stadsbeeld van Delft. De “bescheidenheid” van de architect wordt hierbij als een deugd gezien en dient tegelijkertijd als een soort rechtvaardiging voor zijn sobere, strakke en zakelijke stijl.²⁸⁵ Zo merkt hij bijvoorbeeld op dat een aantal van zijn collega’s zijn ontwerp nog te gesloten zouden vinden. Ook zijn keuze om geen glazen architectuur toe te passen wordt bijvoorbeeld gemotiveerd door problemen met zowel zonwering in de zomer als verwarming in de winter.²⁸⁶

Voor De Bie Leuveling Tjeenk is het ontwerp voor de Koninklijke Fabriek F.W. Braat daarom een bijzondere uitdaging, waarbij hij laat zien hoe bedachtzaam hij verschillende technieken en materialen toepast. Tegelijkertijd kan de betekenis van deze opdracht in het licht van zijn heel oeuvre gezien worden. In bijna elk van zijn opdrachten heeft De Bie Leuveling Tjeenk de stalen ramen van Braat verwerkt. In samenwerking met ingenieur K. Bakker, de opdrachtgever Braat en de aannemer zoekt hij naar de beste manier om de technieken en materialen toe te passen. Hierbij wordt ook duidelijk dat het voor hem belangrijk is dat een gebouw zijn functie moet kunnen vervullen. Het gaat hem er niet alleen om een nieuw en innovatief ontwerp te realiseren, dat volledig breekt met de tradities in de Nederlandse architectuur; hij wil juist een gebouw met nieuwe materialen en technieken bouwen, zonder risico’s, dat functioneel is, maar ook lange tijd mee kan gaan en dat bovendien goed in de omgeving past.

Pakhuis De Zwijger

In 1933 krijgt De Bie Leuveling Tjeenk van de N.V. Blauwhoedenveem-Vriesseveem de opdracht om een pakhuis te bouwen, gelegen in het midden van een groot complex aan de Oostelijke Handelskade te Amsterdam. Omdat de opdracht een zware constructie vereist, schakelt De Bie Leuveling Tjeenk weer de civiel- en bouwkundige ingenieur K. Bakker

²⁸⁴ De Bie Leuveling Tjeenk, “Kantoorgebouw van de Kon. Fabriek F. W. Braat tel Delft”, 390.

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ Ibid.

in en samen ontwerpen zij een bijzonder pakhuis, dat komt te staan aan het einde van een reeks pakhuizen.

Voorals in Amsterdam vervullen de vemen die al in de middeleeuwen zijn ontstaan een cruciale rol, omdat zij niet alleen de goederen van en naar de waag droegen, maar ook omdat het toezicht op het wegen van deze goederen aan hun wordt toevertrouwd, evenals het innen van het daarvoor verschuldigde waaggeld.²⁸⁷ In de negentiende eeuw groeien de vemen uit tot grote bedrijven, die zich volledig toeleggen op het opslaan en behandelen van goederen.²⁸⁸ De locatie aan de Handelskade heeft hierbij een bijzondere betekenis. Door de aanleg van het Noordzeekanaal in 1856 wordt Amsterdam ook bereikbaar voor schepen met grote diepgang, maar als in 1869 met de bouw van het Centraal Station in het Open Havenfront wordt begonnen, blijken de spoorlijnen de stad te zeer van de haven af te sluiten.²⁸⁹ Daarom wordt in 1874 besloten langs de Oosterdoksdiijk en de Handelskade een binnenvaart aan te leggen, die de stad weer voor de binnenvaart ontsluit. In 1883 wordt met de bouw van het eerste, tweehonderd meter lange pakhuis begonnen, dat ontworpen wordt door W. van Lookeren Campagne en E. Confeld van Felbert.²⁹⁰ Hiermee krijgt Amsterdam het eerste moderne pakhuis, dat zowel goed verbonden is met diep water als het spoor.²⁹¹

De Bie Leuveling Tjeenks en Bakkers opdrachtgever, de N.V. Blauwhoedenveem-Vriesseveem, heeft reeds veel ervaring met de constructie van pakhuizen en weet precies welke eisen met betrekking tot de constructie, het materiaalgebruik en de hoofdafmetingen het gebouw moet vervullen.²⁹² In 1933, het jaar waarin met de bouw van het pakhuis begonnen wordt, bevindt de maatschappij zich echter in een crisis: na jaren met een florierende, internationale handel na de Eerste Wereldoorlog, stagneert de handel in de jaren twintig, totdat het vanaf 1930 duidelijk bergafwaarts gaat.²⁹³ Door de interne reserves te gebruiken kan het Blauwhoedenveem-Vriesseveem in het begin van de jaren dertig grote verliezen nog voorkomen, maar in 1933 is er sprake van een aanzienlijk verlies.²⁹⁴ Desalniettemin besluit de maatschappij, vooral met oog op efficiëntie, ondanks de crisis een

²⁸⁷ Prins, *De Zwijger*, 5.

²⁸⁸ *Ibid.*, 6.

²⁸⁹ *Ibid.*, 9.

²⁹⁰ *Ibid.*, 9-10.

²⁹¹ *Ibid.*, 11.

²⁹² Bakker en De Bie Leuveling Tjeenk. "Het Pakhuis de Zwijger aan de Handelskade te Amsterdam", 304.

²⁹³ Prins, *De Zwijger*, 16.

²⁹⁴ *Ibid.*

nieuw en modern pakhuis aan het IJ te bouwen.²⁹⁵ Het achterliggend idee is gericht op een concentratie van het bedrijf in Amsterdam, waarbij de voordelen voornamelijk gezocht worden in de gunstige ligging ten opzichte van het diepe vaarwater in combinatie met de nieuwe spoorlijnen.²⁹⁶

Ondanks de crisis gaat de bouw van *De Zwijger* door. Eerst wordt de oude loods naast *Afrika* gesloopt en worden de werkplaats en het kantoor van de Nederlandsche Spoorwegen verplaatst, die tot dan toe op de locatie van het huidige pakhuis *De Zwijger* staan, waardoor het ontwerpen van een nieuw kantoor met bergplaats als vervanging ook onderdeel van de opdracht wordt, die aan Bakker en Die Bie Leuveling Tjeenk toevertrouwd wordt.²⁹⁷ Nadat de houten palen voor de fundering van het moderne pakhuis geplaatst zijn, wordt begonnen met de bouw van het betonnen skelet.²⁹⁸ Het geheel onderkelderde pakhuis heeft uiteindelijk een parterrevloer met zes verdiepingen en wordt tegen het aan de westzijde gelegen pakhuis *Afrika* aangebouwd.

De parterrevloer van *De Zwijger* is het meest opvallende element van het gebouw: vanaf de tweede verdieping risaleert de voorgevel vier meter, waarbij de uitkragende bouwlagen ondersteund worden door zware consoles van gewapend beton (Afb. 123-124).²⁹⁹ Deze overkraging zet zich rondom voort, ondanks dat het van de buitenzijde niet te zien is, behalve op de oost- en de zuidgevel. Voor de westmuur wordt een inwendige overbouw gemaakt, waardoor een rechte voorgevel gecreëerd en tegelijkertijd de stabiliteit van het hele gebouw vergroot wordt.³⁰⁰ De noordgevel aan het IJ (Afb. 125) wordt door reeksen laaddeuren in vijf verticale traveeën verdeeld, die afwisselend small (enkele laaddeuren) en breed (dubbele laaddeuren) zijn en boven elkaar voorzien zijn van valbruggen. De zuidgevel aan de Handelskade (Afb. 123) heeft slechts twee verticale reeksen laaddeuren (Afb. 130), evenals kleine vierkante vensters. Boven de reeksen laaddeuren bevinden zich op de bovenste verdieping hijshuizen. Op straatniveau werden dubbele laaddeuren toegepast. De westgevel wordt volledig aan het zicht onttrokken door het pakhuis *Afrika* en de oostgevel is geheel gesloten, omdat de goederen van noord naar zuid

²⁹⁵ Prins, *De Zwijger*, 21.

²⁹⁶ Bonke, *Amsterdamse pakhuizen*, 75.

²⁹⁷ Prins, *De Zwijger*, 22.

²⁹⁸ *Ibid.*, 23.

²⁹⁹ De overkraging, het opvallendste element van *De Zwijger*, wordt toegepast om erfpacht te besparen zoals K. Bakker in een artikel in *Gewapend beton* uitlegt. Om de inefficiëntie van grote kranen te voorkomen die nodig zouden zijn als men gewoon in de hoogte gebouwd had, zijn Bakker en Die Bie Leuveling Tjeenk bij deze bijzondere oplossing van een overkragende gevel uitgekomen. *Ibid.*, 24.

³⁰⁰ *Ibid.*, 25.

worden gestapeld, dus tegen de oostelijke muur aan.³⁰¹ Om de monotonie te doorbreken is de oostgevel gedecoreerd met plaquettes, waarop de namen van de betrokkenen handelssteden zijn vermeldt (Afb. 126-127).³⁰² Op de zuid- en de noordgevel zijn grote smeedijzeren letters aangebracht die de naam van het gebouw verkondigen (Afb. 128). De betonnen gevelwanden worden bekleed met halfsteensmuren, die tegelijkertijd de isolatie van het koelhuis verbeteren.³⁰³ Op de voor- en de zijgevel zijn de bovenverdiepingen in blokverband gemetseld (Afb. 128). Op de parterrevloer en de hele achtergevel heeft De Bie Leuveling Tjeenk echter een Vlaams verband toegepast.

De draagconstructie van het pakhuis bestaat uit een skelet van gewapend beton met telkens zich verjongende achzijdige kolommen en paddestoelvloeren (Afb. 129). Op het grotendeels platte dak wordt een zaagdak toegepast, dat de bovenste verdieping van noorderlicht voorziet. Hier worden verschillende monsterkamers aangelegd, die ook van een ontgassingsinrichting voorzien zijn, waarin door ongedierte aangetaste lading kan worden behandeld.³⁰⁴ De Bie Leuveling Tjeenk en Bakker letten daarnaast op de brandveiligheid: alle verdiepingen, met uitzondering van de parterre, kan door een brandmuur de verdieping in tweeën gedeeld worden.³⁰⁵ Daarnaast onderscheidt *De Zwijger* zich van de andere pakhuizen aan de Handelskade door de aanleg van de parterrevloer op straatniveau, waardoor auto's het pakhuis in kunnen rijden.³⁰⁶ De eerste en de zesde verdieping hebben met 750 m² dezelfde oppervlakte als de kelder en de parterre, de tussenverdiepingen hebben daarentegen een oppervlakte van 1.000 m². In totaal heeft het koelhuis dus een oppervlakte van rond de 7.000 m².³⁰⁷

Het gebouw wordt in juni 1934 officieel en met een eenvoudige plechtigheid geopend, waarbij de directeur D.P.D. Fabius De Bie Leuveling Tjeenk en Bakker in zijn toespraak prijst voor hun werk.³⁰⁸ Ook in de pers en in architectuurkringen oogst *De Zwijger* al kort na de ingebruikname veel bekendheid en wordt het in verschillende

³⁰¹ Bakker en De Bie Leuveling Tjeenk. "Het Pakhuis de Zwijger aan de Handelskade te Amsterdam", 304.

³⁰² Ibid., 307.

³⁰³ Het metselwerk en het beton hechten goed aan elkaar, omdat de baksteenmuur als bekisting bij het betonstorten wordt gebruikt en omdat deze baksteenmuur geen dragende muur is, wordt deze in sierverband aangebracht. Bakker en De Bie Leuveling Tjeenk. "Het Pakhuis de Zwijger aan de Handelskade te Amsterdam", 306; Prins, *De Zwijger*, 26.

³⁰⁴ Prins, *De Zwijger*, 28.

³⁰⁵ Ibid., 27.

³⁰⁶ Bij andere pakhuizen wordt de parterre voornamelijk op het niveau van de spoorwegwagons aangelegd. Vanaf de jaren dertig wordt het goederenvervoer per auto echter belangrijker en voordeliger. Ibid.

³⁰⁷ Ibid., 26.

³⁰⁸ Ibid.

overzichtswerken van de moderne architectuur opgenomen.³⁰⁹ Marike Kuipers constateert dat vanuit zowel technisch als architectonisch oogpunt *De Zwijger* destijds een van de modernste koelhuizen was en, naast het pakhuis *Koningin Emma* in Rotterdam (1914) van Gerrit van Arkel (1858-1918), als model voor vroeg-twintigste-eeuwse haven- en bouwtechnische ontwikkelingen fungeerde.³¹⁰ Zo wordt *De Zwijger* ook als voorbeeld genomen voor de verbouwing van het naastgelegen pakhuis *Afrika* na een brand aan het einde van de jaren veertig.³¹¹ Desondanks kan het nieuwe moderne koelhuis de grote verwachtingen van het Blauwhoedenveem-Vriesseveem in de jaren dertig niet gelijk waarmaken en duurt het tot 1939, voordat de maatschappij volledig hersteld is en winst boekt.³¹²

Jaren later worden plannen gemaakt om het gebouw af te breken, omdat het pakhuis in het verlengde van de Kattenburgerstraat staat en de Gemeente Amsterdam plannen heeft om die straat over het IJ door te trekken naar het Java-eiland.³¹³ Echter verkrijgt het pakhuis in 2001 de status van een rijksmonument en wordt de geplande sloop van *De Zwijger* dankzij de inspanningen van het Cuypersgenootschap voorkomen.³¹⁴ In hetzelfde jaar komt de Jan Schaeferbrug brug er alsnog, die nu rechtstreeks door de parterrevloer van *De Zwijger* (Afb. 131-132) loopt. Desondanks kan het pakhuis als vestiging van verschillende culturele instellingen blijven bestaan en wordt het in 2005-2006 grondig gerestaureerd (Afb. 133).³¹⁵

De Zwijger is een ander voorbeeld van De Bie Leuveling Tjeenks sobere en strakke architectuur. In het licht van zijn gehele oeuvre is het pakhuis echter een bijzonder ontwerp.

³⁰⁹ Zo wordt het pakhuis bijvoorbeeld afgebeeld in onder meer de volgende publicaties: Eibink, A. *Hedendaagsche architectuur in Nederland*. Amsterdam: Kosmos, 1937; Sandberg, Willem et. Al. *Bouwkunst en verwante kunsten. Tentoonstelling, georganiseerd door de tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten, ter gelegenheid van het 80-jarig jubileum van het Genootschap Architectura et Amicitia, van 23 Nov. t/m 15 Dec. 1935, in het Stedelijk Museum te Amsterdam*. Amsterdam: Architectura et Amicitia, 1935; Berlage, H. P. et Al. *Moderne Bouwkunst in Nederland 17. Gemeenschaps- en verenigingsgebouwen*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1934; Ebbinge Wubben, J. C. en D. Hannema. *Catalogus van de tentoonstelling Nederland bouwt in baksteen 1800-1940*. Rotterdam: Museum Boymans, 1941; Warners, F. A. en J. G. Wattjes. *Amsterdamse bouwkunst en stadsschoon 1306-1942*. Amsterdam: De Lange, 1944. Prins, *De Zwijger*, 30.

³¹⁰ Kuipers, "Het Nieuw-Entrepot te Amsterdam en de pakhuisbouw uit het stoomtijdperk", 74.

³¹¹ *Ibid.*, 73.

³¹² Prins, *De Zwijger*, 16.

³¹³ *Ibid.*, 33.

³¹⁴ Zo heeft het Cuypersgenootschap in juni 2000 een verzoek ingediend om *De Zwijger* aan te wijzen als een rijksmonument, waarbij hun voorstel veel bijval krijgt en gesteund wordt door de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg en het Bureau Monumentenzorg. Bonke, *Amsterdamse pakhuizen*, 76; Prins, *De Zwijger*, 33.

³¹⁵ Prins, *De Zwijger*, 34.

Zo heeft De Bie Leuveling Tjeenk met dit ontwerp afstand genomen van de Amerikaanse architectuur. Voornamelijk de uitgesproken constructie van de uitkragende bouwlagen valt op door het expressionistisch karakter die in zijn andere ontwerpen minder sterk tot uitdrukking komt. Het pakhuis is een van zijn meest bekende ontwerpen en werd al door tijdgenoten sterk gewaardeerd. Tegenwoordig is het een bijzonder element in zijn veelzijdig werk, dat de variatie van sobere en eenvoudige vormen in zijn oeuvre benadrukt.

Parkeergarage te Amsterdam

Enkele jaren later ontwerpt De Bie Leuveling Tjeenk een parkeergarage te Amsterdam. Het is niet duidelijk of deze plannen gerealiseerd worden of dat het slechts een ontwerp-tekening is gebleven.³¹⁶

De plattegrond (Afb. 141-143) van de garage heeft een rechthoekige opzet. De voorgevel daarentegen is opgebouwd uit in elkaar geschoven bouwvolumes, zoals reeds eerder toegepast door De Bie Leuveling Tjeenk. De voorgevel (Afb. 139) is op een bijzonder symmetrische manier vorm gegeven. Op de begane grond bevinden zich over de hele lengte van het gebouw grote etalagevensters, terwijl op de bovenverdiepingen lange, smalle verticale vensters worden toegepast. De zijgevels (Afb. 140) zijn gekarakteriseerd door een verticale reeks van glasbouwstenen. Daarnaast herhalen de lange, smalle verticale vensters van de voorgevel zich op een risalietachtig muur op hoogte van de bovenverdiepingen. In de lengte zijn smalle, horizontale vensters aangebracht en op de begane grond bevinden zich ook hier grote etalagevensters.

De parkeergarage is deels onderkelderd en heeft vier verdiepingen, waarbij de hoogste verdieping sterk verkleind is en zich op het platte dak bevindt (Afb. 143). Het gebouw lijkt bestemd te zijn voor een autobedrijf, zoals te zien is aan de showroom en de administratieve kantooruimtes op de begane grond (Afb. 141). Daarnaast bevinden zich op ieder verdieping, behalve de bovenste, parkeerplekken, zodat het gebouw in totaal ruimte biedt voor 242 auto's. Op de eerste tot en met derde verdieping (Afb. 142) bevinden zich naast toiletten en een trappenhuis in de linker hoek, een wasplaats en 66 tot 68 parkeerplekken alsmede een hellingbaan voor de uitrit. De auto's kunnen daarnaast met

³¹⁶ Hoewel de tekeningen zich tegenwoordig in het archief van De Bie Leuveling Tjeenks collega Cornelis Wegener-Sleeswijk bevinden en een aantal aantekeningen in potlood bevat, bestaat het vermoeden dat de garage wel degelijk gebouwd werd. Er zijn echter op dit moment geen gegevens bekend en de garage kon tot nu toe niet opgespoord worden. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wichers, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt2 Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1927.

twee grote goederenliften naar boven getransporteerd worden. Op de vierde verdieping bevindt zich bovendien een werkplaats, waar aan de auto's gewerkt kan worden. In de kleine kelder bevinden zich ruimtes voor de verwarming en de berging.

Zo wordt het ontwerp in zijn geheel gekenmerkt door de strakke lijnen en de sobere uitstraling, die karakteristiek zijn voor De Bie Leuveling Tjeenk's architectonisch werk. Toch is hier een duidelijk verschil te zien tussen dit ontwerp en zijn andere ontwerpen, omdat het hier om een geheel symmetrische indeling van de gevels gaat. Het ontwerp herinnert in vele opzichten aan het ontwerp voor het Volkenbondpaleis en zijn eigen woonhuis aan het Museumplein. Zo wijst het op een vergelijkbaar spel met verticale en horizontale lijnen maar zijn deze hier sterker uitgebalanceerd en symmetrisch geordend. In zijn navolgende werken zullen de verschillende bouwvolumes, die hier evenals in zijn ontwerp voor het Volkenbondpaleis in elkaar geschoven worden, minder sterk tot uitdrukking komen, zoals in zijn kantoorgebouw voor de Koninklijke Fabriek F.W. Braat of zelfs helemaal verdwijnen, zoals bij het pakhuis *De Zwijger*. Zo verschillen de ontwerpen voor de parkeergarage, het Volkenbondpaleis en zijn eigen woonhuis aanzienlijk van zijn overig werk, waar hij op een terughoudendere manier met de volumes speelt en deze sterker aanpast aan de omgeving van het gebouw. Het Volkenbondpaleis, zijn eigen woonhuis en deze garage lijken juist daarom in dezelfde geest ontworpen te zijn.

Restauratiewerkzaamheden

Naast zijn bestuurlijke en architectonische opdrachten worden aan De Bie Leuveling Tjeenk restauratiewerkzaamheden toevertrouwd. Als restauratiearchitect werkt hij aan het Koninklijk Paleis op de Dam te Amsterdam en later op Paleis Soestdijk te Baarn. In het verleden was een koninklijke opdracht het hoogste dat een architect kon bereiken en gold de paleisarchitectuur als de meest prestigieuze opgave voor een architect.³¹⁷ Lange tijd veranderden de conventies met betrekking tot de representatie van majesteitelijkheid niet en werd vorstelikheden uitgedrukt door ruimtes met indrukwekkende afmetingen, afgewerkt met kostbare materialen en voorzien van weelderige, zware decoraties.³¹⁸ In de twintigste eeuw komt hier langzamerhand verandering in. De Bie Leuveling Tjeenk is hierbij voornamelijk betrokken door zijn werk op Paleis Soestdijk, waar door prinses Juliana en prins Bernhard (1911-2004) met de conventies van het hof gebroken wordt. Toch

³¹⁷ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 280.

³¹⁸ Ibid.

laten ook de werkzaamheden in het Paleis op de Dam al zien hoe De Bie Leuveling Tjeenk zijn taak als restauratiearchitect ziet. Zo wordt zijn vastbeslotenheid om de monumentale waarde van het oude gebouw te laten versmelten met de eigentijdse eisen en het comfort zichtbaar door de toepassing van moderne materialen en constructiewijzen.

Paleis op de Dam

De restauratiewerkzaamheden van het Koninklijk Paleis op de Dam zijn sterk verweven met de historie van het gebouw. Het Koninklijk Paleis op de Dam werd in 1648-1655 door de Nederlandse architect Jacob van Campen (1596-1657) ontworpen als stadhuis in het centrum van Amsterdam. Zijn nieuwe stadhuis diende het middeleeuwse raadhuis te vervangen, dat al in de zestiende eeuw te min geacht werd voor de opbloeiende handelsstad Amsterdam.³¹⁹ Van Campen ontwierp daarom een classicistisch gebouw (Afb. 144) van vier verdiepingen, waarbij de plattegrond gekarakteriseerd wordt door twee binnenhoven en de monumentale burgerzaal in het midden. Opvallende elementen zijn de grote timpanen, waarin zich marmeren beelden van de Vlaamse beeldhouwer Artus Quellinus (1609-1668) bevinden, alsook de koepeltoren. Van Campens stadhuis was bedoeld om het zelfbeeld van de stad uit te drukken: “Amsterdam als centrum van de wereldzeeën en de continenten”.³²⁰

Een eeuw later laat Lodewijk Napoleon Bonaparte (1778-1846) het Amsterdamse stadhuis verbouwen tot Koninklijk Paleis (Afb. 145). Kort nadat hij in 1806 uitgeroepen wordt tot koning van Holland, eist hij het stadhuis van Amsterdam op om er zijn koninklijk paleis te vestigen, waarbij de keuze op het gebouw valt omdat het de macht van de Republiek der Zeven Nederlanden verbeeldt.³²¹ De verbouwing van het paleis wordt zijn architecten Jean-Thomas Thibault (1657-1826) en Bartolomeus Ziesenis (1768-1820) toevertrouwd, die weinig wijzingen doorvoeren aan het exterieur, doch geen kosten besparen op de inrichting van het nieuwe paleis in Empirestijl.³²² Pieter Vlaardingerbroek omschrijft in zijn proefschrift *Het Stadhuis van Amsterdam: De bouw van het stadhuis, de verbouwing tot Koninklijk Paleis en de restauratie* (2004) dat vooral de vernieuwing van de

³¹⁹ Mak, *Het stadspaleis*, 13; 21; Vlaardingerbroek, “Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968”, 59.

³²⁰ Vlaardingerbroek, “Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968”, 59.

³²¹ Mak, *Het stadspaleis*, 86; Vlaardingerbroek, “Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968”, 61.

³²² Mak, *Het stadspaleis*, 91.

ramen een groot effect op het uiterlijk van het gebouw heeft.³²³ Zo worden de oorspronkelijke glas-in-loodramen vervangen door wit geschilderde empirevensters met grote ruiten, die enerzijds meer comfort bieden, maar anderzijds de hele kleurstelling van de gevels wijzigen.³²⁴

Ook na het vertrek van Lodewijk Napoleon blijft het stadhuis als paleis in gebruik, waardoor later enige verwarring over de eigenaar bestaat. Zo is in het begin van de twintigste eeuw onduidelijk of de Staat, de stad Amsterdam of de Kroon voor het onderhoud van het paleis verantwoordelijk is. Besloten wordt, dat de Staat alleen het onderhoud en niet de herinrichting van het paleis betaalt, totdat er een overeenkomst is tussen de stad en het Rijk.³²⁵ Om een overzicht te verkrijgen over de toestand, waarin zich het exterieur van het paleis bevindt, wordt in 1913 een commissie ingesteld die het exterieur van het paleis onderzoekt. De Commissie tot Onderzoek en Voorlichting betreffende den Staat van het Uitwendige van het Koninklijk Paleis te Amsterdam wordt gevormd door de koninklijk intendant en kunsthistoricus Jan Six (1857-1926), politicus Victor de Stuers (1843-1916), architect en hoogleraar Henri Evers (1855-1929), hoogleraar J.A. van der Kloes (1845-1935) en beeldhouwer en hoogleraar Arend Odé (1865-1955).³²⁶ Van begin af aan worden er twee geheel verschillende opvattingen over restauratie binnen de commissie vertegenwoordigd, waardoor ook de rapporten niet altijd unaniem zijn. In het geval van het Amsterdamse paleis is de ingreep hard nodig, omdat de openbare veiligheid anders niet gewaarborgd kan worden, waardoor de commissie vooral op zoek is naar praktische oplossingen.³²⁷ Uiteindelijk beschrijft de commissie de toestand van het exterieur van het paleis in een rapport en kort daarop wordt met de restauratiewerkzaamheden begonnen, waarbij in het begin het devies “behouden gaat voor vernieuwen” gevolgd wordt.³²⁸ Deze leidraad is ook terug te vinden in de publicatie *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* die in 1917 door de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond wordt uitgegeven. Er worden alleen de

³²³ Vlaardingerbroek, Pieter. *Het Stadhuis van Amsterdam: De bouw van het stadhuis, de verbouwing tot Koninklijk Paleis en de restauratie*. S.l.: S.n., 2004.

³²⁴ Mak, *Het stadspaleis*, 91-92; Vlaardingerbroek, “Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968”, 63.

³²⁵ *Ibid.*, 64.

³²⁶ Vlaardingerbroek, *Het Stadhuis Van Amsterdam*, 206.

³²⁷ *Ibid.*, 210.

³²⁸ *Ibid.*, 215.

belangrijkste bouwkundige problemen aangepakt, zoals de zandstenen gevels, de goten, de kappen en de toren.³²⁹

De commissie, die uiteindelijk tot 1966 zal blijven bestaan, blijft hierbij een centrale rol spelen, ook al verandert de bezetting in de loop van de jaren. Zo wordt De Bie Leuveling Tjeenk in 1921 lid, waarbij de commissie verder bezet wordt door civiel ingenieur en hoogleraar Stephanus Gerhard Everts (1852-1928), K. Visser, Jan Six en L. Bok (1883-1953), directeur Onderhoud- en Uitbreidingswerken van de Rijksgebouwendienst.³³⁰ In 1926 keert Odé terug in de commissie en in 1928 wordt Everts als voorzitter opgevolgd door kunsthistoricus en directeur van het Nederlands Museum Adriaan Pit (1860-1944).³³¹ Vanaf 1928 blijft de bezetting van de commissie lange tijd onveranderd, al wordt in 1937 haar naam gewijzigd in Commissie van Advies inzake de Restauratie van het Koninklijk Paleis te Amsterdam, omdat de onderzoekstaak steeds meer verschoven wordt naar advisering en beoordeling.³³²

De restauratiewerkzaamheden worden vanaf 1921 door De Bie Leuveling Tjeenk en zijn architectenbureau uitgevoerd, waarbij onder meer Wegener Sleeswijk en J. Bouman meewerken aan de restauratie.³³³ Vanaf 1925 wordt De Bie Leuveling Tjeenk bovendien gesteund door L. Bok en schakelt hij voor technische vraagstukken en adviezen K. Visser in.³³⁴ Ook oefent vanaf 1924 Carel baron van Lynden (1887-1946), hoofd van de afdeling Rijksgebouwen van het Ministerie van Financiën, meer invloed op de restauratiewerkzaamheden uit, nadat de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de koninklijke domeinen wordt overgedragen aan deze afdeling en hij zo uiteindelijk verantwoordelijk is voor zowel de inhoudelijke als de financiële toetsing van de plannen.³³⁵

In 1926 worden de stoep en de oude, houten marquise aan de Voorburgwal vernieuwd. De Bie Leuveling Tjeenk ontwerpt een nieuw portiek (Afb. 147) in brons en glas ter vervanging, al wordt het modernistisch ontwerp in het begin niet gewaardeerd van de Amsterdamse Schoonheidscommissie.³³⁶ Pas na enkele wijzigingen wordt het ontwerp

³²⁹ De Bie Leuveling Tjeenk, "De restauratie van de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam", 402; Mak, *Het stadspaleis*, 129-130.

³³⁰ Vlaardingerbroek, *Het Stadhuis Van Amsterdam*, 212.

³³¹ Ibid.

³³² Ibid.

³³³ Ibid., 213.

³³⁴ Ibid.

³³⁵ Ibid., 214.

³³⁶ "Portiek aan de achterzijde van het Koninklijk Paleis te Amsterdam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 2 (1927): 18; Vlaardingerbroek, *Het Stadhuis Van Amsterdam*, 219.

goedgekeurd, waaronder het aanbrengen van stenen beeldhouwwerken van Lambertus Zijl, met wie De Bie Leuveling Tjeenk al voor zijn ontwerp voor de Jaarbeurs te Utrecht heeft samengewerkt.³³⁷ Zijn ontwerp voor de portiek toont duidelijk zijn doel als restauratiearchitect. Zo moet de portiek een herkenbaar eigentijds product zijn, dat tegelijkertijd moet harmoniëren met het monumentaal paleis of er althans geen afbreuk aan doen: De Bie Leuveling Tjeenk schrijft later dat zijn ontwerp een portiek is “[...] die een uiting is van den tegenwoordigen tijd en daarbij in harmonie is met het oude gebouw, althans den gevel zijn waarde doet behouden en hem zoo min mogelijk afbreuk doet”.³³⁸ Hierdoor plaatst hij zich duidelijk in de traditie van de *Grondbeginselen* van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond die geen historiserende nieuwbouw nastreeft, maar een vormgeving in eigentijdse stijl.³³⁹

Vanaf 1926 richten de restauratiewerkzaamheden zich ook op het interieur en worden in 1929 en in 1930 zowel in de burgerzaal als op de galerijen ontbrekende delen bijgepleisterd en geschilderd.³⁴⁰ Volgens Vlaardingerbroek worden de restauratiewerkzaamheden vooral met oog op de veiligheid uitgevoerd, naast het doel het interieur een waardig aanzien te geven, waarbij de keuze tussen veiligheidseisen of het behoud van onderdelen van kunst- en oudheidkundige waarde soms uitviel ten gunste van de veiligheid.³⁴¹ Hierbij wordt snel duidelijk, dat hoewel de commissie het concept van het ontwerp respecteert, het materiaal slechts een secundaire rol lijkt te spelen: Het *credo* “behouden voor vernieuwen” uit de *Grondbeginselen* wordt alleen nageleefd bij materialen die een bepaalde kwaliteit wordt toegeschreven en alles wat niet gerestaureerd kan worden of doelmatig geacht wordt, wordt vernieuwd.³⁴²

In 1935 wordt het gebouw uiteindelijk aan de Staat overgedragen en besloten het paleis grondig te restaureren.³⁴³ Zo vinden in de periode 1935 tot 1938 ingrijpende restauratiewerkzaamheden plaats onder de leiding van De Bie Leuveling Tjeenk. Een van de eerste en tegelijk meest controversiële werkzaamheden is de restauratie van de ramen, waarmee in 1935 begonnen wordt.³⁴⁴ Al in 1934 wordt over de vervanging van de vier-

³³⁷ Vlaardingerbroek, *Het Stadhuis Van Amsterdam*, 219.

³³⁸ De Bie Leuveling Tjeenk, “De restauratie van de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam”, 405.

³³⁹ *Ibid.*, 404-405.

³⁴⁰ Vlaardingerbroek, *Het Stadhuis Van Amsterdam*, 220-221.

³⁴¹ *Ibid.*, 221.

³⁴² *Ibid.*, 222.

³⁴³ Mak, *Het stadspaleis*, 135.

³⁴⁴ In nummer 39 van het *Bouwkundig Weekblad Architectura* worden in 1936 veertien bladzijdes aan de discussie over de ramen gewijd. De herstelling van de ramen heeft bij de besturen en leden van het

en zesruitvensters in de commissie gediscussieerd, welke door Lodewijk Napoleon toegepast werden, om de oorspronkelijke kruisvensters uit de zeventiende-eeuw te vervangen.³⁴⁵ Als in hetzelfde jaar twee originele vensters teruggevonden worden, welke over de oorspronkelijke detaillering en luiken beschikken, wordt de reconstructie van de zeventiende-eeuwse ramen mogelijk geacht.³⁴⁶ Desalniettemin wordt er in de commissie lang over gepraat of de empire-ramen bewaard moeten worden óf de oorspronkelijke ramen moeten worden hersteld. Omdat de negentiende-eeuwse empire-ramen volgens de commissie afbreuk doen aan het gevelontwerp, wordt tenslotte besloten om de oorspronkelijke ramen uit de zeventiende-eeuw op de verdiepingen te reconstrueren.³⁴⁷ Hierbij worden de oorspronkelijke ramen echter niet exact gekopieerd, maar worden houten kruiskozijsen toegepast, waarin stalen ramen met dubbele beglazing en een glas-in-loodraam worden aangebracht (Afb. 148).³⁴⁸ De oorspronkelijke luiken worden echter niet hersteld, omdat de negentiende-eeuwse empire-omlijstingen en luiken hergebruikt worden. Toch wordt bij de installatie van de nieuwe ramen rekening gehouden met de oorspronkelijke plaatsing. Op de begane grond worden eveneens stalen ramen aangebracht; ook worden hier geen houten kozijnen gehandhaafd. De werkzaamheden, waarmee aan de Damzijde wordt begonnen, zullen decennia duren; pas in de jaren zestig zijn alle ramen van het paleis vervangen.³⁴⁹ De reconstructie is gebaseerd op de oorspronkelijke maatvoering van de kozijnen, echter worden de vensters in lichte kleur geschilderd vanwege de donkere zandstenen gevels. Zo wordt de kleurstelling van de negentiende-eeuw hersteld.³⁵⁰

Het gesloten karakter en de beeldreconstructie van de nieuwe ramen worden door het publiek op prijs gesteld, maar de materiaalkeuze wordt bekritiseerd. Vooral de architect Jan Gratama (1877-1947) acht de restauratie van de ramen mislukt, omdat volgens hem noch het karakteristieke van de oorspronkelijke kruisvensters noch van het moderne

Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, het Genootschap Amstelodanum en de Bond Heem-
schut tot discussies geleidt en aanleiding gegeven om de gevolgde restauratie opvattingen in twijfel te
trekken. Zo worden zowel een toelichting door De Bie Leuveling Tjeenk als de kritiek van Jan Gratama ge-
publiceerd. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 39 (1936): 401-414.

³⁴⁵ Vlaardingerbroek, *Het stadhuis van Amsterdam*, 230.

³⁴⁶ De Bie Leuveling Tjeenk, "De restauratie van de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam", 404.

³⁴⁷ Ibid., 406-408.

³⁴⁸ Ibid., 402-408.

³⁴⁹ Vlaardingerbroek, *Het stadhuis van Amsterdam*, 230.

³⁵⁰ Ibid.

raam tot uitdrukking komt.³⁵¹ Daarnaast zorgt de keuze voor moderne materialen ook op ander vlak voor kritiek, omdat de stalen ramen door de Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V. gevaardigd zijn en het is juist deze connectie tussen De Bie Leuveling Tjeenk en Braat die later ter discussie gesteld wordt en leidt tot het in twijfel trekken van De Bie Leuveling Tjeenks integriteit, onder andere gepubliceerd in de krant *De Telegraaf*.³⁵²

In 1936 wordt door koningin Wilhelmina (1880-1962) persoonlijk de opdracht gegeven om de negentiende-eeuwse schotten uit de galerijen te verwijderen en de oorspronkelijke Burgerzaal met aansluitende galerijen te herstellen. Toch leidt deze beslissing tot het probleem dat de hierbij verwijderde ruimtes essentieel zijn voor het functioneren van het oude stadhuis als paleis. Zo verdwijnt bijvoorbeeld de grote eetzaal, maar ook een aantal zalen die bij ontvangsten worden gebruikt.³⁵³ Omdat De Bie Leuveling Tjeenk toch Van Campens oorspronkelijk concept zo goed mogelijk tot uitdrukking wil laten komen, wordt ervoor gekozen om de zuidelijke trappenhuisen af te sluiten door middel van glazen deuren, zodat de oorspronkelijke lichtinval in de galerijen hersteld wordt en wordt de originele toegang van het gebouw hersteld.³⁵⁴ Een jaar later wordt evenwel begonnen met het elektrificeren en het aanbrengen van centrale verwarmingsinstallaties, waarbij voor een combinatie van radiatoren en ingeblazen hete lucht wordt gekozen.³⁵⁵ Daarnaast worden appartementen voor prinses Beatrix (1938), prinses Juliana en prins Bernhard ingericht en voorzien van moderne badkamers.³⁵⁶ Ook wordt de brandveiligheid van het gebouw verbeterd, doordat brandbare materialen worden vervangen, zoals houten vloeren die door beton worden vervangen.³⁵⁷ Kamers worden ontdaan van hun negentiende-eeuwse stoffering, deuren gereconstrueerd, kleurstellingen gewijzigd en beeldhouwwerk verwijderd met de daarachterliggende idee de zeventiende eeuw terug te brengen.³⁵⁸

³⁵¹ Gratama, "De Nieuwe Ramen in het Paleis op den Dam te Amsterdam", 414; Vlaardingerbroek, *Het stadhuis van Amsterdam*, 230.

³⁵² "Vuile laster." *De Telegraaf* (23 December 1935): 3.

³⁵³ Vlaardingerbroek, "Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968", 64.

³⁵⁴ Vlaardingerbroek, *Het stadhuis van Amsterdam*, 231.

³⁵⁵ De vertrekken van koningin Wilhelmina worden echter nog op de toenmalig gebruikelijke manier en middels open vuur en straalkachels verwarmd, omdat zij een afkeer tegen de centrale verwarmingsinstallaties heeft. *Ibid.*, 224-225.

³⁵⁶ Vlaardingerbroek, "Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968", 64.

³⁵⁷ *Ibid.*, 65.

³⁵⁸ *Ibid.*

Na de ingrijpende restauratieperiode in de jaren dertig wordt in de jaren zestig de rest van het gebouw gerestaureerd, waarbij enkele eerdere restauraties worden overgedaan. De werkzaamheden worden nu onder leiding van Wegener Sleeswijk uitgevoerd die al eerder betrokken was bij de restauratie van het paleis als medewerker van De Bie Leuveling Tjeenk (Afb. 146).³⁵⁹

Voor De Bie Leuveling Tjeenk krijgen zijn werkzaamheid als restauratiearchitect van het paleis op de Dam echter een bittere bijmaak. Door de zware kritiek met betrekking tot de vervanging van de ramen wordt geuit, wordt zijn reputatie voor het eerst in het openbaar ter discussie gesteld. Zoals eerder genoemd heeft de Bond van Nederlandsche Architecten op deze kritiek gereageerd met De Bie Leuveling Tjeenks benoeming tot erelid. Hijzelf heeft zich in de pers nooit over deze kritiek uitgelaten, maar wel de keuzes van de commissie op verschillende manieren toegelicht en verdedigd. Zo heeft hij een omvattend artikel in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* gepubliceerd, waarin de beslissingen uiteen worden gezet, maar heeft hij ook aan een vergadering van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond deelgenomen, om vragen te beantwoorden en de restauratiewerkzaamheden toe te lichten.³⁶⁰

Zowel de architecten als de restauratiecommissie werken vanuit het idee, dat het paleis een levend gebouw moet zijn en geen museum, waarbij zij veel waarde hechten aan het zeventiende-eeuwse concept van Jacob van Campen, maar minder aandacht besteden aan bouwmaterialen en afwerkingslagen.³⁶¹ Hoewel de constructieve en decoratieve elementen worden gerespecteerd, staat het bruikbaar en bewoonbaar maken van het gebouw op de voorgrond, zodat het kan voldoen aan moderne eisen van comfort en veiligheid.³⁶² De commissie en De Bie Leuveling Tjeenk willen dus ook het monumentale paleis moderniseren en zij zoeken naar de oorspronkelijke details om het zeventiende-eeuwse uiterlijk te benaderen. Tegelijkertijd willen zij het gebouw technisch verbeteren en comfortabeler maken. De Bie Leuveling Tjeenk zal deze leidraad ook bij de restauratie van het Koninklijk Paleis Soestdijk volgen.

³⁵⁹ Vlaardingebroek, *Het stadhuis van Amsterdam*, 206.

³⁶⁰ *Het Bouwkundig Weekblad Architectura* heeft een nummer aan de restauratie van het Koninklijk Paleis op de Dam gewijd, waarin de artikelen van Gratama en De Bie Leuveling Tjeenk werden publiceerd. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 39 (1936): 401-414.

³⁶¹ Vlaardingebroek, *Het stadhuis van Amsterdam*, 206.

³⁶² Mak, *Het stadspaleis*, 130; Bie Leuveling Tjeenk, "De restauratie van de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam", 406; Vlaardingebroek, *Het stadhuis van Amsterdam*, 227.

Paleis Soestdijk

Naast de restauratie van het Paleis op de Dam wordt De Bie Leuveling Tjeenk de restauratie van het Koninklijk Paleis Soestdijk toevertrouwd. Samen met zijn collega Albert J. van der Steur ontwerpt hij moderne appartementen voor prinses Juliana en prins Bernhard die Soestdijk als hun permanente residentie kiezen. Het gebouw heeft destijds al een aantal bouwfases doorlopen (Afb. 150).

Het Paleis Soestdijk is gelegen tussen Baarn en Soest op grond, waarop zich in de middeleeuwen een stuk wild veen uitstreckte. In de loop van de zeventiende eeuw leggen verschillende Amsterdamse families in de omgeving hun zomerse buitenverblijven met tuinen aan, waarbij vooral de aantrekkingskracht van het idyllisch landleven centraal staat.³⁶³ Ook Cornelis de Graeff (1599-1664), burgemeester van Amsterdam, laat rond 1650 een eenvoudig en rechthoekig huis in de omgeving van Soest-Baarn bouwen op een terrein dat hij in 1638 had gekocht.³⁶⁴ Jaren later, in 1674, verkoopt zijn erfgenaam Jacob De Graeff (1642-1690) het jachtslot (Afb. 149) met omliggend terrein van 48 hectare aan Prins Willem III van Oranje Nassau (1650-1702).³⁶⁵ In de volgende jaren breidt Willem III zijn grondbezit rondom het jachtslot aanzienlijk uit en koopt hij meer dan 100 hectare aan.³⁶⁶ Daarnaast wordt ook het huis zelf uitgebreid. Zo wordt door de architect Maurits Post (1645-1677) in de periode van 1674-1678 de oorspronkelijke hofstede van De Graeff verbouwd, om er een jachtverblijf voor het stadhouderlijk hof van te maken, waarbij Posts gebouw nog steeds het centrum van het huidige paleis vormt.³⁶⁷

Omdat het huwelijk van Willem III kinderloos blijft, kiest hij de jonge Friese stadhouder Johan Willem Friso (1687-1711) als erfgenaam. Friso overlijdt echter in 1711 voordat hij zich de grond kan toe-eigenen. In de volgende jaren wordt het huis door zijn nageslacht 's zomers bewoond en in beperkte omvang worden wijzigingen aan de buitenplaats aangebracht. In de daaropvolgende jaren wordt Soestdijk slechts zelden door de stadhouder en zijn familie bezocht, desalniettemin worden er regelmatig reparaties en veranderingen aan uitgevoerd. Vanaf 1795 wordt het onderhoud van het huis en de bijbehorende goederen grotendeels verwaarloosd, totdat Lodewijk Napoleon in 1806 tot Koning van Holland wordt verheven en zich in Holland vestigt, waarbij hij verschillende

³⁶³ Van Dijk, *Paleis Soestdijk*, 8; Tromp en Ottenheim, *Het huis te Soestdijk*, 24.

³⁶⁴ Tromp en Ottenheim, *Het huis te Soestdijk*, 26; Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 7.

³⁶⁵ De Staten van Utrecht schenken Willem III nog in hetzelfde jaar de omliggende landerijen van Soest, Baarn, Ter Eem en de beide Eemnessen. Tromp en Ottenheim, *Het huis te Soestdijk*, 19; 31.

³⁶⁶ Ibid. 35.

³⁶⁷ Ibid.

Oranjebezzittingen in beslag neemt.³⁶⁸ In de volgende jaren laat hij verschillende wijzigingen aan Soestdijk verrichten om het huis als koninklijk verblijf te gebruiken. Zo krijgt de Franse architect Jean Thomas Thibault de opdracht om Soestdijk aan te passen en wordt de buitenplaats gedurende de jaren 1806 tot 1810 opgeknapt en uitgebreid.³⁶⁹ Toch blijft Soestdijk vanaf 1810 weer enkele jaren onbewoond tot nadat de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813 wordt hersteld.³⁷⁰

Uiteindelijk wordt Soestdijk op 8 Juli 1815 door het Nederlandse volk aan Willem II aangeboden als dank voor zijn inzet in de veldslagen bij Quatre-Bras en Waterloo.³⁷¹ Jan de Greef (1784-1834) wordt de ombouw van Soestdijk tot zomerpaleis van Willem II toevertrouwd. De werkzaamheden duren tot 1821, waarbij vanaf 1816 aan Zeger Reijers (1790-1857) de leiding van de verbouwing overdragen wordt.³⁷² Bij de verbouwing blijft het oorspronkelijke jachtslot van Post het uitgangspunt van het nieuwe, uitgestrekte zomerpaleis. Aan weerszijden van het hoofdgebouw worden lange zijvleugels aangebracht die aansluiten op halfronde colonnades.³⁷³ Aan de tuinzijde van het paleis worden passages gebouwd die de zalen van Lodewijk Napoleon verbinden met de nieuwe vleugels. Zo ontstaat dwars op de hoofdas een tweede as met verschillende vertrekken aan de tuinzijde. Tegelijkertijd krijgt Johan David Zocher Sr. (1763-1817) in 1815 de opdracht om een ontwerp in landschapsstijl voor de tuin te maken.³⁷⁴ Zo wordt de tuin van Soestdijk veranderd tot Engelse park. In 1818 betrekken Willem II en zijn vrouw, de Engelse prinses Anna Paulowna (1795-1865), het Paleis Soestdijk.³⁷⁵ Vanaf 1865 blijft Soestdijk weer voor enkele jaren onbewoond en pas na de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina in 1898 keert het leven terug op Soestdijk: Koningin Emma (1858-1934) gebruikt Soestdijk als zomerverblijf tot aan haar dood.³⁷⁶

Kort daarop verandert het leven op Soestdijk. Als Juliana en Bernhard op 7 januari 1937 trouwen, kiezen zij het paleis als permanente residentie en daarmee voor een radicale breuk met sociale conventies in het vorstelijk milieu, omdat Soestdijk ver van de

³⁶⁸ Tromp en Ottenheim, *Het hús te Soestdijk*, 91-92.

³⁶⁹ Ibid., 94.

³⁷⁰ Ibid., 95.

³⁷¹ Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 11; Tromp en Ottenheim, *Het hús te Soestdijk*, 111.

³⁷² Tromp en Ottenheim, *Het hús te Soestdijk*, 112.

³⁷³ Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 13.

³⁷⁴ Tromp en Ottenheim, *Het hús te Soestdijk*, 123.

³⁷⁵ Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 15; Tromp en Ottenheim, *Het hús te Soestdijk*, 118.

³⁷⁶ Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 16; Tromp en Ottenheim, *Het hús te Soestdijk*, 135.

traditioneel door de koninklijk familie bewoonde verblijven af ligt.³⁷⁷ In de jaren dertig is dit een opmerkelijke keuze die evenzeer de voorkeur voor het internationale modernisme en de achterliggende levenswijze en filosofie van het kroonprinselijk paar toont.³⁷⁸

Deze breuk wordt weerspiegeld door de vormgeving en de detaillering van de verbouwing van het paleis voor de bewoning van het paar. Zo wordt het paleis gedurende hun huwelijksreis door Europa verbouwd door De Bie Leuveling Tjeenk en zijn collega Albert van der Steur, waarbij de verbouwing zich vooral op de ruimte richt die aan het kroonprinselijk paar wordt toegewezen, de rechter, Baarnse vleugel. (Afb. 151-152).³⁷⁹ De rest van het huis blijft aan de koningin voorbehouden. Niet alleen deze breuk krijgt vorm in de verbouwing. Tegelijkertijd drukken zij eeuwenoude conventies uit in hun ontwerp, zoals de representatie van majesteitelijkheid of de manier waarop de afstand tussen de gewone en de belangrijke mens wordt gecreëerd. Dure en bijzondere materialen worden toegepast en aan verschillende bekende kunstenaars wordt de aankleding van de ruimtes toevertrouwd.

Snel wordt duidelijk dat het zomerpaleis niet geschikt is voor permanente bewoning. Zo bevindt zich alleen in de colonnade een centrale verwarming en slechts op enkele plekken in het huis warm water.³⁸⁰ Er volgt een ingrijpende verbouwing van de Baarnse vleugel, waarbij De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur een in brons gevatte glazen portiek (Afb. 153) ontwerpen, die rechts van het *corps de logis* als toegang voor het kroonprinselijk paar dient. Naast de uiterst moderne materialen metaal en glas passen De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur hier ook een marmeren vloer toe. Door de portiek is de zogenoemde Blauwe Gang (Afb. 155) te bereiken, gedecoreerd met een blauwe vloerbedekking. Aan de rechter kant leidt de gang tot het nieuwe trappenhuis (Afb. 154), een vestibule met personenlift, toiletten en een kinderspeelkamer aan de voorkant van het paleis. Recht tegenover het portaal bevindt zich de eetkamer (Afb. 156-157) die aan de rechterkant toegang geeft tot de bibliotheek (Afb. 159- 161) en die tegelijkertijd als

³⁷⁷ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 281.

³⁷⁸ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 281.

³⁷⁹ In het artikel dat De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur in 1939 in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* publiceren, worden de door hun uitgevoerde werkzaamheden toegelicht. Zij worden gesteund door technisch adviseur J.J.J. de Bruyn (als vertegenwoordiger van het comité voor het Nationaal Huwelijksgegeschenk), de ingenieur K. Bakker, (voor het gewapend beton) H.J. Goudswaard (voor de verwarming en de sanitaire inrichting), C.D. Natglas Versteeg (voor de elektrische installatie) en tuinarchitect J.F.P. Bijhouwer (voor de aanleg van het sportpark). De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur, "De Verbouwing van het Koninklijk Paleis Soestdijk", 219.

³⁸⁰ *Ibid.*, 215.

zitkamer wordt gebruikt. Aan de linkerkant leidt de Blauwe Gang naar de werkkamers van Juliana en Bernhard (Afb. 162-166) die beide aan de achterzijde van het paleis liggen en op de tuin uitkijken. Tussen de werkkamers en de eetkamer bevindt zich een keukentje (Afb. 167) die door een trap en een etenslift verbonden is met de grote keuken in het souterrain. Hierbij worden de oorspronkelijke trappen van De Graeff door De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur vernieuwd.³⁸¹ In het souterrain van de Baarnse vleugel wordt een volledige dienstafdeling geplaatst zodat een huishouding gevoerd kan worden die aan de eisen van het moderne leven voldoet. Hier bevinden zich onder andere de keuken met bijkeuken en provisiekelders, een portiersloge, eet- en zitkamers voor het personeel. Ook worden hier de warmtecentrale, de pompenkamer en de telefooncentrale geplaatst. Door het nieuwe trappenhuis wordt de benedenverdieping met de boven gelegen slaapverdieping verbonden, waarbij de slaapvertrekken van het kroonprinselijk paar aan de tuinzijde liggen en de kinderkamers zich aan de voorzijde van het paleis bevinden. Daarnaast bevinden zich in de gebogen arm van de Baarnse vleugel appartementen voor gasten en liggen op de tweede verdieping kamers voor het personeel.³⁸²

Het paleis wordt ingericht met een hele reeks aan moderne faciliteiten. Zo bouwt het architectenduo een sportpaviljoen (Afb. 168-169) in de tuin, waarin zich een aantal dames- en herenkleedhokjes, douches en een zitkamer met keuken bevinden.³⁸³ In samenwerking met tuin- en landschapsarchitect Jan Bijhouwer (1898-1974) wordt een sportpark ontworpen. In de grootste kamer aan het einde van de colonnade bevindt zich bovendien een turnzaal (Afb. 171). In het souterrain wordt een hoogst moderne filmzaal (Afb. 172) geplaatst met een aparte projectieruimte. De aankleding van de filmzaal herinnert aan Amsterdamse bioscopen: zo bevindt zich in de filmzaal een rubberen vloerbedekking en een handgeknoopt kleed van kunstenaar Jaap Gidding, die ook de Tuschinsky bioscoop in Amsterdam heeft gedecoreerd.³⁸⁴ Bijzonder is ook dat de woning van het kroonprinselijk paar met een personenlift wordt uitgerust wat destijds een luxe voorziening voor een woonhuis was, voorbehouden aan kantoorgebouwen en hotels.³⁸⁵ Enkele

³⁸¹ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 284.

³⁸² Ibid.

³⁸³ Ibid., 285.

³⁸⁴ In de filmzaal worden vier rijen met industrieel geproduceerde buis armstoelen (nr. 14) uit de Gispen-catalogus. Zo wordt het paleis met nieuwe technieken en modern design aangekleed. Ibid., 287.

³⁸⁵ Ibid.

jaren later, in 1939, ontwerpen De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur bovendien een kinderspeelhuisje voor prinses Beatrix.³⁸⁶

De verbouwing weerspiegelt het gedachtegoed van een moderne bouwkunst, maar ook levenswijze. Zo spelen daglicht en buitenlucht een grote rol en wordt in de tuin een groot terras aangelegd dat bereikbaar is via de werkkamers van het kroonprinselijk paar. De glazen wanden kunnen elektrisch in de vloer zakken en verbinden zo letterlijk binnen en buiten met elkaar.³⁸⁷ De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur drukken niet alleen het moderne gedachtegoed uit, maar passen ook de modernste technieken en materialen toe, zoals de opvallende stalen deur- en raamkozijnen en de nieuwste technieken, zoals ook in de filmzaal. Uit de tekeningen blijkt dat De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur het appartement voor het kroonprinselijk paar tot in het kleinste detail hebben ontworpen, van de ruimtes zelf tot de afwerking, zoals de licht gewelfde plafonds in de eetkamer, het glazen plafond in de Blauwe Gang, de kasten in de bibliotheek en de afdekkingen van de radiatoren. De vormgeving van het interieur is evenzeer modern en er is een vooral Scandinavische vormtaal herkenbaar, zoals Barbara Laan in haar artikel over de verbouwing van De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur benadrukt.³⁸⁸ Volgens haar is de “nieuwe monumentaliteit” essentieel voor de Scandinavische vormtaal, waarbij zij ontwerpen van onder meer Ad van der Steur (1893-1953) voor het Museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam of Gijsbert Friedhoff (1892-1970) voor het stadhuis te Enschede als voorbeelden noemt, die allebei in 1935 gebouwd worden.³⁸⁹ Laan constateert dat zowel axialiteit als symmetrie een grote rol spelen, maar ook de nadruk op de esthetiek van het materiaal zelf.³⁹⁰ Belangrijk zijn ook de zintuigelijke ervaring en de gerichte detaillering als uitdrukkingmiddel: volgens Laan worden op Soestdijk deze aspecten weerspiegeld door bijvoorbeeld de toepassing van de blonde houtsoorten en het honingkleurige beuken in de eetkamer, in combinatie met het beige leer, de wandbespanning van goudkleurig zijde

³⁸⁶ In de kranten wordt met veel enthousiasme over het huisje bericht, dat met een complete miniatuurinrichting wordt geleverd. Een uitgeverij in Hilversum publiceert zelfs knip- en bouw boeken van het speelhuisje. “Het speelhuisje van onze Prinsesjes.” *Het Noorden in Woord en Beeld* 15, 40 (1939-40): 10-11.

³⁸⁷ Ook wordt de kinderspeelkamer oorspronkelijk aan de zuidoostzijde geplaatst vanwege het zonlicht, voordat de kamer later getransformeerd wordt tot de zitkamer van prins Bernhard. Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 52; Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 287.

³⁸⁸ In haar artikel omschrijft zij de moderne inrichting van het appartement van het kroonprinselijk paar uitbundig. Laan, Barbara. “Leven in het nu. Modernisering ten behoeve van wonen en werken (1937).” In: Zoest, R. van et al. *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*. Amsterdam, Zwolle: D’ARTS, Waanders, 2009.

³⁸⁹ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 292.

³⁹⁰ Ibid.

en het hemelsblauwe vloerkleed.³⁹¹ De inrichting van het paleis wordt door bekende, moderne kunstenaars verzorgd. Zo wordt het blauwe vloerkleed met vogel- en bloemmotieven ontworpen door Hildegard Brom-Fischer (1908-2001), net als het wandkleed en zijn de gordijnen van de jonge kunstenaress Kitty van der Mijl Dekker (1908-2004), een ontwerpster van Bauhaustextiel.³⁹² Boven de eettafel hangt een bronzen plafondlamp (Afb. 158), ontworpen door de gebroeders Brom die beiden hun werk op de internationale tentoonstellingen in 1925 en 1937 toonden. Zo wordt het werk van Jan Eloy Brom (1891-1954) in 1925 tentoongesteld, terwijl zijn broer Leo Brom (1896-1965) een Grand Prix krijgt voor zijn werk tijdens de wereldtentoonstelling in 1937 in Parijs.³⁹³ De lichtkroon in het trappenhuis, maar ook de kleine lichtornamenten in de Blauwe Gang, worden ontworpen door de Franse glaskunstenaar René Lalique (1860-1945).³⁹⁴ De Nederlandse kunstenaar Dick Eiffers (1910-1990) beschilderd daarentegen de achterwand van de zitkamer van het sportpaviljoen op Soestdijk (Afb. 170).³⁹⁵ Vlak voor deze opdracht maakt hij een wandschildering voor het Nederlandse paviljoen op de internationale tentoonstelling in Parijs. Voor de bekleding van de fauteuils in de bibliotheek passen De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur de handgeweven en geknoopte stoffen van het bekendste Nederlandse textieldruk-, knoop- en weefatelier 't Paapje en velours gordijnen van de Nederlandse ontwerper Carel Lion Cachet toe.³⁹⁶

Door de restauratie wordt de indruk van het paleis sterk verandert, dat nu eerder aan een moderne villa herinnert dan aan een vorstelijk paleis. Er ontstaan ruimtes met volledig andere verhoudingen en worden lichte kleuren en een terughoudende vormtaal toegepast. Toch transformeren De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur het paleis op een bijzonder kunstzinnige manier, zoals Laan constateert:

“Op ingenieuze wijze nestelde het architectenduo de benodigde woonvertrekken voor de moderne ‘villa’ in de rechter oksel van het gebouw van De Greef, in het paviljoen tussen *corps de logis* en de Baarnse vleugel met colonnade.”³⁹⁷

³⁹¹ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 292.

³⁹² De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur, “De Verbouwing van het Koninklijk Paleis Soestdijk”, 217.

³⁹³ De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur, “De Verbouwing van het Koninklijk Paleis Soestdijk”, 217; Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 280.

³⁹⁴ De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur, “De Verbouwing van het Koninklijk Paleis Soestdijk”, 217.

³⁹⁵ *Ibid.*, 218.

³⁹⁶ *Ibid.*, 217.

³⁹⁷ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 282.

Duidelijk wordt, dat hun verbouwing vooral de tegenwoordige tijd weerspiegelt en inzichten geeft in de esthetiek, filosofie en levenswijze uit de jaren dertig die het kroonprinselijk paar zich wenste aan te meten.³⁹⁸ Volgens Laan zijn wezenlijke, esthetieke idealen uit die tijd terug te vinden in de verbouwing van De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur, zoals de combinatie van harde en koele materialen met zachte en rulle, ook te zien is bij beroemde voorbeelden zoals het paviljoen op de internationale tentoonstelling van 1929 in Barcelona van de Duitse architect en ontwerper Ludwig Mies van der Rohe (1886-1969).³⁹⁹ Hun keuze voor materialen zoals blond hout enerzijds en donker hout anderzijds zijn kenmerkend voor die tijd, evenals het contrast tussen de verschillende materialen.⁴⁰⁰ Het benadrukken van de horizontale lijn zien wij evenwel terug in De Bie Leuveling Tjeenks architectuur. Daarnaast weerspiegelt de verbouwing een breuk met oude conventies aangaande de decoratie van het vorstelijk paleis. Het duidelijkst zichtbaar wordt deze breuk echter in de afwerking van de sanitaire ruimtes die overal gelijk is. Zowel voor het kroonprinselijk paar, hun kinderen en hun gasten als het personeel zijn de badkamers met dezelfde wastafels, wc-potten, spiegels en plankjes ingericht, zoals Laan vermeldt.⁴⁰¹ Zo veranderen De Bie Leuveling Tjeenk en Van der Steur een vorstelijk paleis in een modern en comfortabel, maar toch ook representatieve villa die vorm geeft aan het nieuwe prinselijk milieu en het aanstaande koningschap van het kroonprinselijk paar.

Deel III: Het netwerk van Jan de Bie Leuveling Tjeenk

Duidelijk wordt, dat De Bie Leuveling Tjeenk niet alleen als architect diverse interesses heeft en uiteenlopende opdrachten krijgt, maar ook op bestuurlijk gebied is hij veelzijdig. Vanaf zijn studietijd is De Bie Leuveling Tjeenk betrokken bij talloze verenigingen en commissies en bouwt hij een groot sociaal netwerk op, waarin hij zich gedurende zijn hele carrière beweegt.

Sociaal-Netwerk-Analyse en Acteur-Netwerk-Theorie

Een sociaal netwerk, zoals gedefinieerd door sociologen David Knoke en Song Yang, kan worden opgevat als een structuur die bestaat uit acteurs, welke door één of meer relaties

³⁹⁸ Van Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 285.

³⁹⁹ Ibid., 293.

⁴⁰⁰ Ibid.

⁴⁰¹ Ibid., 295.

met elkaar verbonden zijn.⁴⁰² Acteurs kunnen hierbij individuele personen, kleine groepen en objecten voorstellen en worden in de Sociaal-Netwerk-Analyse *nodes* (knooppunten) genoemd. Deze *nodes* zijn met elkaar verbonden via diverse relaties, welke *ties* of *edges* (banden of randen) genoemd worden. Deze sociale relaties of netwerken beïnvloeden percepties, overtuigingen of acties tussen de acteurs. Desondanks staan zij niet vast, maar moeten worden gezien als dynamische processen die voortdurend veranderen.⁴⁰³ Voor de analyse van sociale netwerken is dit aspect van fundamenteel belang, waarbij de nadruk gelegd wordt op enerzijds de onderlinge afhankelijkheid en anderzijds de onderlinge verbindingen tussen acteurs.⁴⁰⁴

Als methodiek wordt de sociale netwerkanalyse vooral in de laatste decennia steeds interessanter voor wetenschappers uit verschillende disciplines. Hoewel de methode al in de jaren dertig in de sociale wetenschappen opkomt, wordt de Sociaal-Netwerk-Analyse pas sinds de jaren zeventig gangbaarder.⁴⁰⁵ Inmiddels worden de basisconcepten en -methoden door onderzoekers uit verschillende vakgebieden geïntroduceerd en gebruikt, zoals antropologie, economie, informatica, maar ook geschiedenis- en literatuurstudies.⁴⁰⁶ Zo kan de Sociaal-Netwerk-Analyse gezien worden als een manier om de relaties tussen acteurs binnen netwerken te traceren, beter te begrijpen en te markeren. Tegelijkertijd kunnen de manieren waarop de acteurs met elkaar verbonden zijn en elkaar beïnvloeden geconcipeerd en gekwantificeerd worden. Om de verbanden vast te leggen en de aard van sociale netwerken te karakteriseren, maakt de Sociaal-Netwerk-Analyse gebruik van zowel kwalitatieve als kwantitatieve methoden, maar ook visuele hulpmiddelen zoals grafieken, tabellen en figuren.⁴⁰⁷ Daardoor kunnen de onderlinge verbindingen niet alleen beter begrepen worden, maar kunnen ook de connecties tussen de acteurs, de context, de patronen en systemen van groepen toegelicht worden.⁴⁰⁸ Zo kunnen de complexe interacties tussen acteurs vastgelegd worden, waardoor structurele veranderingen van de relaties zichtbaar worden, maar ook diepliggende patronen kunnen worden blootgelegd.⁴⁰⁹

⁴⁰² Knoke en Yang, *Social network analysis*, 8.

⁴⁰³ Frey, *The SAGE encyclopaedia*, 1542.

⁴⁰⁴ Ibid.

⁴⁰⁵ Ibid.

⁴⁰⁶ Knoke en Yang, *Social network analysis*, 2.

⁴⁰⁷ Frey, *The SAGE encyclopaedia*, 1542.

⁴⁰⁸ Ibid.

⁴⁰⁹ Knoke en Yang, *Social network analysis*, 5; Frey, *The SAGE encyclopaedia*, 1542.

Om de functie van bouwwerken en ontwerpen binnen een sociaal netwerk te kunnen onderzoeken, worden deze hier als acteurs geïntroduceerd. Hiermee wordt de rol van architectuur in het sociale netwerk van De Bie Leuveling Tjeenk belicht. Deze nadruk op niet-menselijke acteurs is gebaseerd op de Acteur-Netwerk-Theorie, kortweg ANT, die ook niet-menselijke acteurs beschouwd als actieve acteurs in het proces van het creëren, onderhouden en uitbreiden van sociale verbindingen.⁴¹⁰ ANT ontstaat in de jaren tachtig als een methodologische benadering van de sociale wetenschappen met in eerste instantie als doel de verschillen te verklaren in hoe iets is en hoe het wordt waargenomen, voornamelijk in het licht van wetenschappelijke en technologische doorbraken.⁴¹¹ Sindsdien wordt ANT toegepast op een veel breder scala van interdisciplinaire vragen en disciplines. De samenleving wordt dienovereenkomstig opgevat als samengesteld uit zowel menselijke als niet-menselijke interacties, terwijl dit onderscheidende kenmerk van ANT verschilt van de gebruikelijke benaderingen van sociologie, zoals Bruno Latour in zijn boek *Reassembling the Social* (2005) benadrukt: in de sociologie worden niet-menselijke acteurs normaal gesproken als achtergrond voor menselijke activiteit gezien en niet als de "origin of social activity".⁴¹² Zo trekt ANT de klassieke tegenstelling tussen actieve mensen en passieve objecten in twijfel. Juist deze nadruk op niet-menselijke acteurs als belangrijk element in het ontstaans- en onderhoudsproces van sociale verbindingen maakt de waarneming van niet-menselijke acteurs als constituerende elementen van sociale verbindingen mogelijk.

De sociale connecties van De Bie Leuveling Tjeenk kunnen in een multimodaal netwerk vertolkt worden, waarbij zijn activiteiten op zowel architectonisch als organisatorisch gebied zichtbaar worden, alsook de manier waarop ze elkaar beïnvloeden. Hiervoor werd de interactieve tool Power BI, ontwikkeld en uitgegeven door het Amerikaanse softwarebedrijf Microsoft, gebruikt.⁴¹³ Een belangrijk aspect is echter, dat de dataset die voor de visualisering van het netwerk middels Power BI gebruikt wordt, slechts een beperkt beeld kan geven. Zoals Stephanie Porras in haar artikel "Keeping our Eyes open: Visualizing Networks and Art History" (2017) benadrukt, handhaven netwerkvisualisaties abstracties van daadwerkelijk complexe sociale relaties.⁴¹⁴ Door de visualisatie worden de

⁴¹⁰ Zell, "Rembrandt's Gifts: A Case Study of Actor-Network-Theory", 2.

⁴¹¹ Abderisak, "Using Actor-Network Theory to understand knowledge sharing in an architecture firm", 3.

⁴¹² Latour, *Reassembling the Social*, 74.

⁴¹³ Power BI, Versie 2.75.5649.962, Microsoft, 2014.

⁴¹⁴ Porras, Stephanie. "Keeping Our Eyes Open: Visualizing Networks and Art History." *Artl@s Bulletin* 6, 3 (2017): 41-49.

verbindingen als grote wolken vertoont, waarbij de talloze knooppunten door banden met elkaar verbonden zijn. Om deze complexe netwerken leesbaar te maken, zijn vereenvoudigingen en manipulaties nodig.⁴¹⁵ In het licht van de schijnbaar overzichtelijke en duidelijke visualisaties is het daarom voor wetenschappers belangrijk transparant en kritisch te zijn, om de Sociaal-Netwerk-Analyse op een productieve manier te kunnen gebruiken; transparant te zijn over de beperkingen van de datasets en kritisch over de volledigheid of efficiëntie van zulke diagrammen.⁴¹⁶

Zo kan in het kader van deze scriptie slechts een beperkte dataset gebruikt en onderzocht worden vanwege de complexiteit van De Bie Leuveling Tjeenks sociale netwerk. Er worden daarom bepaalde verenigingen, commissies, comités en bouwwerken in de dataset opgenomen. Desalniettemin geeft het netwerk een indruk van de complexiteit en de verwevenheid van de verschillende projecten. Door de rol van niet-menselijke acteurs als constituerende en bemiddelende acteurs te accentueren wordt ook de functie van de architectuur in het netwerk zichtbaar. Zo wordt het idee van de niet-menselijke acteurs toegevoegd en kan architectuur tenslotte gezien worden als actieve acteur in het sociale netwerk van De Bie Leuveling Tjeenk.

Het netwerk

Op basis van De Bie Leuveling Tjeenks netwerk kan een dataset gecreëerd worden, die middels het software programma Power Bi gevisualiseerd wordt (Afb. 181-183). Hierbij is het belangrijk met de beperkingen van zo'n dataset rekening te houden. Zo zijn in het kader van deze scriptie slechts een beperkte aantal verenigingen, commissies, gebouwen en ontwerpen aan de dataset toegevoegd. Doordat de historische gegevens van sociale relaties gedeeltelijk ontbreken, kunnen op dit moment niet alle verbindingen gevolgd en in de dataset opgenomen worden. Belangrijke verbindingen, die wel opgenomen worden, zijn De Bie Leuveling Tjeenks bovengenoemde gebouwen en ontwerpen, evenals zijn activiteiten in het Delftsch Studentencorps, zijn Amerikareis, de Bond van Nederlandsche Architecten, de Tentoonstellingsraad, de internationale tentoonstellingen te Parijs in 1925 en 1937 en een aantal commissies. Daarnaast wordt de informatie voor de dataset sterk gereduceerd tot enkele belangrijke aspecten, waardoor de informatie vrij abstract

⁴¹⁵ Porras, "Keeping Our Eyes Open: Visualizing Networks and Art History", 45.

⁴¹⁶ Ibid., 48.

wordt. Zo worden bijvoorbeeld de verschillende Jaarbeursgebouwen voor de visualisatie in het netwerkdiagram niet onderscheiden, maar als één groot project gezien.

Op het eerste gezicht wordt duidelijk dat zijn sociaal netwerk uit talloze knooppunten bestaat, die wederom verbonden zijn via multi-directionele banden. Hoewel de visualisatie slechts een greep van verschillende momenten in de tijd laat zien, wordt de complexiteit van zijn netwerk zichtbaar. In het centrum is Jan de Bie Leuveling Tjeenk vertegenwoordigd door een blauwe stip, welke door grijze banden met alle andere knooppunten verbonden is. De verbindingen worden echter niet onderscheiden in hun sterkte of aard, maar zijn allemaal gereduceerd tot hun verbindende factor zelf. De verenigingen, commissies en comités zijn te herkennen aan de gele knooppunten, terwijl de gebouwen en ontwerpen groen gemarkeerd zijn. Zo worden meerdere wolken zichtbaar, die allemaal met elkaar verbonden zijn. Projecten met meerdere verbindingen worden in de periferie weergegeven, terwijl de projecten met minder verbindingen dichter bij het centrum staan. Hier zijn bijvoorbeeld De Bie Leuveling Tjeenks ontwerpen voor een parkeergarage in Amsterdam te vinden of voor het landhuis te Werkhoven. Het ontwerp voor de Jaarbeursgebouwen is echter op het randje van het sociale netwerk te vinden. Sommige acteurs zweven tussen de knooppunten door hun verbinding met uiteenlopende projecten.

Door de visualisatie worden niet alleen de complexiteit van het sociaal netwerk, maar ook patronen zichtbaar, zoals iteraties. Een voorbeeld hiervan zijn de acteurs die verbonden zijn aan verschillende verenigingen en commissies tegelijk. Zo zijn er talloze, verschillende acteurs bij het oeuvre betrokken, sommige bij meer dan één project, terwijl de projecten zelf vaak ook met elkaar verbonden zijn. Deze acteurs zijn te herkennen aan de tekst in het zwart, terwijl de acteurs die slechts één keer bij een project betrokken zijn met grijze tekstkleur worden weergegeven.

Zo kunnen met behulp van deze visualisatie de meest ingrijpende verbindingen in De Bie Leuveling Tjeenks sociale netwerk zichtbaar gemaakt en geanalyseerd worden. Bijzonder belangrijke knooppunten in zijn netwerk zijn de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten, de internationale tentoonstellingen te Parijs in 1925 en 1937 en de Bond van Nederlandsche Architecten. Ook zijn lidmaatschap van het Delftsch Studentencorps blijkt belangrijk. Hier bouwt hij relaties op die zijn leven lang stand houden. Daarnaast blijkt ook de Vereeniging tot het vormen van een openbare verzameling van

Hedendaagse Kunst te Amsterdam een belangrijk knooppunt, omdat hier verschillende verbindingen bij elkaar komen. Zichtbaar wordt ook dat de Jaarbeurs tot een van de belangrijkste projecten in De Bie Leuveling Tjeenks netwerk behoort. Het ontwerp voor zijn eigen huis aan het Museumplein in Amsterdam vertoont vooral relaties van vermoedelijk artistieke en esthetische aard. Ook de restauratiewerkzaamheden stellen belangrijke projecten voor, waarbij verschillende verbindingen samen komen.

Bovendien wordt zichtbaar dat De Bie Leuveling Tjeenk in contact staat met vooraanstaande architecten, zoals H.P. Berlage en Willem Dudok. Vanuit het buitenland spelen vooral Amerikaanse en Engelse architecten een rol, met name Frank Lloyd Wright en Walter Burley Griffin. Toch bewegen ook kunstenaars en ontwerpers zich gemakkelijk in het netwerk; zoals Carel Lion Cachet en Jaap Gidding.⁴¹⁷ Daarnaast is het een vrij diverse groep mensen die met hem in verbinding staat. Er zitten industriëlen, politici en schrijvers tussen, zoals G.J. Braat, Victor de Stuers en Willem Graadt van Roggen. Zijn bestuurlijke en architectonische taken lijken duidelijk met elkaar verweven te zijn. De Bie Leuveling Tjeenks gebouwen komen in zijn sociale netwerk een verbindende rol toe. Zij verbinden hem aan verschillende personen, maar ook via personen aan verenigingen en commissies. Desalniettemin blijken hierbij de esthetische en artistieke concepten essentieel te zijn, omdat de gebouwen De Bie Leuveling Tjeenk voornamelijk aan andere architecten koppelen. Toch kan het Jaarbeursgebouw als een bemiddelende acteur gezien worden, omdat het De Bie Leuveling Tjeenk duidelijk aan Willem Graadt van Roggen verbindt, die later wederom een connectie heeft met de tentoonstellingscommissie voor de internationale tentoonstelling te Parijs in 1937.

Conclusie: De verworvenheid van voorzitterschap en architectonisch werk

Opvallend is dat De Bie Leuveling Tjeenk gedurende zijn carrière vaak met dezelfde mensen te maken heeft. Hij is deel van een netwerk van nauw met elkaar verbonden acteurs die zich deels op zeer uiteenlopende gebieden bewegen. Hierdoor staat De Bie Leuveling Tjeenk in contact met toonaangevende architecten, zoals Berlage en Dudok, maar ook met belangrijke fabrikanten en industriëlen, zoals Braat. Door zijn netwerk komt hij niet alleen in contact met nieuwe opdrachtgevers, maar bevindt hij zich ook midden in het centrum van de uitwisseling van artistieke, conceptuele en esthetische ideeën op het gebied

⁴¹⁷ Opvallend is dat De Bie Leuveling Tjeenk geen band met De Stijl heeft. Zo lijkt hij zich vooral in de kringen van de Amsterdamse School en later van het Nieuwe Bouwen te bewegen.

van de bouwkunst en de verwante kunsten. Zo bouwt De Bie Leuveling Tjeenk in zijn functie als enerzijds architect en anderzijds bestuurder meerdere kleinere sociale netwerken op die elkaar voor een groot deel overlappen.

Als hij de opdracht voor de verbouwing van het Paleis Soestdijk krijgt beweegt De Bie Leuveling Tjeenk zich al dertig jaar in de Nederlandse bouwkunst. Hij kent iedereen en iedereen kent hem, waardoor hij zich makkelijk in alle kringen beweegt en contacten met alle personen en verenigingen heeft.⁴¹⁸ Juist deze bewegelijkheid en zijn sociale contacten hebben een uitwerking op zijn architectuur.

Hoewel Jan de Bie Leuveling Tjeenks architectonisch werk in de loop van de jaren in de vergetelheid is geraakt, omvat zijn oeuvre uiteenlopende projecten en toont het zo zijn veelzijdigheid als architect. Tegelijkertijd spiegelt zijn oeuvre zijn architectonische visie die vooral bij zijn restauratieprojecten tot uitdrukking komt. De Bie Leuveling Tjeenk is vastbesloten om de eigentijdse en modernistische vormtaal in zijn architectonisch werk te verwerken. Hoewel hij niet als “modernist pur sang”⁴¹⁹ gezien kan worden, zoals bijvoorbeeld Mies van Rohe of Gerrit Rietveld, is hij wel van zijn tijd. In zijn werk citeert hij een heel repertoire aan architectonisch werk, zoals werken van Frank Lloyd Wright, maar ook van Nederlandse architecten als Willem Dudok of Ad van der Steur. Deze architecten zijn niet alleen voorbeelden, maar ook collega’s en vrienden van De Bie Leuveling Tjeenk. Door zijn veel omvattend werk in diverse commissies en verenigingen staat hij voortdurend in contact met nieuwe ideeën, materialen en technieken. De Bie Leuveling Tjeenks gebouwen spelen hierbij een constituerende en bemiddelende rol. Zij helpen hem zijn netwerk te onderhouden en te vergroten. Tegelijkertijd komt in zijn gebouwen het gedachtegoed tot uitdrukking dat hij met de architecten en kunstenaars in zijn sociale netwerk constant uitwisselt. Zo weerspiegelt zijn architectuur ideeën over de verbinding tussen binnen en buiten of het ideaal van horizontale lijnen.

Ook de ontwikkeling van de techniek speelt een rol in zijn architectonisch werk, die voor de bouwnijverheid een groot aantal nieuwe materialen en constructies brengt, zoals gewapend beton en glas. Als De Bie Leuveling Tjeenk als architect werkzaam is, zijn deze materialen en constructies al gemeengoed; toch is het voor hem belangrijk om voor zichzelf een goed oordeel over de nieuwe fabricaten te vellen voordat hij die zelf toepast. Zo schrijft hij zelf: “Hoevele uitmuntende kwaliteiten, die prospectie e.d. aangaven, zijn al

⁴¹⁸ Zoest, *Drie eeuwen huis van Oranje*, 291.

⁴¹⁹ *Ibid.*, 290.

gebleken niet aanwezig te zijn, tot schade van den opdrachtgever en tot schande van den architect!"⁴²⁰ Volgens De Bie Leuveling Tjeenk is het dus aan de architect om de toepassing en de kwaliteiten van de nieuwe materialen nauwkeurig te overwegen. Zo krijgt hij niet alleen een goed beeld van nieuwe materialen en constructies, maar ook van de nieuwe stijlen die zich in het begin van de jaren twintig ontwikkelen. Het wordt duidelijk dat hij ondanks het contact met veel collega's, de ideeën van zijn collega's niet gewoon zomaar overneemt. Deze terughoudendheid enerzijds en de openheid anderzijds zijn typerend voor zijn werk en worden weerspiegeld in de strakke en sobere vormtaal die in zijn architectuur centraal staat.

Zo is De Bie Leuveling Tjeenk naast zijn werkzaamheden voor de Bond van Nederlandsche Architecten en de Tentoonstellingsraad lid geweest van een groot aantal commissies en comités en heeft hij uiteenlopende taken uitgevoerd. Tijdens zijn bestuurlijke taken heeft hij zijn organisatorische en administratieve vaardigheden bewezen. Later worden deze vaardigheden door zijn collega's geëerd en wordt vooral zijn bestuurlijk talent op grote schaal geprezen.⁴²¹ J.F. van Roijen omschrijft bijvoorbeeld de manier hoe De Bie Leuveling Tjeenk met zijn functies samen lijkt te groeien, doordat hij elke rol een geheel eigen aanzien geeft.⁴²² Albert Johan van der Steur benadrukt anderzijds de verwevenheid van De Bie Leuveling Tjeenks werkzaamheden als bestuurder en als architect: zijn beeld van De Bie Leuveling Tjeenk als architect vloeit samen met dat van de voorzitter die hij ook was.⁴²³ Van der Steur, die in verschillende functies intensief met De Bie Leuveling Tjeenk samenwerkt, trekt parallellen tussen zijn organisatorisch en architectonisch werk, waarbij hij de nadruk legt op enerzijds de rusteloze activiteit die aan zijn werk ten gronde ligt en anderzijds de belangstelling voor samenwerking.⁴²⁴ Zo ligt de kracht van De Bie Leuveling Tjeenks werk niet alleen in zijn sociale netwerk, maar juist in de manier waarop hij de samenwerking zoekt met de verschillende acteurs in deze netwerk.

⁴²⁰ De Bie Leuveling Tjeenk, "Kantoorgebouw van de Kon. Fabriek F. W. Braat tel Delft", 385.

⁴²¹ In nummer 22 van het *Bouwkundig Weekblad Architectura* van 1941 worden tien bladzijden aan een Herdenking van De Bie Leuveling Tjeenk gewijd en schrijven een vijftal collega's over zijn prestaties. De korte artikelen belichten daarbij de verschillende aspecten van zijn levenswerk; zo schrijft G.J. Braat over zijn persoonlijke herinneringen aan De Bie Leuveling Tjeenk, Willem Graadt van Roggen over hem als bouwmeester van de Jaarbeurs, J.F. van Royen over hem als voorzitter van de Tentoonstellingsraad, L. Bok over zijn restauratiewerkzaamheden aan het Koninklijk Paleis op de Dam en Albert Johan van der Steur over hem als architect. Te gelijker tijd leggen de auteurs de nadruk op zijn belangrijkste prestaties en lichten zij zijn werkmethodes en manier van aanpak toe. "Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 173-183.

⁴²² Ibid., 177.

⁴²³ Ibid., 182.

⁴²⁴ Ibid.

Bijlage A: Curriculum vitae van Jan de Bie Leuveling Tjeenk

- 18 Mei 1885 Geboren te Amsterdam
- Vanaf 1906 Lid van het Genootschap Architectura et Amicitia (eerst als buitenlid en vanaf 1923 als gewoon lid)
- 1908 Bestuurslid van de Sociëteit Phoenix (Delftsch Studentencorps) te Delft
- 1911 Diploma van de Technische Hoogeschool te Delft
- Vanaf 1912 Lid van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs
- 1912 Reis naar America en Azië
- 1914 Vestiging als architect
Huwelijk met Petronella van Marwijk Kooy
- Vanaf 1917 Lid van het Genootschap Amstelodamum
- 1917 Bestuurslid van de Vereeniging tot het Vormen van een Openbare Verzameling van Hedendaagse Kunst te Amsterdam
- 1917-'18 Hoofd van de Technische Dienst van de Jaarbeurs te Utrecht
- Vanaf 1918 Lid van de Bond van Nederlandse Architecten (B.N.A.)
- 1918 Lid van de jury van de studieprijsvraag voor een tijdelijk restaurant
- Vanaf 1921 Lid van de Commissie voor de restauratie van het Koninklijk Paleis te Amsterdam, later de Commissie van Advies inzake de Restauratie van het Koninklijk Paleis te Amsterdam
- 1921-'31 Voorzitter van de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en Verwante Kunsten
- 1922 Nederlandse inzending voor de architectuurtentoonstelling in Kopenhagen
Commissie van Voorlichting van de B.N.A.
- 1923 Lid van de Examencommissie voor Bouwkundig-Opzichter en Bouwkundig-Tekenaar (Ambachtsschool te Amsterdam)
- 1924 Lid Bureau Kring "Utrecht"
- 1925-'28 Bestuurslid van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs
- 1925 Commissaris-generaal voor de Nederlandse inzending voor de internationale tentoonstelling *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels modernes* te Parijs
Benoeming tot commandeur in de *Orde national de la Légion d'Honneur*
- 1926 Benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw
- 1926-'28 Bestuurslid van de Afdeling Bouw- en Waterbouwkunde van het Koninklijke Instituut voor Ingenieurs

- 1926, 1928, 1939 Lid van de Commissie van Geschillen van de B.N.A.
- 1927 Oprichting van de fotocollectie architectuur door de Tentoonstellingsraad
Lid van het Comité voor de architectuurtentoonstelling Haarlem
- 1927-'32 Lid van de Raad van Toezicht van de Vereeniging voor Voortgezet en Hoger Bouwkunstonderwijs
- 1925-'35 Bestuurslid van de B.N.A.
- 1929 Bestuurslid van de Vereeniging van Vrienden voor Aziatische Kunst
Lid van de Commissie Hoogbouw te Amsterdam
- 1930 Lid van de Commissie van Advies over de Stadhuisplannen te Leiden
Voorzitter van de Commissie Keuringsvoorschriften voor Bouwmaterialen
Lid van de Commissie ter Herziening van de A.A.V. van de Vereniging van Delftsche Ingenieurs
- 1932 Lid van de jury voor de prijsvraag voor een Schouwburg te Arnhem
- 1933 Afgevaardigde van de B.N.A. bij de PBNA examens
Lid van de Commissie de Honoraria voor Architecten
- 1935 Benoeming tot erelid van de B.N.A.
Lid van het Comité van aanbeveling voor de tentoonstelling "De functionele stad", Stedelijk Museum, Amsterdam
- Vanaf 1935 Lid van de Betonvereniging
- 1936 Lid van de Commissie voor het Opstellen van Regelen voor Stedenbouwkundig Werk
- 1937 Commissaris-generaal van de Nederlandse inzending voor de internationale tentoonstelling *Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne* te Parijs
- 1938 Benoeming tot commandeur van de Orde der Oranje-Nassau
Bestuurslid van de Industrieschool van de Maatschappij voor den Werkende stand
- 1939 Lid van de Commissie voor de Stichting van een Aula der Technische Hoogeschool te Delft
Lid van de jury voor de wedstrijd in de bouwkunst *Prix de Rome*
- 1940 Overleden te Parijs

Bijlage B: Gebouwen en ontwerpen

- 1911-'12 Landhuis
Laan 22, Schagen
Opdrachtgever: J.P.W van Doorn
1932 Bijgebouw
1957 Renovatie
- 1913-'15 Villa *Pineta*
Verdilaan 8, Hilversum
Opdrachtgever: Onbekend
Gesloopt
- 1918 Tijdelijke paviljoens voor de tweede Jaarbeurs
Binnenstad, Utrecht
Opdrachtgever: Jaarbeurs
Na afloop afgebroken
- 1918-'21 Eerste Jaarbeursgebouw
Vredenburg, Utrecht
Opdrachtgever: Jaarbeurs
Samenwerking: M. Brinkman (adviserende architect)
1970 Gesloopt
- 1921-'22 Christelijke School voor lager onderwijs
Maliebaan 54-56, Utrecht
Opdrachtgever: Vereniging voor Christelijk Lager en Uitgebreid Lager
Onderwijs te Utrecht
Jaren tachtig gesloopt en bouw van een nieuw schoolgebouw
- 1921-'40 Restauratie Paleis op de Dam
Amsterdam
Samenwerking: C. Wegener Sleewsijk, J. Bouman, K. Visser, L. Bok
- 1922 Villa *Pasadena*
Lindenlaan, Zeist
Opdrachtgever: Burgemeester C. J. baron van Tuyll van Serooskerken
1958 afgebrand
- 1923 Landhuis
Achterdijk 56, Werkhoven
Opdrachtgever: Onbekend
- 1925 Villa/Eigen Woonhuis
Museumplein 4, Amsterdam
1980 Rijksmonument (Monumentnr. 3730)
- 1926 Ontwerp Volkenbondspaleis
Genève, Zwitserland

- 1927 Ontwerp Parkeergarage
Amsterdam
Opdrachtgever: Onbekend
- Ontwerp Garage annex paardenstal
Utrechtseweg, Amersfoort
Opdrachtgever: Onbekend
- 1928-'30 Tweede Jaarbeursgebouw
Vredenburg, Utrecht
Opdrachtgever: Jaarbeurs Utrecht
1970 Gesloopt
- 1930-'32 Kantoorgebouw
Hooikade 13, Delft
Opdrachtgever: Koninklijke Fabriek F. W. Braat N. V.
Samenwerking: K. Bakker (constructief ingenieur), J.A. Brinkman en L.C.
van der Vlugt (raamwerkplaatsen)
Jaren zeventig verbouwing van het interieur
1989 Sloop raamwerkplaatsen
2002 Rijksmonument (Monumentnr. 525318)
- 1930-'31 Derde Jaarbeursgebouw
Vredenburg, Utrecht
Opdrachtgever: Jaarbeurs
1970 Gesloopt
- 1933-'34 Pakhuis *De Zwijger*
Piet Heinkade 179A, Amsterdam
Opdrachtgever: Blauwhoedenveem-Vriesseveem N.V.
Samenwerking: K. Bakker (constructief ingenieur)
2001 Rijksmonument (Monumentnr. 523312)
- 1935 Flatgebouw
Paulus Potterstraat 5, Amsterdam
Opdrachtgever: eigen initiatief
- 1937-'38 Restauratie Paleis Soestdijk
Baarn
Samenwerking: A.J. van der Steur, K. Bakker, J.F.P. Bijhouwer
- 1938 Beatrixhal
Vredenburg, Utrecht
Opdrachtgever: Jaarbeurs
1970 Gesloopt
Samenwerking: C. Wegener Sleeswijk

Afbeeldingen

Afb. 1. Portret van Jan de Bie Leuveling Tjeenk uit ca. 1925.

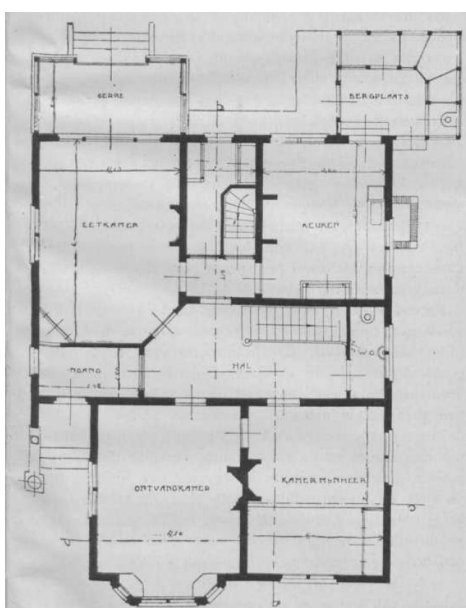
Afb. 2. Jan Hoyncck van Papendrecht (1858-1933), *Steekspel op de Markt in Delft*, 1908.

Afb. 3. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis te Schagen*, Laan 22, Schagen, 1911-12. Zicht op de voor- en de linke zijgevel.

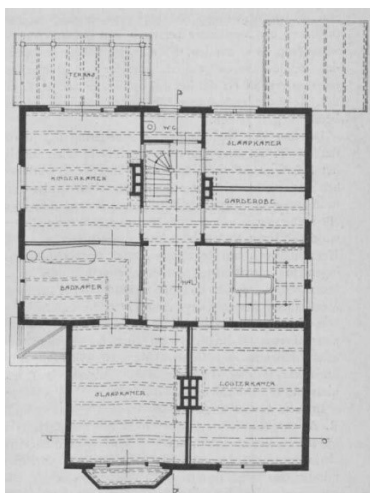
Afb. 4. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis te Schagen*, Laan 22, Schagen, 1911-12. Tekening van de voorgevel.

Afb. 5. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis te Schagen*, Laan 22, Schagen, 1911-12. Plattegrond van de begane grond.

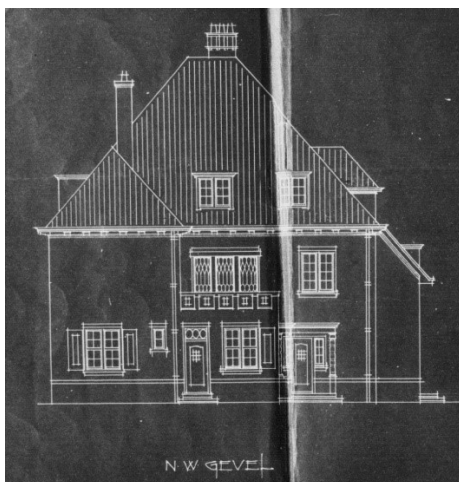
Afb. 6. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis te Schagen*, Laan 22, Schagen, 1911-12. Foto van de hal.

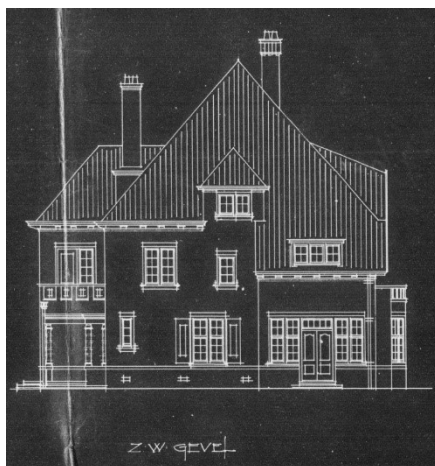
Afb. 7. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis te Schagen*, Laan 22, Schagen, 1911-12. Plattegrond van de eerste verdieping.

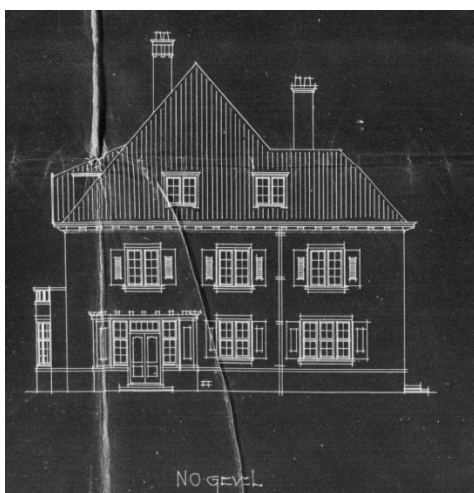
Afb. 8. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Gezicht op de voor- en de linke zijgevel vanuit het noordwesten.

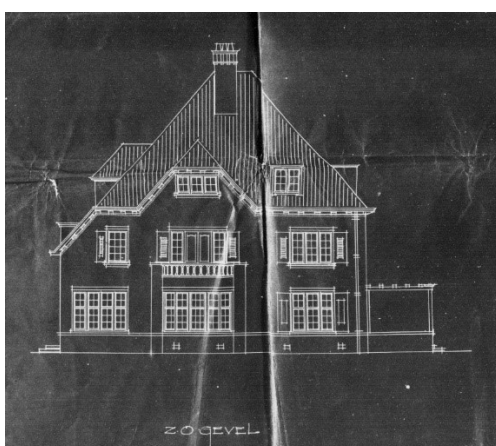
Afb. 9. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 2. Detail. Tekening van de noordwest gevel. Schaal 1:100.

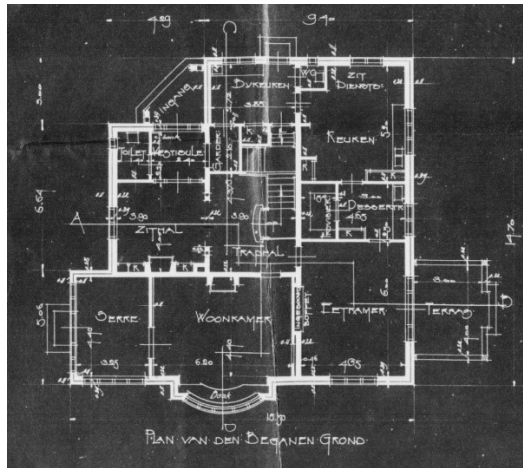
Afb. 10. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 2. Detail. Tekening van de zuidwest gevel. Schaal 1:100.

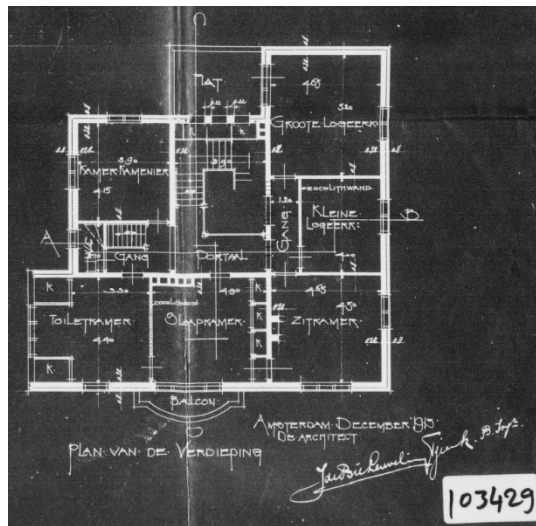
Afb. 11. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 2. Detail. Tekening van de noordoost gevel. Schaal 1:100.

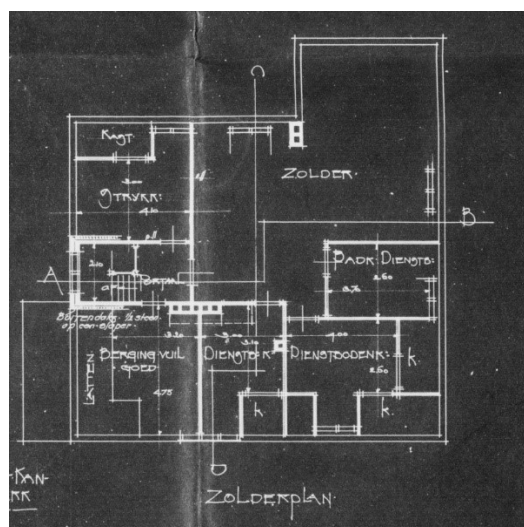
Afb. 12. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 2. Detail. Tekening van de zuidoost gevel. Schaal 1:100.

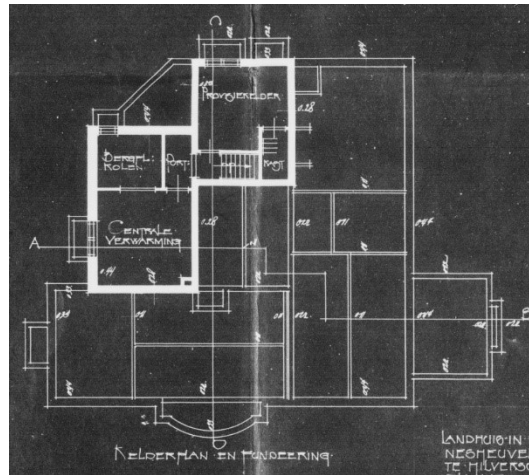
Afb. 13. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 1. Detail. Plan van de begane grond. Schaal 1:100.

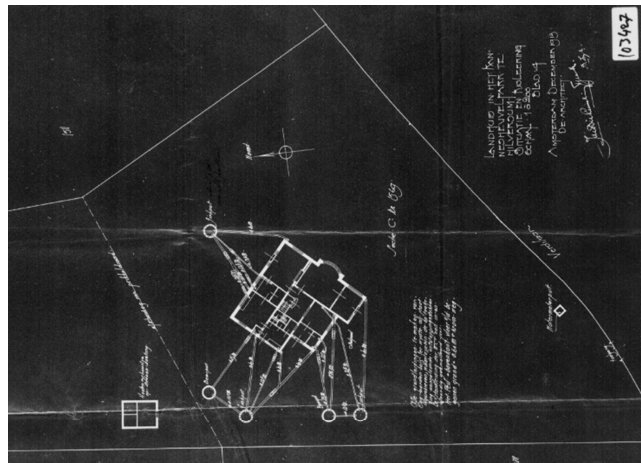
Afb. 14. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 1. Detail. Plan van de verdieping. Schaal 1:100.

Afb. 15. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 1. Detail. Zolderplan.

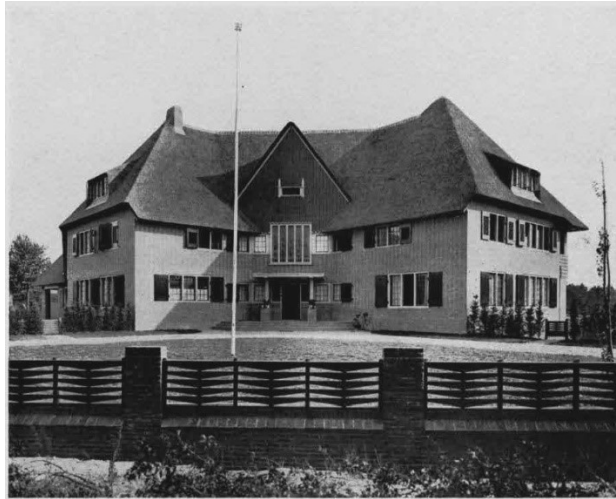
Afb. 16. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 1. Detail. Kelderplan en fundeering.

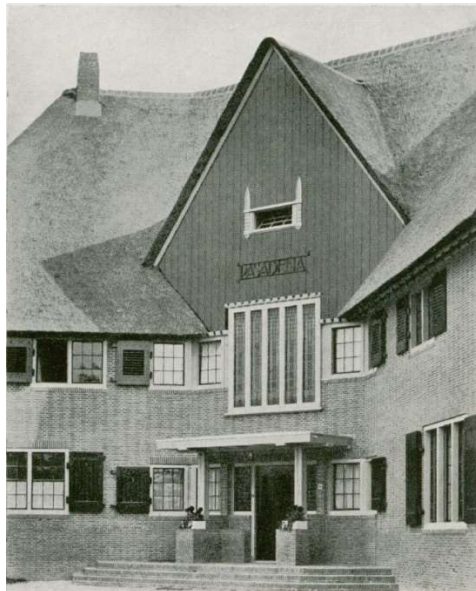
Afb. 17. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pineta*, Verdilaan 8, Hilversum, 1913-15. Blauwdruk, blad no. 4. Situatietekening villa Pineta.

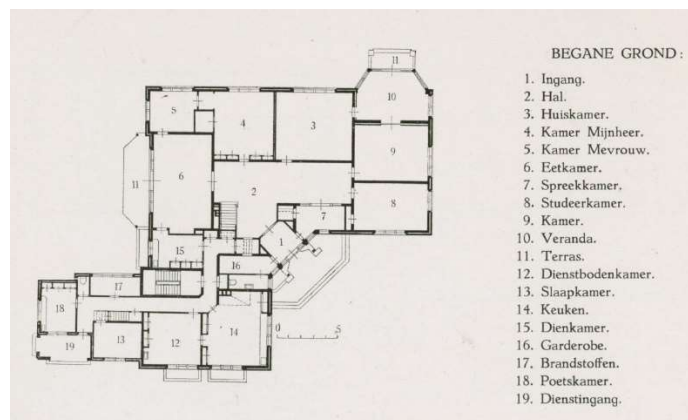
Afb. 18. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pasadena*, Lindenlaan, Zeist, 1922. Gezicht op de voor- en de rechter zijgevel.

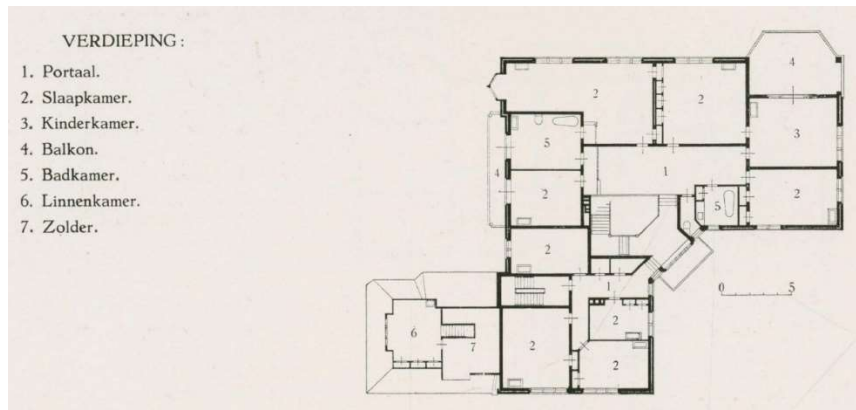
Afb. 19. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pasadena*, Lindenlaan, Zeist, 1922. Gezicht op de voorgevel.

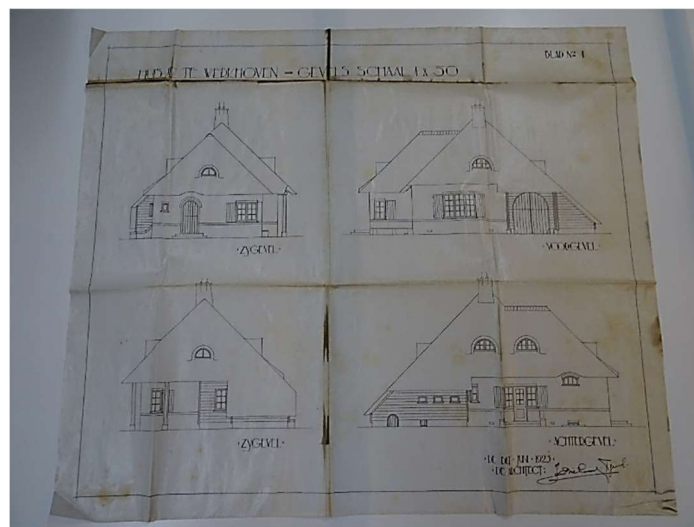
Afb. 20. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pasadena*, Lindenlaan, Zeist, 1922. Gezicht op de voor- en de linker zijgevel. Detail van de hoofdentree.

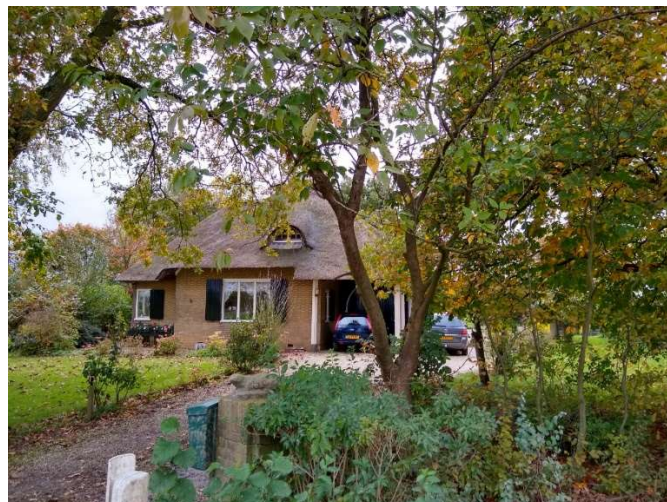
Afb. 21. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pasadena*, Lindenlaan, Zeist, 1922. Plattegrond van de begane grond.

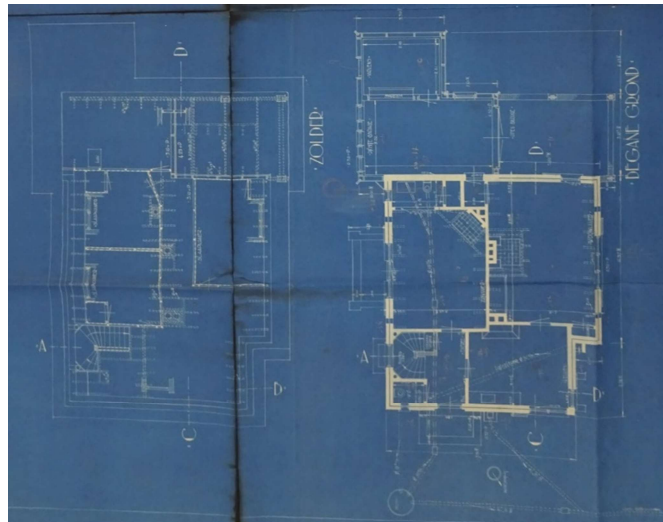
Afb. 22. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Pasadena*, Lindenlaan, Zeist, 1922. Plattegrond van de verdieping.

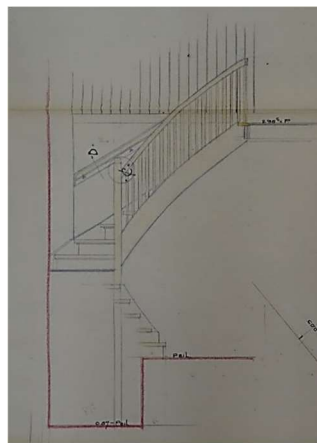
Afb. 23. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven. Blad no. 1. Tekeningen van de voor-, achter- en de zijgevels. Schaal 1:50.

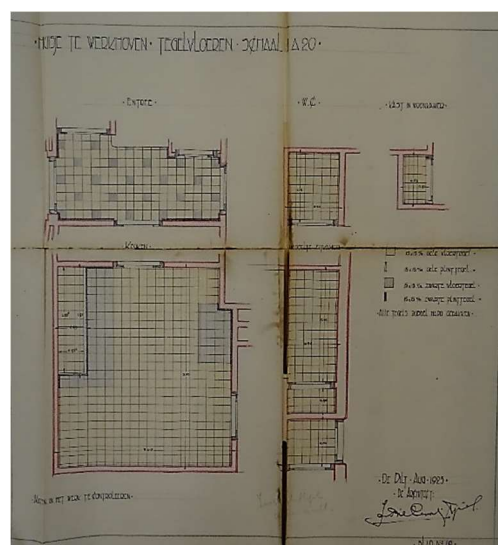
Afb. 24. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven.

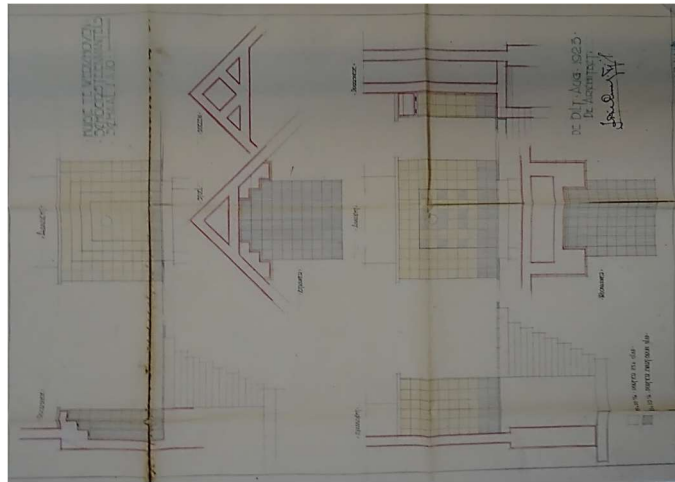
Afb. 25. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven. Blauwdruk, plattegrond van de begane grond en de zolder.

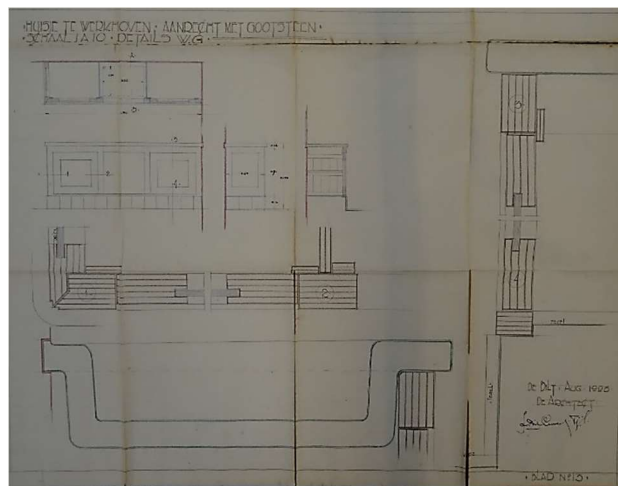
Afb. 26. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven. Tekening van het trapontwerp. Detail.

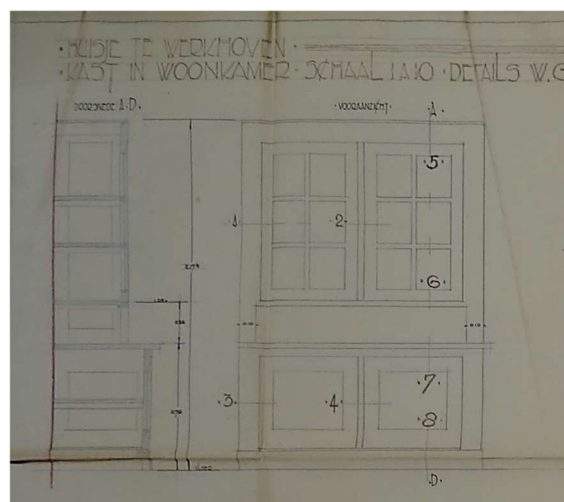
Afb. 27. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven. Tekening Tegelvloeren. Schaal 1:20.

Afb. 28. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven. Tekening Schoorsteenmantels. Schaal 1:50.

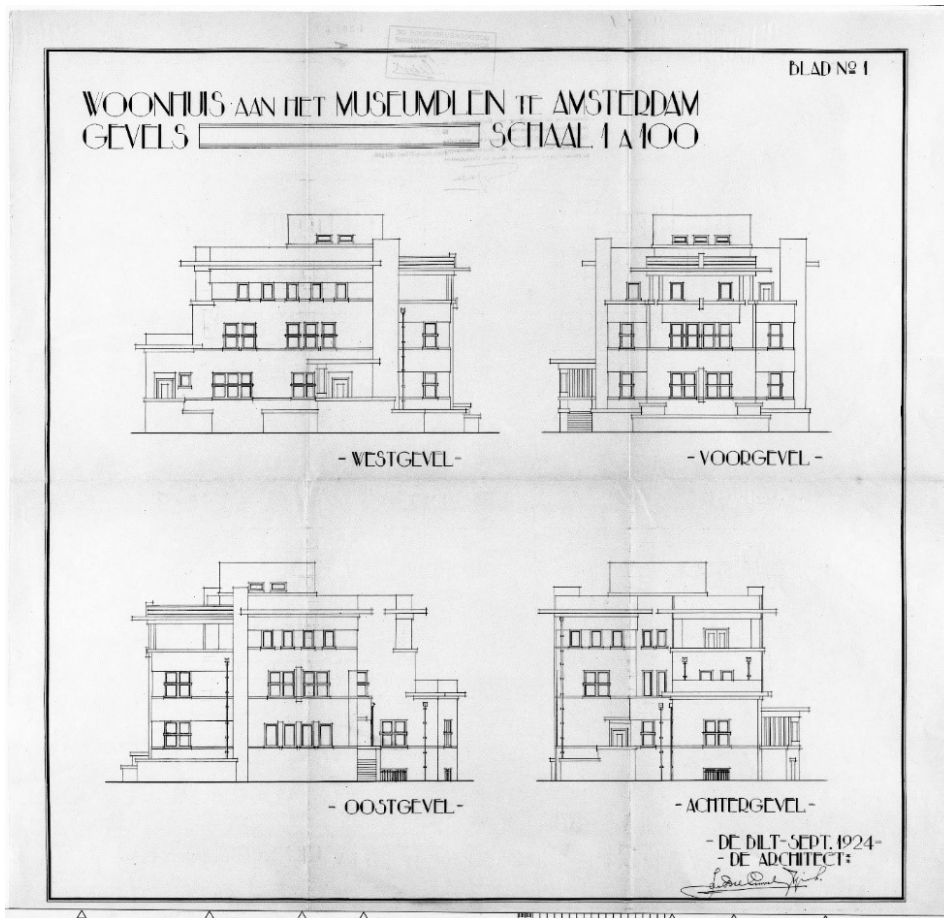
Afb. 29. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven. Tekening ontwerp voor een aanrecht met gootsteen. Schaal 1:10. Detail.

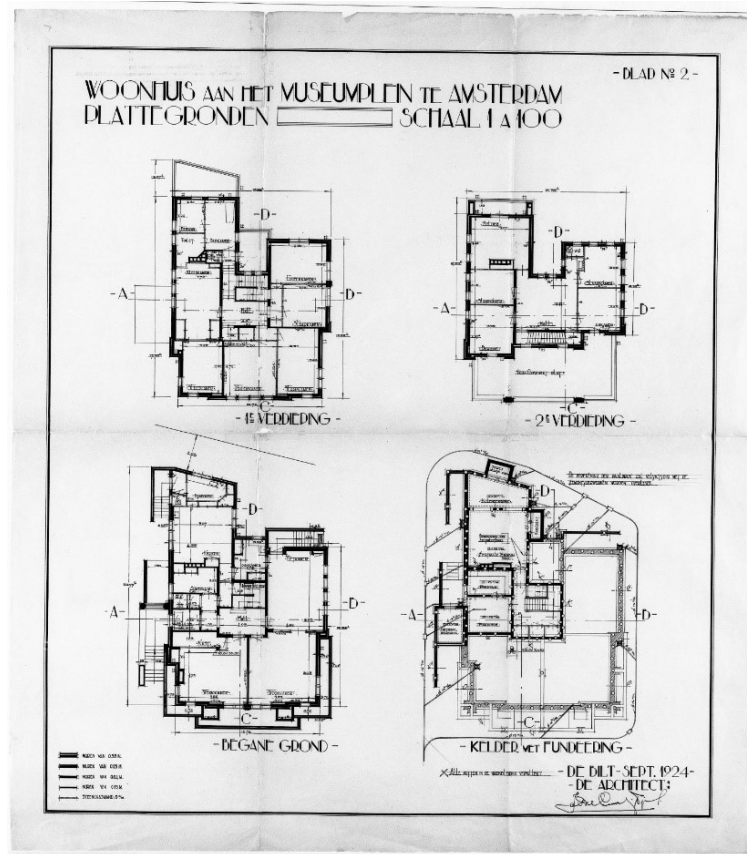
Afb. 30. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Landhuis Beverhof*, Achterdijk 56, Werkhoven. Tekening ontwerp voor een kast. Schaal 1:10. Detail.

Afb. 31. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam. Gezicht op de voor- en de linke zijgevel uit het noordwesten.

Afb. 32. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam, 1924. Tekening van de voor-, achter- en zijgevels.

Afb. 33. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam, 1924. Plattegronden en funderingsplan.

Afb. 34. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam, 1924. Detail van de hal.

Afb. 35. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam, 1924. Detail glas-in-loodramen in de hal.

Afb. 36. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam, 1924. Detail vitrinekast in de hal.

Afb. 37. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam, 1924. Werkkamer.

Afb. 38. Gezicht op de door Jan de Bie Leuveling Tjeenk ontworpen *Villa Museumplein* en *Flatgebouw Paulus Potterstraat* in 1970. Op de voorgrond constructiewerkzaamheden van het Van Gogh Museum, Amsterdam.

Afb. 39. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Flatgebouw*, Paulus Potterstraat 5, Amsterdam, 1936. Gezicht op de voorgevel vanuit het noorden.

Afb. 40. Frank Lloyd Wright, *Bach House*, 7415 North Sheridan Road, Chicago, Illinois, Verenigde Staten van America, 1915.

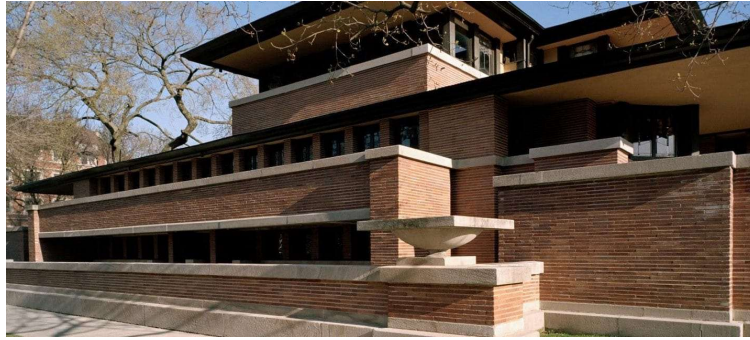
Afb. 41. Willem Dudok, *Villa Sevensteyn*, Alexander Gogelweg 20, Den Haag, 1920-'21.

Afb. 42. Robert van 't Hoff, *Villa Henny*, Amersfoortseweg 11A, Bosch en Duin, 1915-'16.

Afb. 43. Charles Rennie Mackintosh, *Hill House*, Upper Colquhoun Street, Helensburgh, Verenigd Koninkrijk. Foto van de horizontale lijnen toegepast in het interieur van de hall op de begane grond.

Afb. 44. Frank Lloyd Wright, *Robie House*, 5757 S. Woodlawn Avenue, Chicago, Illinois, Verenigde Staten van America, 1906.

Afb. 45. Portretten van leden van de Raad van Beheer en hoofden van de administratieve en de technische dienst van de tweede Jaarbeurs te Utrecht.

Afb. 46. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Koloniaal Paviljoen*, Tijdelijke paviljoens voor de Tweede Jaarbeurs, Utrecht, 1918.

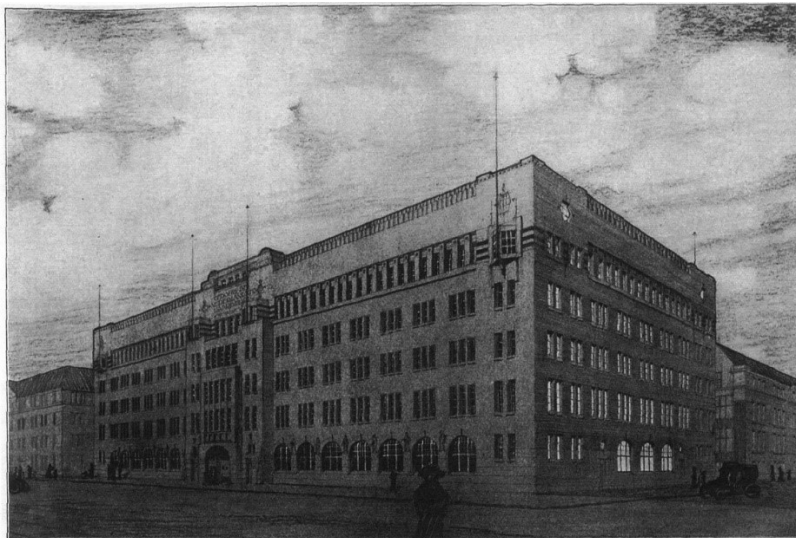

Afb. 47. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Restaurant*, Tijdelijke paviljoens voor de Tweede Jaarbeurs, Utrecht, 1918.

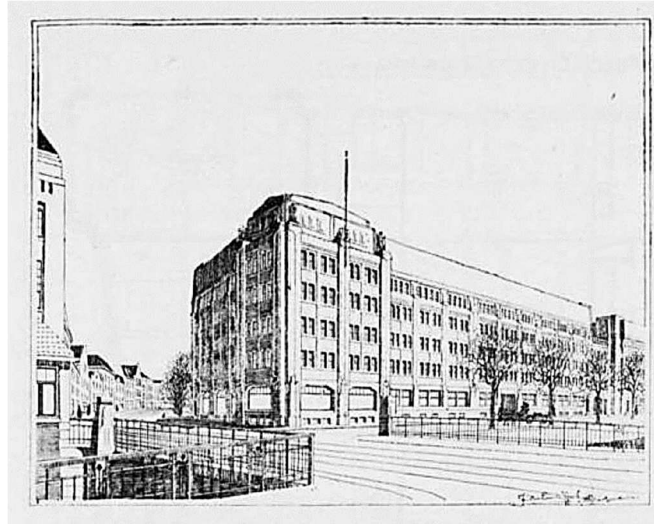

Paviljoen van den Nederlandschen Uitgeversbond op de tweede Nederlandsche jaarbeurs (1918).

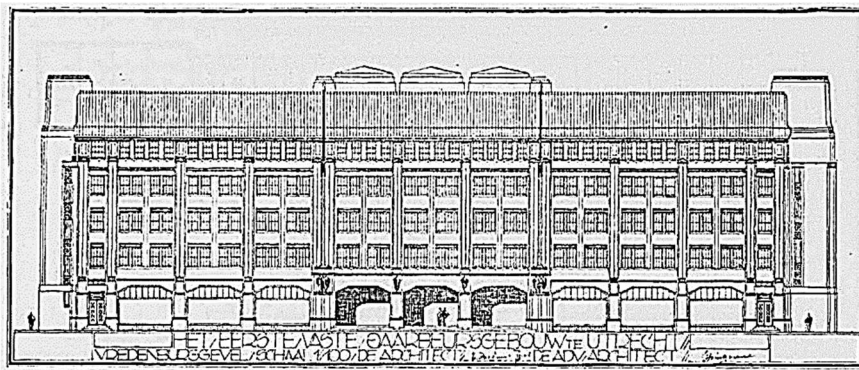
Afb. 48. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Nederlandsche Uitgeversbond*, Tijdelijke paviljoens voor de Tweede Jaarbeurs, Utrecht, 1918.

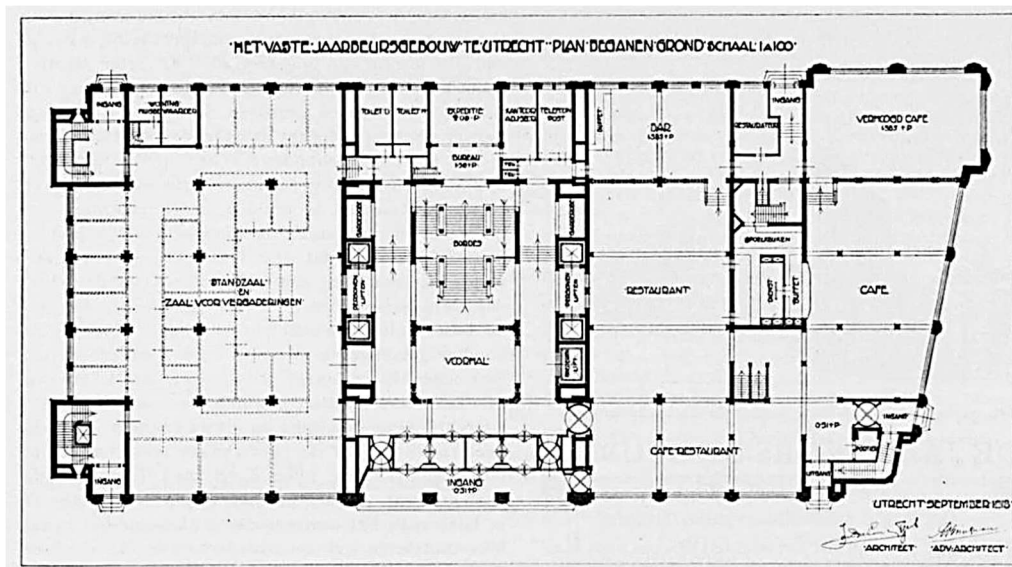
Afb. 49. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1917. Schetsontwerp.

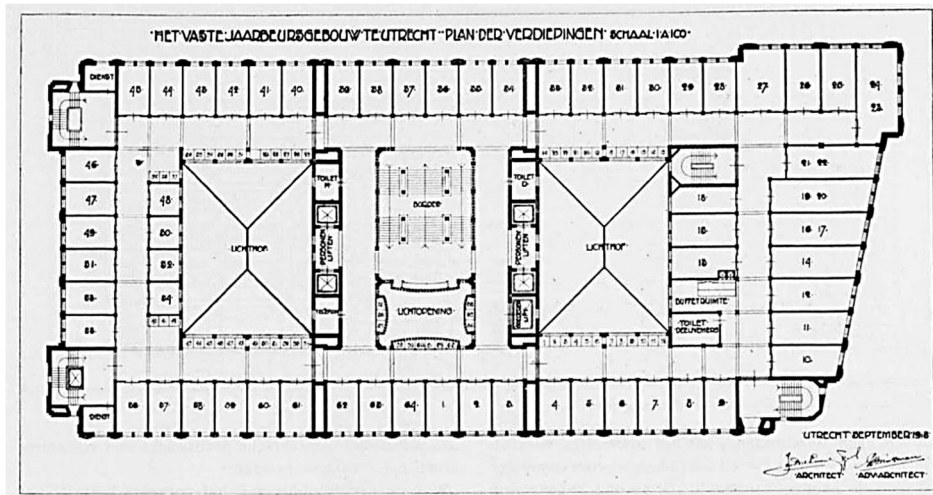
Afb. 50. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1918.

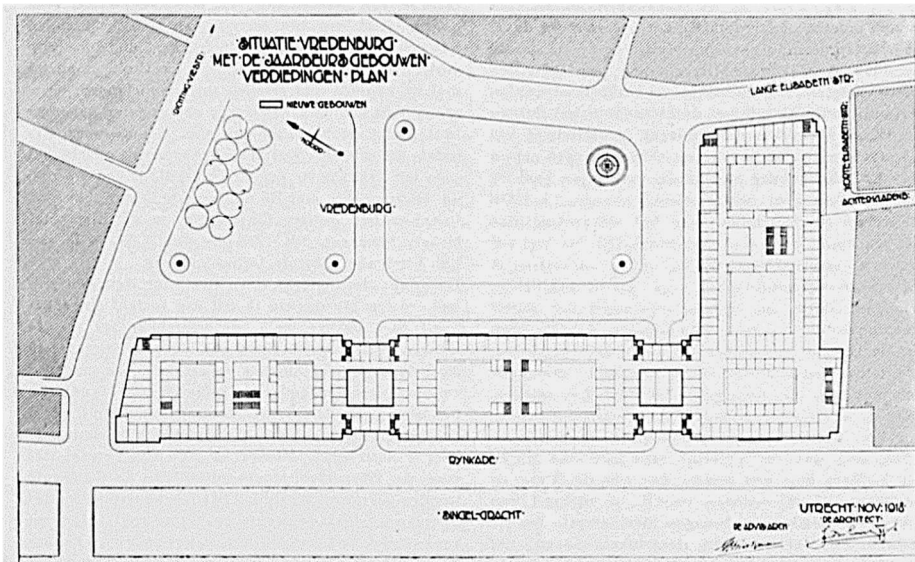
Afb. 51. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1918.

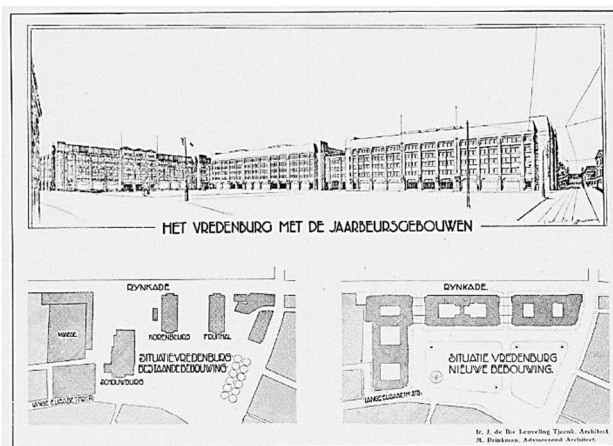
Afb. 52. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1918.

Afb. 53. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1918.

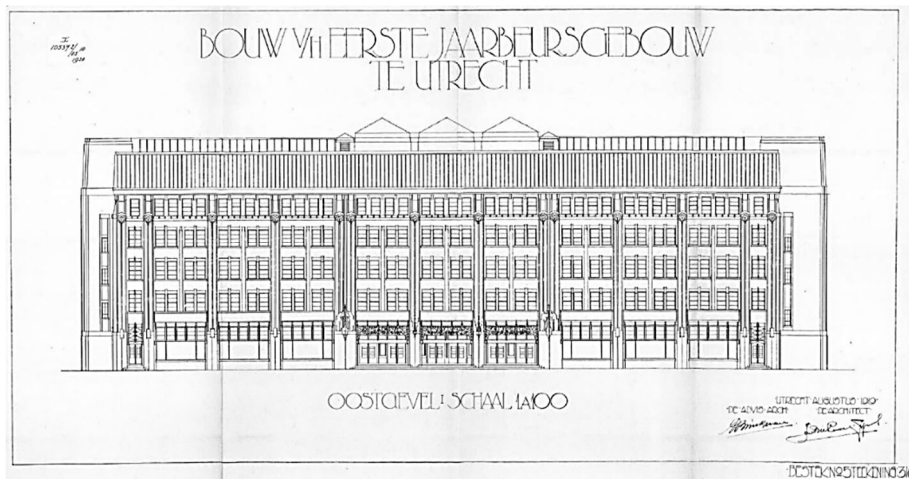
Afb. 54. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1918.

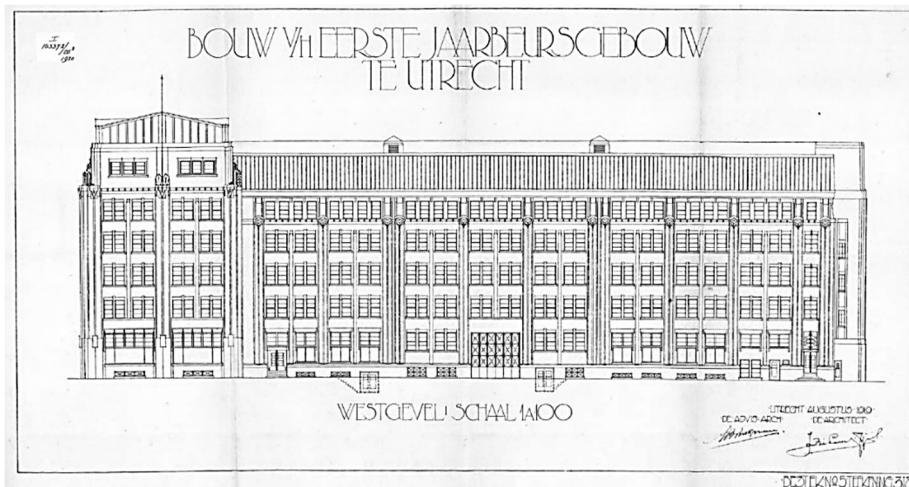
Afb. 55. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1918.

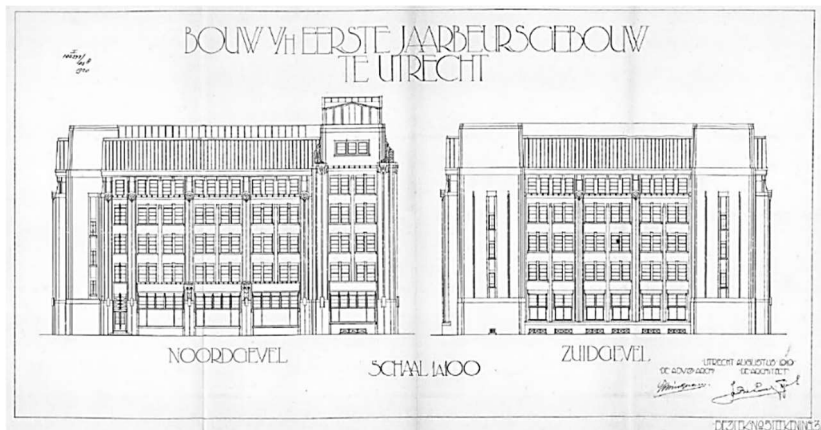
Afb. 56. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op het de zuid- en de oostgevel langs het Vredenburg.

Afb. 57. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op de oostgevel. Schaal 1:100.

Afb. 58. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op de westgevel. Schaal 1:100.

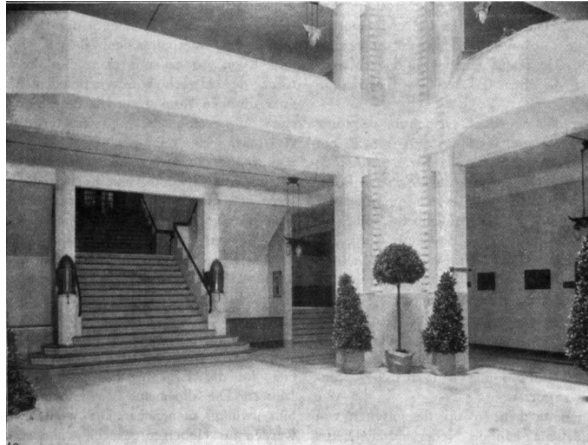
Afb. 59. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op de noord- en de zuidgevel. Schaal 1:100.

Afb. 60. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op het Jaarbeursgebouw op het Vredenburg. Detail van de gevelletters. In de jaren vijftig werd de Jaarbeurs het predicaat Koninklijk gegeven.

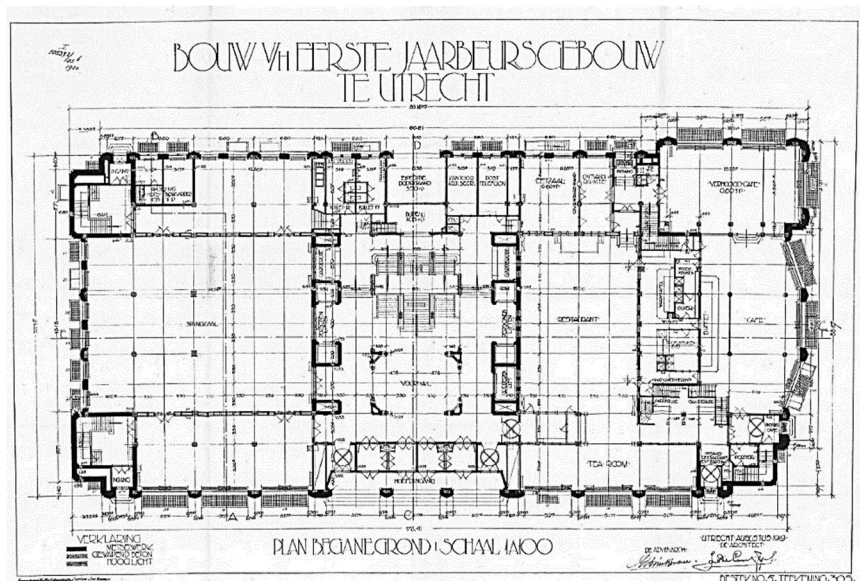
Afb. 61. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op de noord- en westgevel van het Jaarbeursgebouw van de Catharijnebrug.

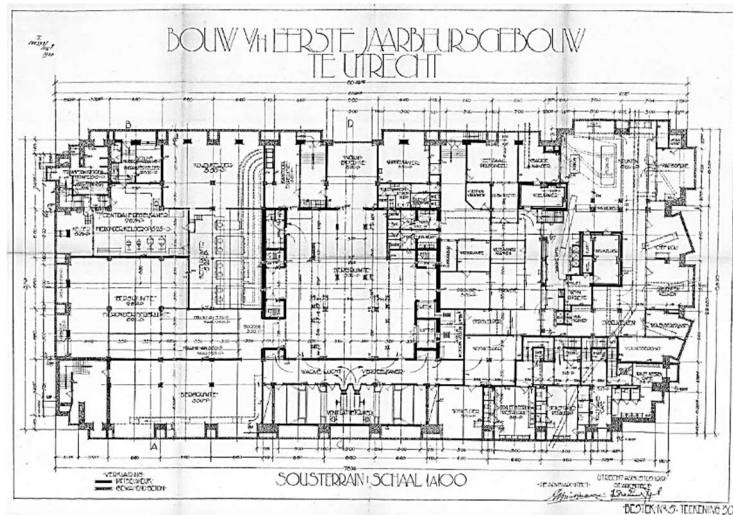
Afb. 62. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Interieur van de ingangshal.

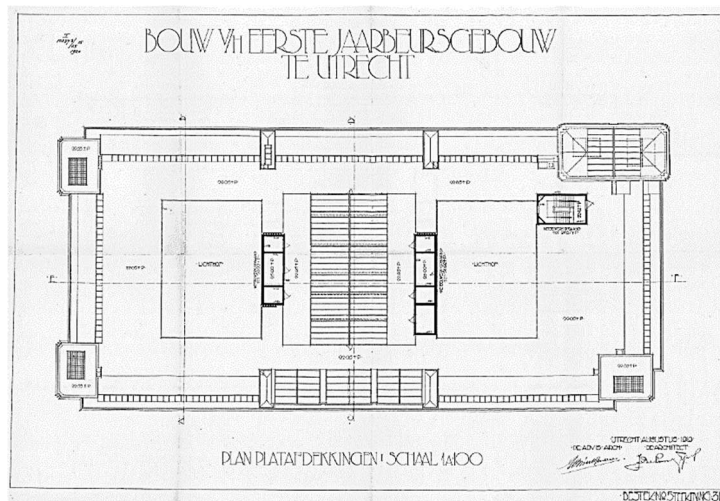
Afb. 63. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op de hoofdtrap op de vijfde verdieping.

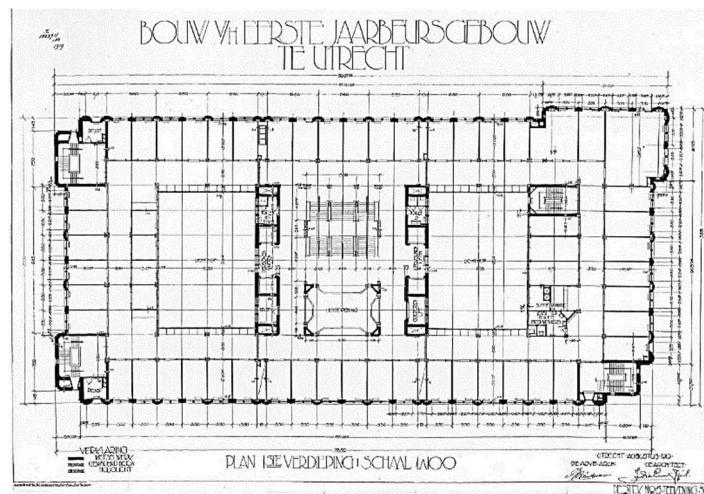
Afb. 64. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Plan van de benedenverdieping. Schaal 1:100.

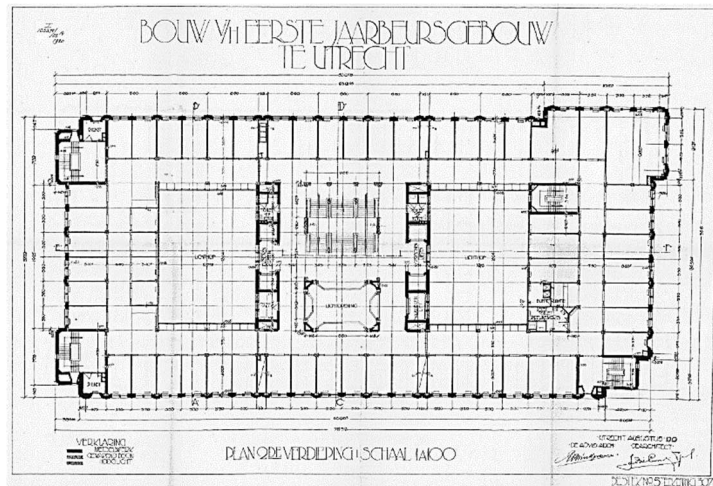
Afb. 65. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Plan van het souterrain. Schaal 1:100.

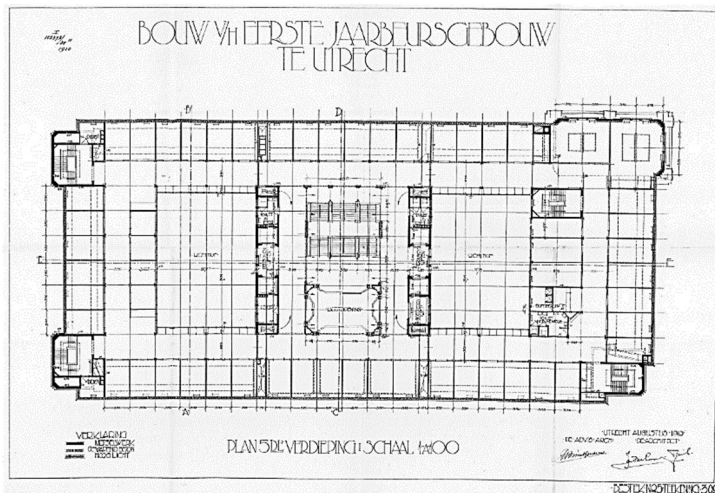
Afb. 66. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Plan van de platafdekking met lighthoven.

Afb. 67. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Plan van de eerste verdieping. Schaal 1:100.

Afb. 68. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Plan van de tweede verdieping. Schaal 1:100.

Afb. 69. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Plan van de vijfde verdieping. Schaal 1:100.

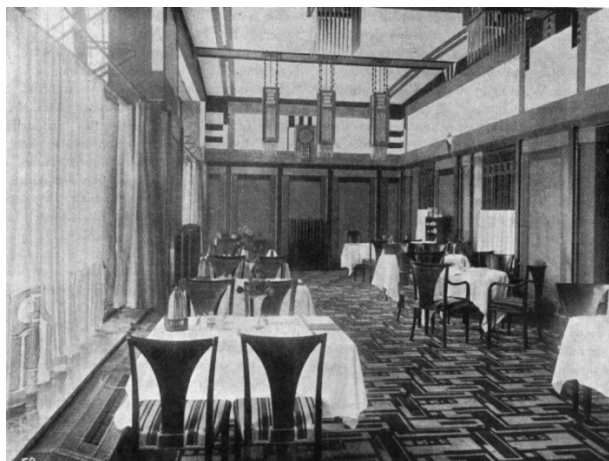
Afb. 70. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op de monsterkamers op de vijfde verdieping.

Afb. 71. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Gezicht op de tafelvlakte op de derde verdieping.

Afb. 72. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Jacques Jongert, interieur van de eetzaal van het café-restaurant "Central".

Afb. 73. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Jacques Jongert, interieur van de lunchroom van het café-restaurant "Central".

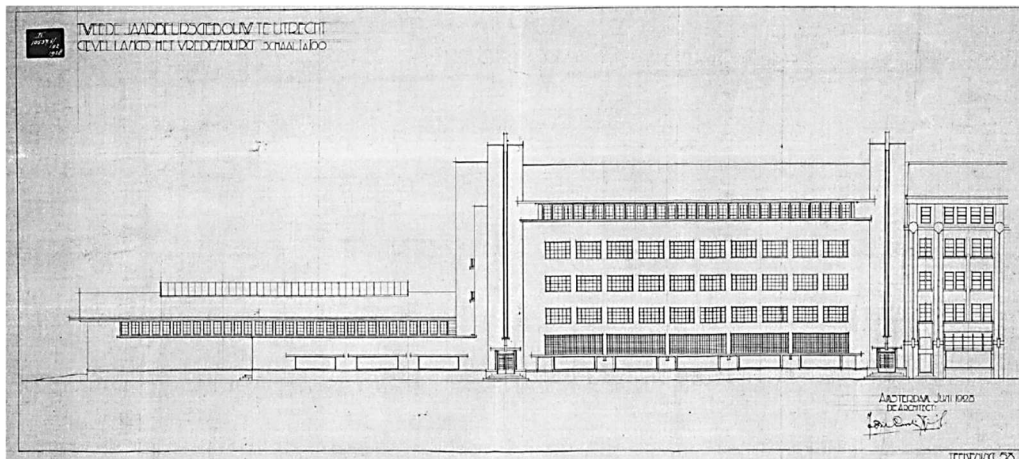
Afb. 74. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Interieur van de tearoom in de afdeling "Nederlandsch-Indië".

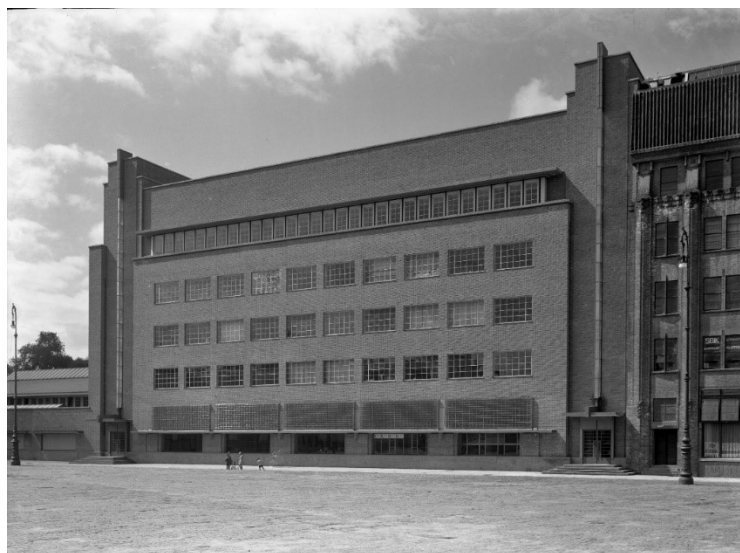
Afb. 75. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Interieur van de afdeling "Nederlandsch-Indië".

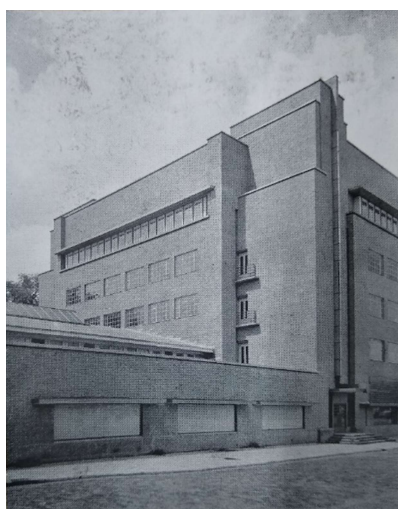
Afb. 76. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *Het eerste Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1921. Interieur van de afdeling "Nederlandsch-Indië".

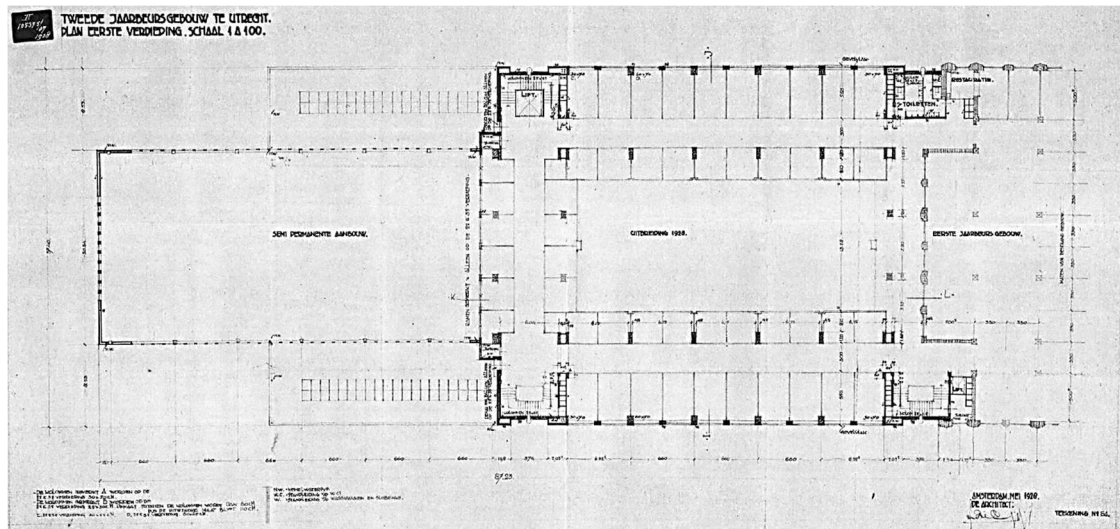
Afb. 77. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Tekening van de oostgevel langs het Vredenburg. Schaal 1:100.

Afb. 78. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Gezicht op de oostgevel langs het Vredenburg.

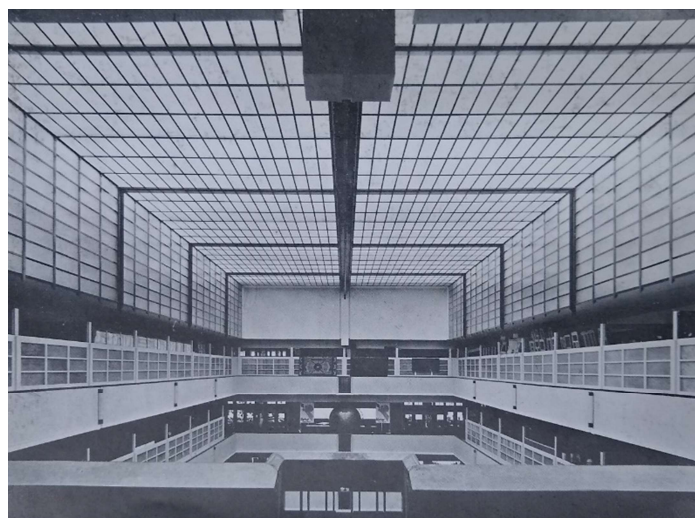
Afb. 79. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Gezicht op de zuid- en de oostgevel langs he Vredenburg.

Afb. 80. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Plan van de eerste, tweede en derde verdieping. Schaal 1:100.

Afb. 81. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Interieur op de begane grond.

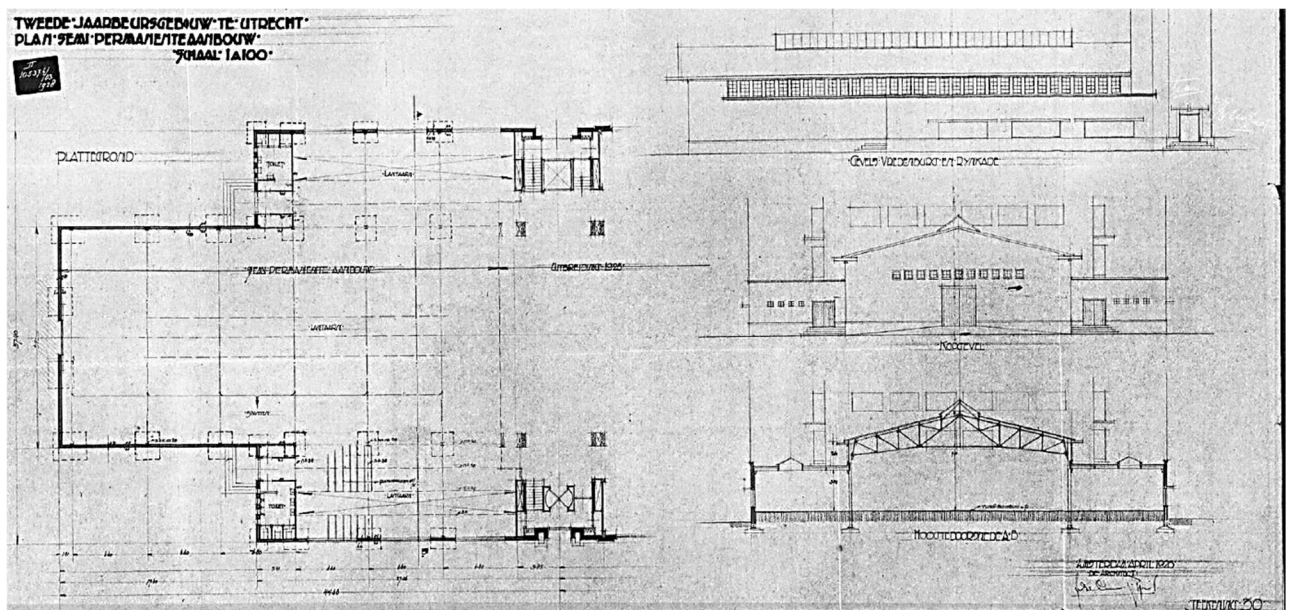
Afb. 82. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Gezicht op de glazen kap op de vijfde verdieping.

Afb. 83. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Gezicht op de galerijen en de glazen kap.

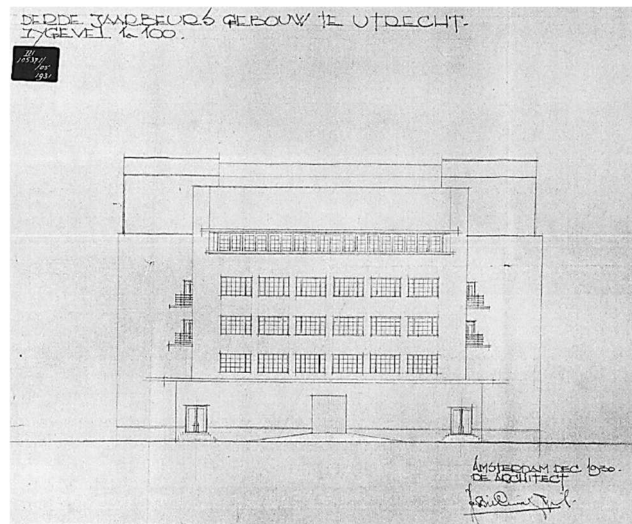
Afb. 84. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Gezicht op de monsterkamers op de vijfde verdieping.

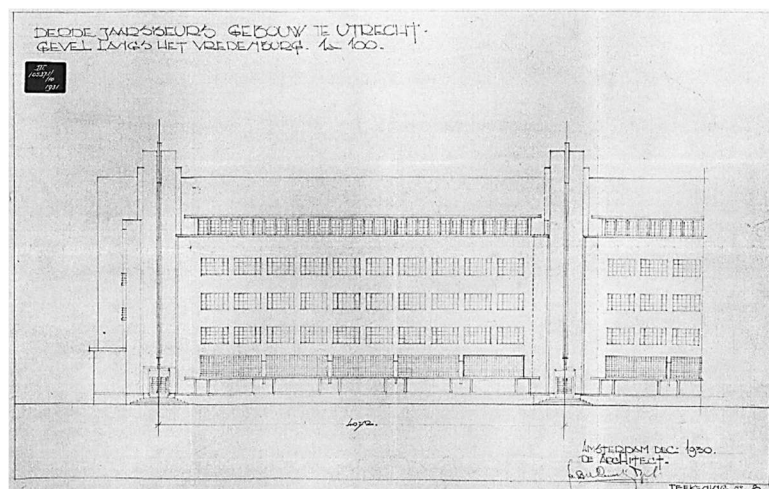
Afb. 85. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het Tweede jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1931. Plan van de semipermanente hal. Schaal 1:100.

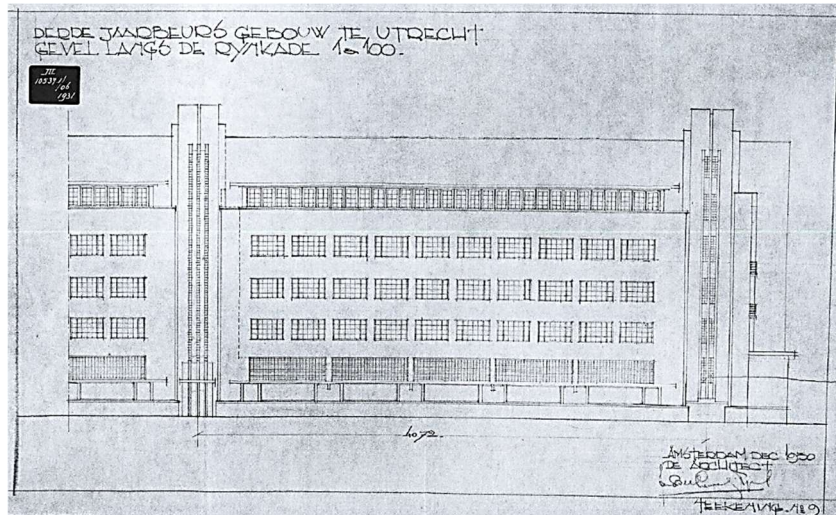
Afb. 86. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Villa Museumplein*, Museumplein 4, Amsterdam. Detail. Gezicht op de voorgevel met plantenbakken.

Afb. 87. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Tekening van de zijgevel. Schaal 1:100.

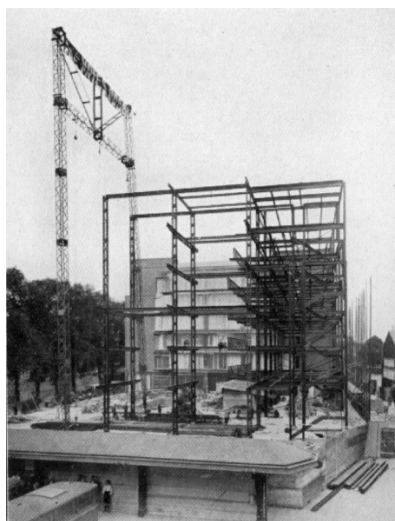
Afb. 88. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Tekening van de oostgevel langs het Vredenburg. Schaal 1:100.

Afb. 89. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Tekening van de westgevel langs de Rijnkade. Schaal 1:100.

Afb. 90. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *De Jaarbeursgebouwen*, Utrecht, 1921-'32. Gezicht op het Vredenburg vanuit het zuiden.

Afb. 91. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Gezicht op de stalenconstructie van het gebouw op het Vredenburg vanuit het zuiden.

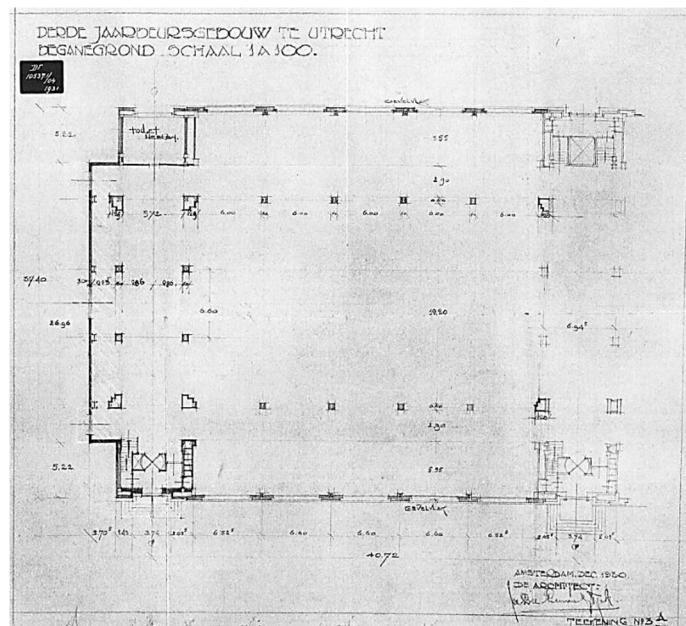

Het ijeren geraamte van het derde jaarbeursgebouw te Utrecht.

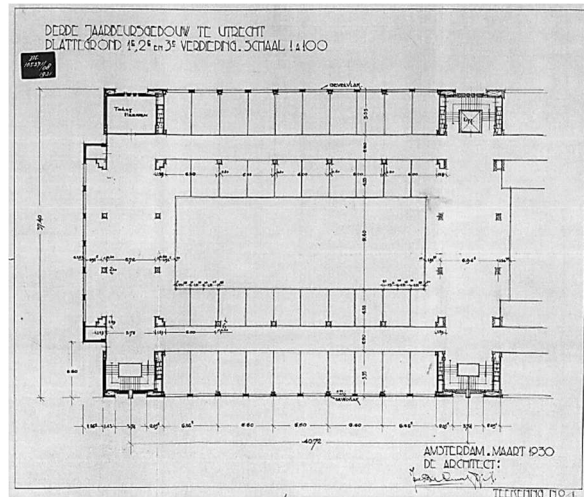
Afb. 92. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Gezicht op de stalenconstructie tijdens de bouw.

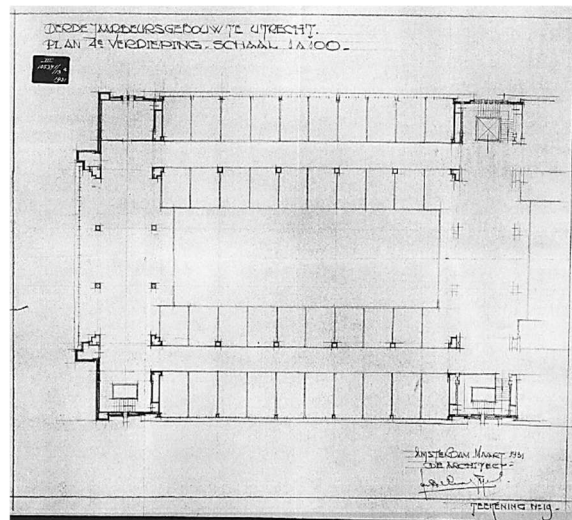
Afb. 93. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman, *De Jaarbeursgebouwen*, Utrecht, 1921-'32. Luchtfoto van het Vredenburg vanuit het noorden.

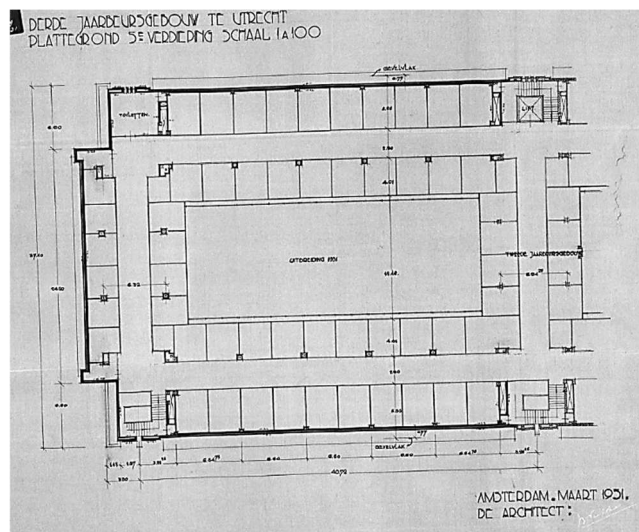
Afb. 94. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Plattegrond van de begane grond. Schaal 1:100. Blad no. 3.

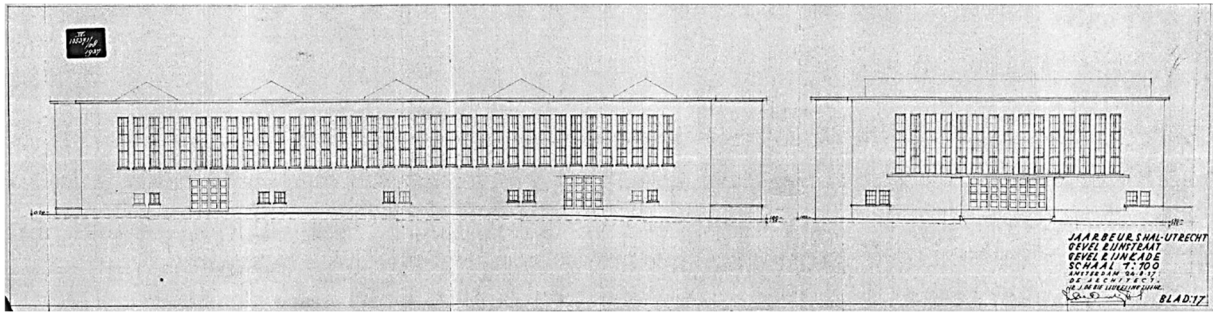
Afb. 95. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Plattegrond van de eerste, tweede en derde verdieping. Schaal 1:100. Blad no. 1.

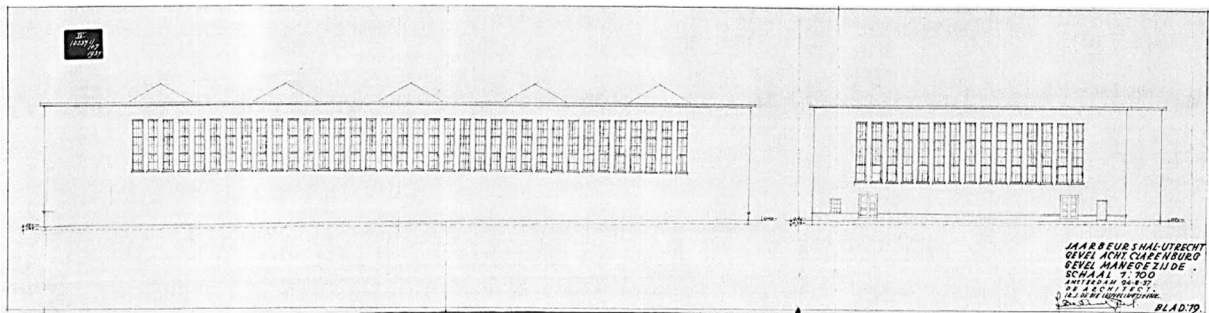
Afb. 96. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Plattegrond van de vierde verdieping. Schaal 1:100. Blad no. 19.

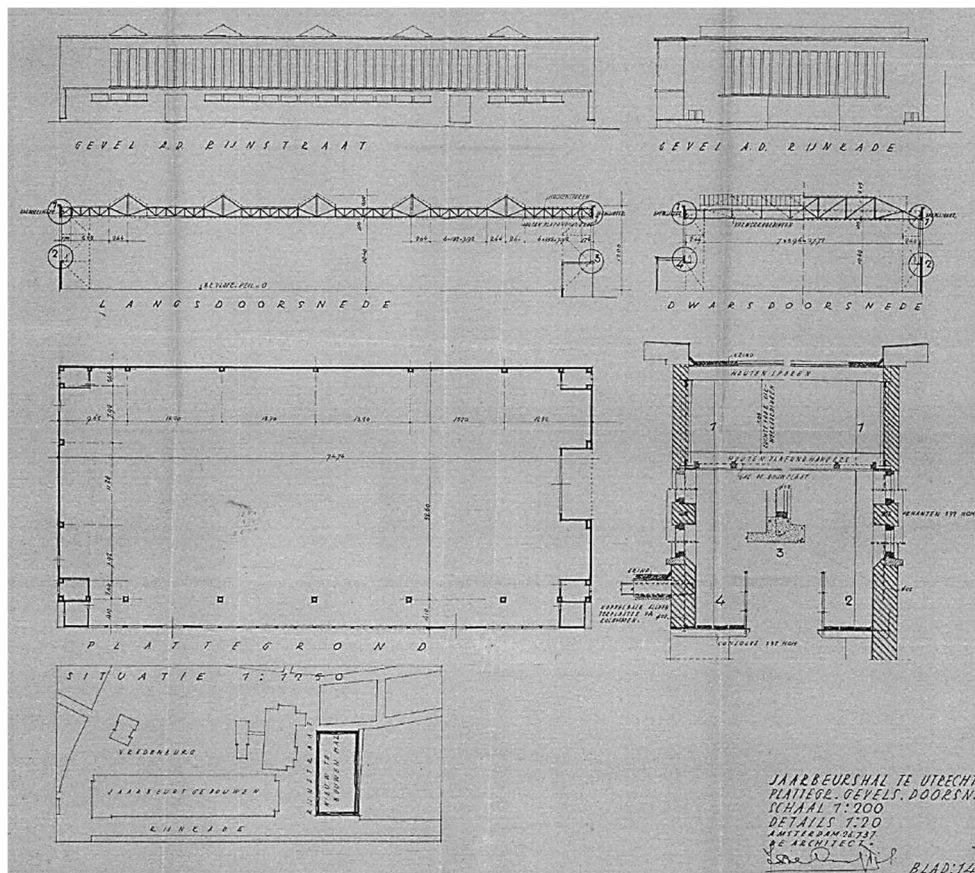
Afb. 97. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Het derde Jaarbeursgebouw*, Utrecht, 1932. Plattegrond van de vijfde verdieping. Schaal 1:100.

Afb. 98. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Beatrixhal*, Utrecht, 1938. Tekening van de voor- en de zijgevel aan de Rijnstraat en de Rijnkade. Schaal 1:100. Blad no. 17.

Afb. 99. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Beatrixhal*, Utrecht 1938. Tekening van de achter- en de zijgevel aan de Manegezijde en de Clarenburg. Blad no. 19.

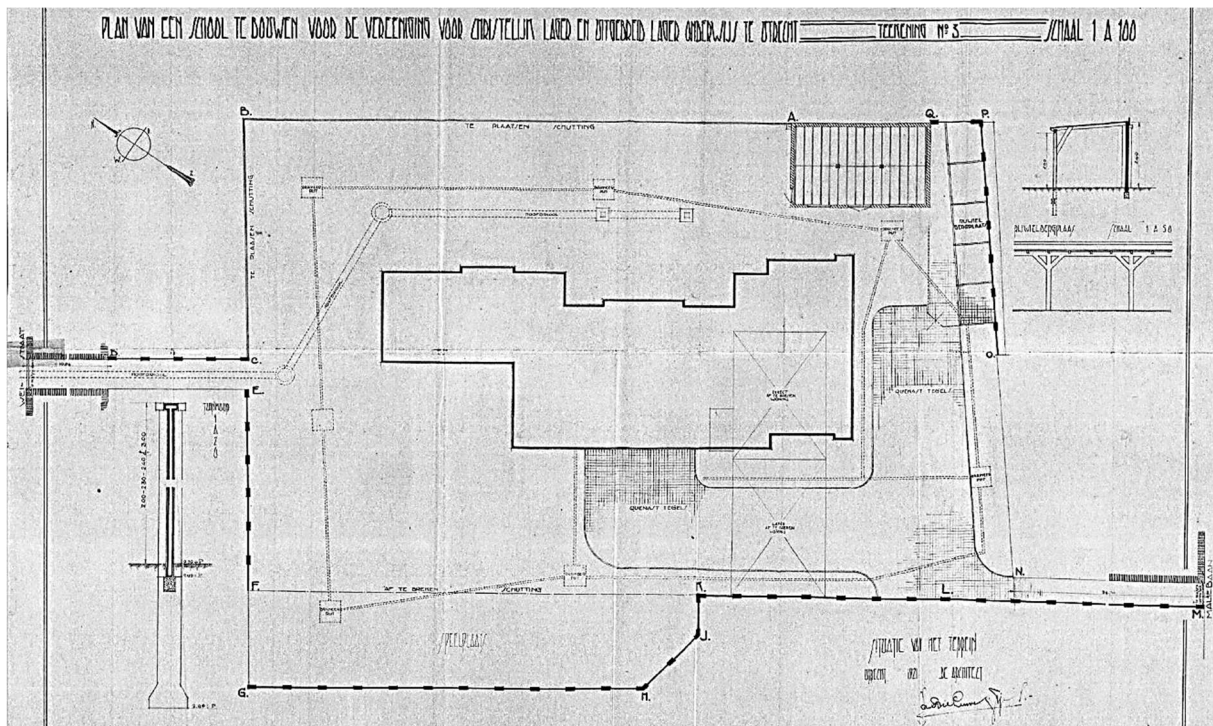
Afb. 100. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Beatrixhal*, Utrecht, 1938. Tekening van de gevel aan de Rijnstraat en de gevel aan de Rijnkade, de langs- en de dwarsdoorsnede. Plattegrond. Schaal 1:100. Details 1:20. Situatie Schaal 1:1250. Blad no. 14.

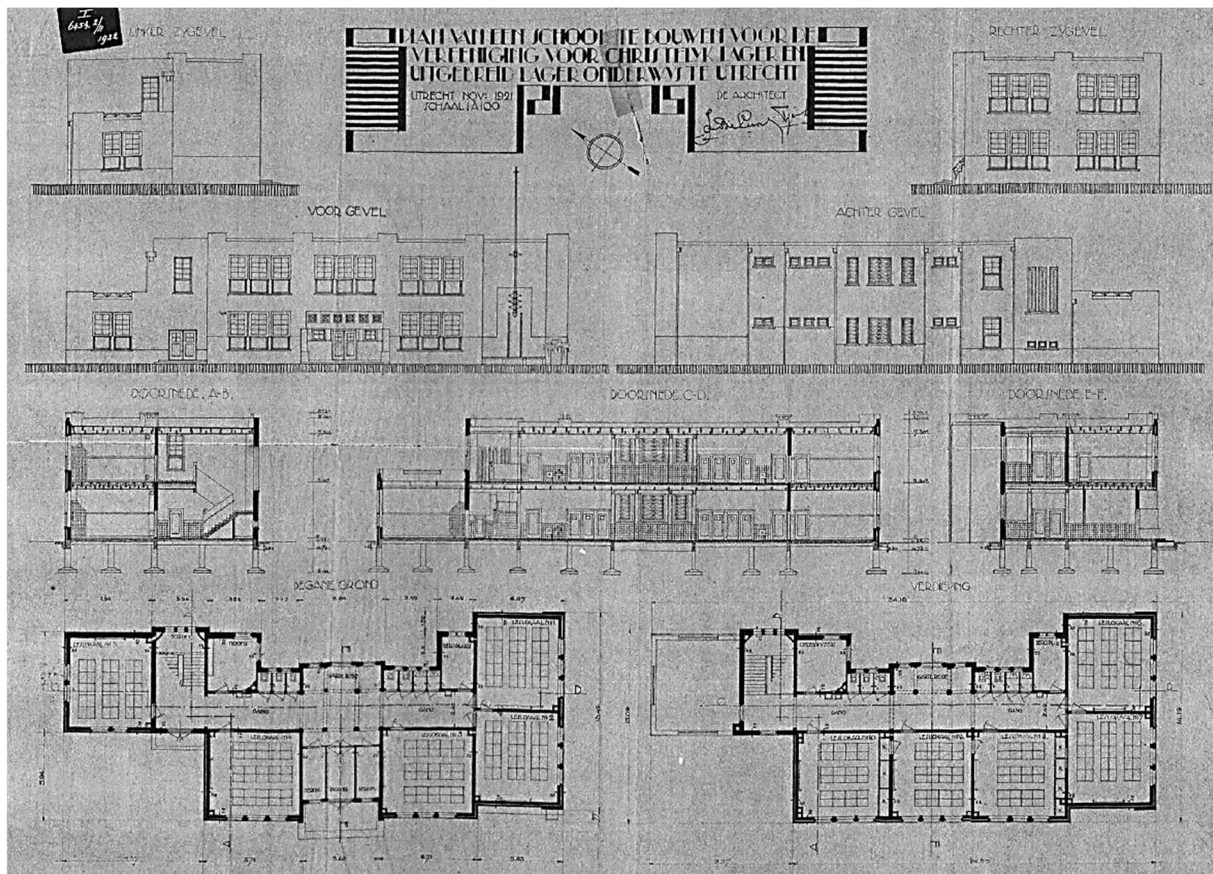
Afb. 101. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Beatrixhal*, Utrecht, 1938. Interieur van de hal tijdens de beurs.

Afb. 102. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Beatrixhal*, Utrecht, 1938. Interieur van de hal tijdens de beurs.

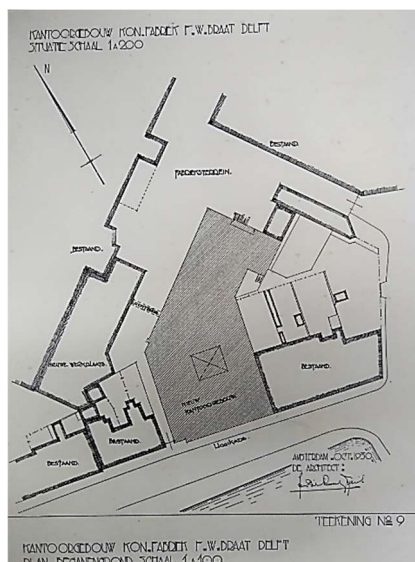
Afb. 103. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *School voor lager en uitgebreid lager onderwijs*, Maliebaan 54-56, Utrecht, 1922. Situatietekening. Schaal 1:100. Blad no. 5.

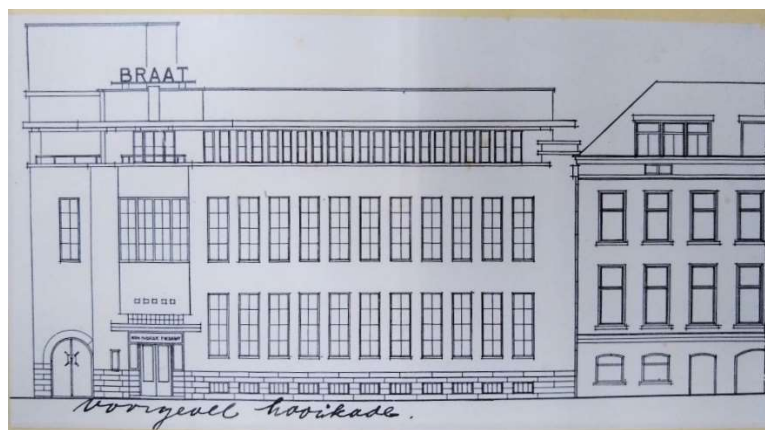
Afb. 104. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *School voor lager en uitgebreid lager onderwijs*, Maliebaan 54-56, Utrecht, 1922. Tekening van de voor-, achter- en de zijgevels, dwarsdoorsneden en plattegronden. Schaal 1:100.

Afb. 105. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *School voor lager en uitgebreid lager onderwijs*, Maliebaan 54-56, Utrecht, 1922. Gezicht op de voorgevel vanuit het zuidwesten.

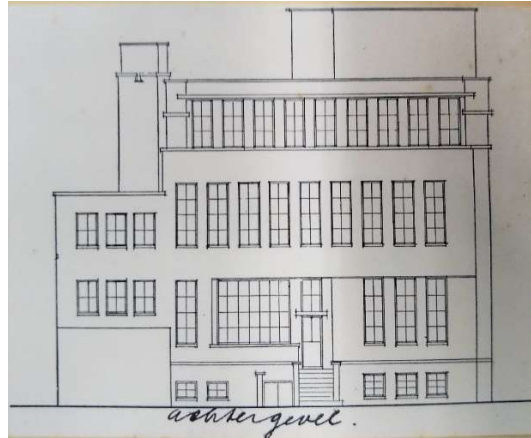
Afb. 106. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Situatietekening.

Afb. 107. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Tekening van de voorgevel.

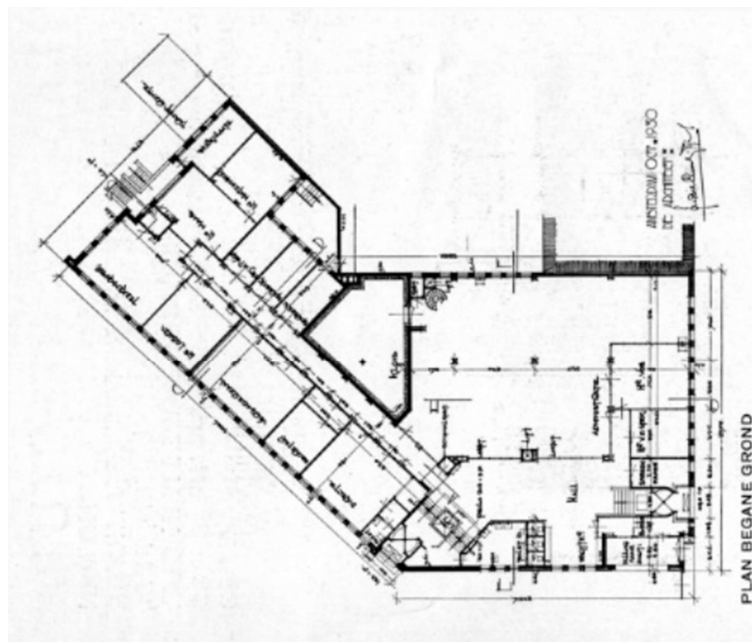
Afb. 108. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Gezicht op de voorgevel uit het zuidwesten.

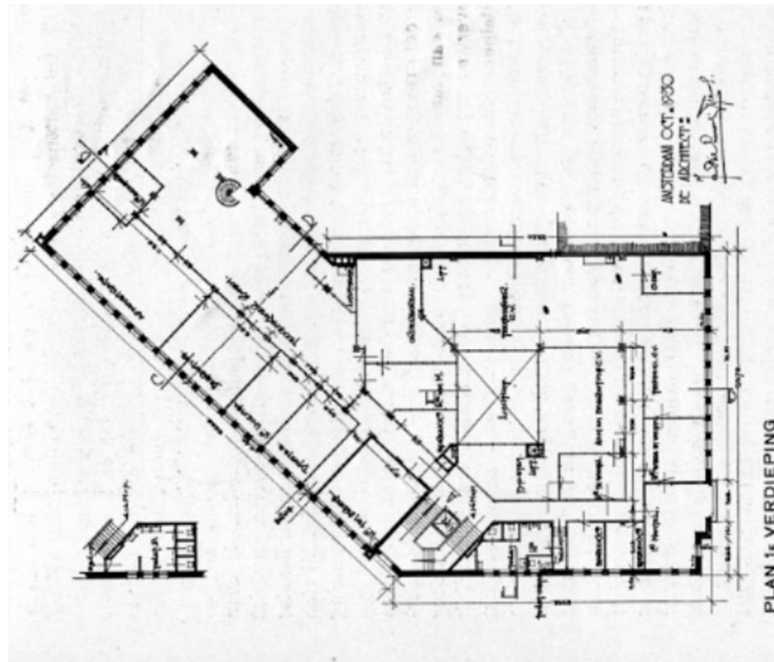
Afb. 109. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Tekening van de achtergevel.

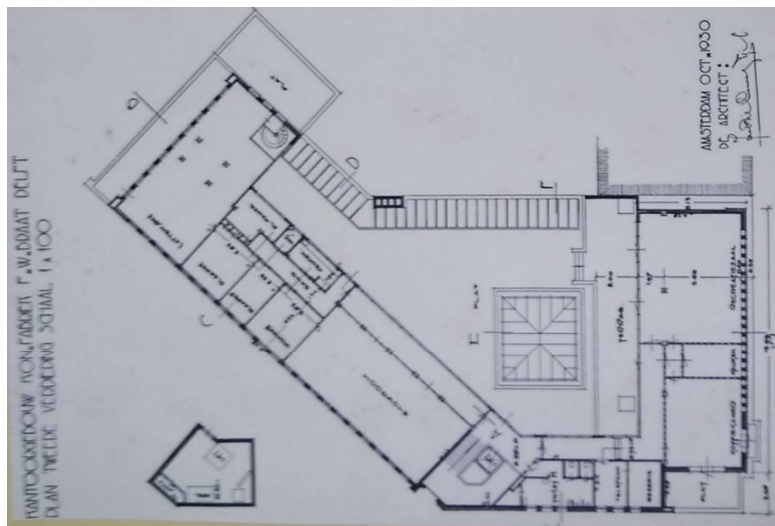
Afb. 110. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Gezicht op de achtergevel vanuit het noorden.

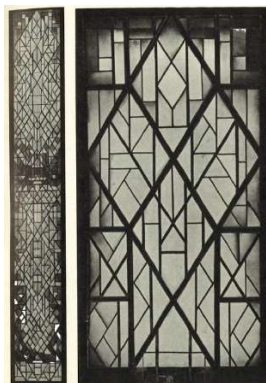
Afb. 111. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Plattegrond begane grond.

Afb. 112. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Plattegrond eerste verdieping.

Afb. 113. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Plattegrond tweede verdieping.

Afb. 114. Victor Huszár, *Glas-in-loodramen*, Delft, 1930.

Afb. 115. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Ingangshal.

Afb. 116. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Ingangshal. Detail. Wandbetegeling.

Afb. 117. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Trappenhuis.

Afb. 118. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Kantoorgedeelte op de begane grond.

Afb. 119. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Terras op de tweede verdieping.

Afb. 120. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Gang op de tweede verdieping.

Afb. 121. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Gezicht op de voorgevel vanuit het zuiden. Detail. Portiek.

Afb. 122. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Kantoorgebouw Koninklijke Fabriek F.W. Braat*, Hooikade 13, Delft, 1930. Tekenkamer op de tweede verdieping.

Afb. 123. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Gezicht op de voorgevel vanuit het zuiden.

Afb. 124. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934.
Gezicht op de voorgevel vanuit het zuiden. Detail. Betonnen colonnes.

Afb. 125. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934.
Gezicht op de achtergevel vanuit het noorden.

Afb. 126. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934.
Gezicht op de zijgevel vanuit het oosten.

Afb. 127. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Gezicht op de zijgevel vanuit het oosten. Detail. Namenplaquettes.

Afb. 128. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Gezicht op de voorgevel vanuit het zuiden. Detail. Naamletters en baksteen.

Afb. 129. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Begane grond. Detail van de betonnen colonne van de paddestoelvloeren.

Afb. 130. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Gezicht op de voorgevel vanuit het zuiden. Detail. Reeks laaddeuren.

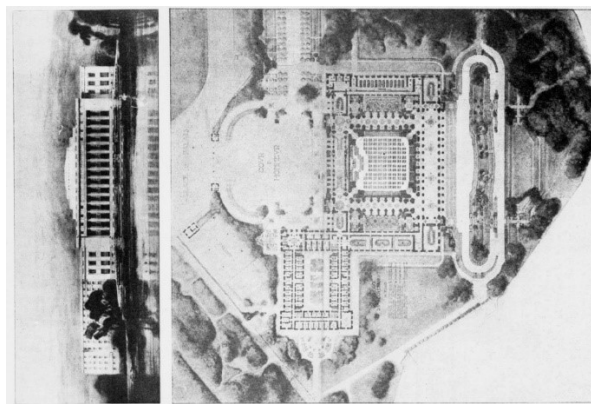
Afb. 131. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Gezicht op de achtergevel vanuit het noorden met brug.

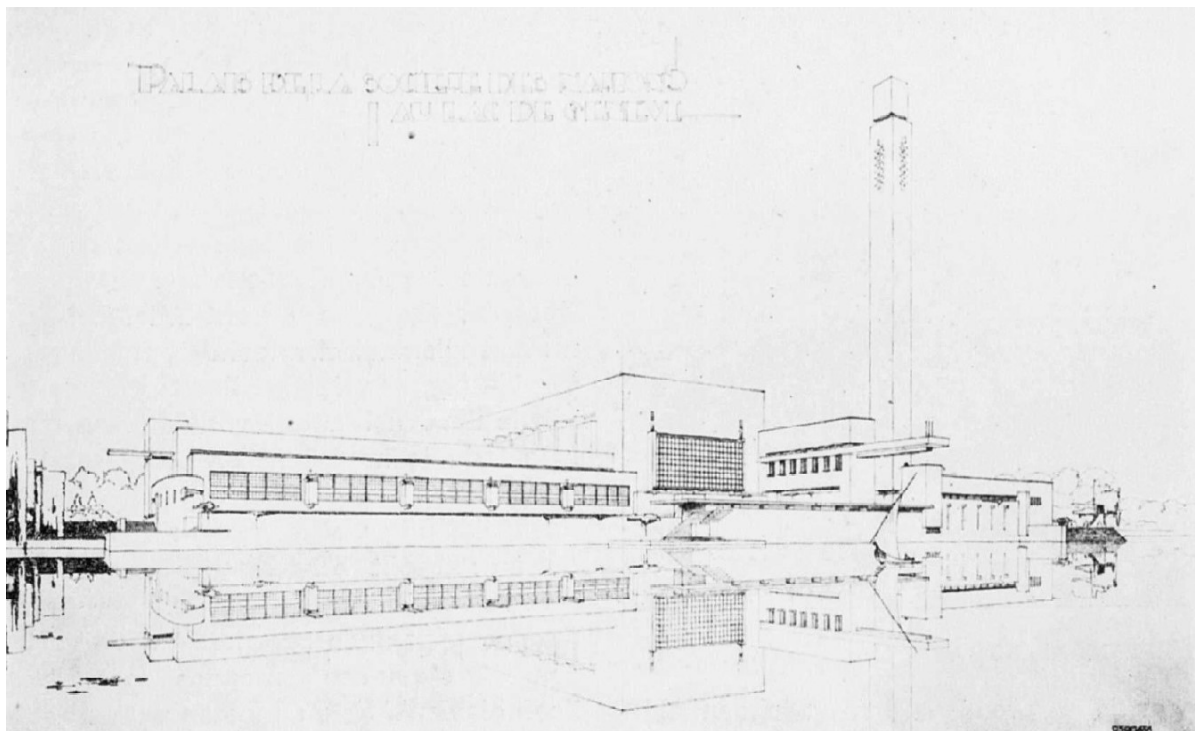
Afb. 132. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Gezicht op de voorgevel vanuit het zuiden met brug.

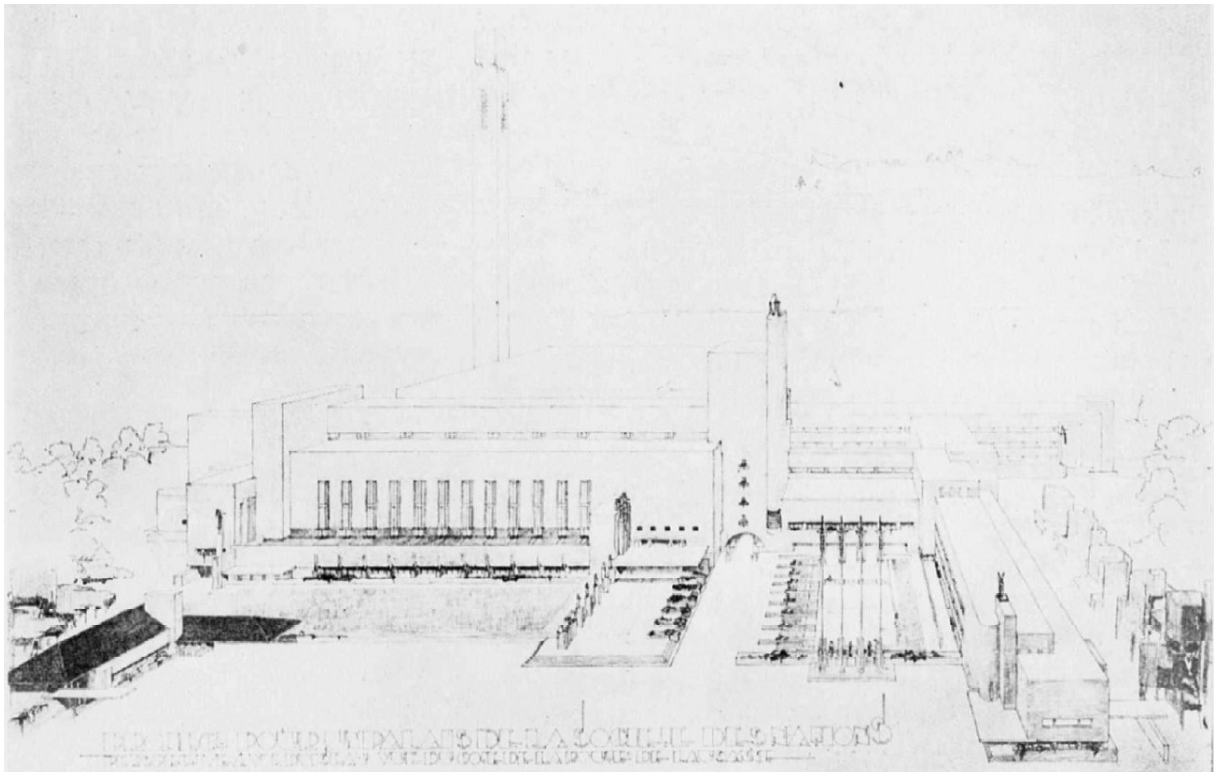
Afb. 133. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Pakhuis De Zwijger*, Oostelijke Handelskade 16, Amsterdam, 1934. Gezicht op de voorgevel vanuit het zuiden met café op de begane grond.

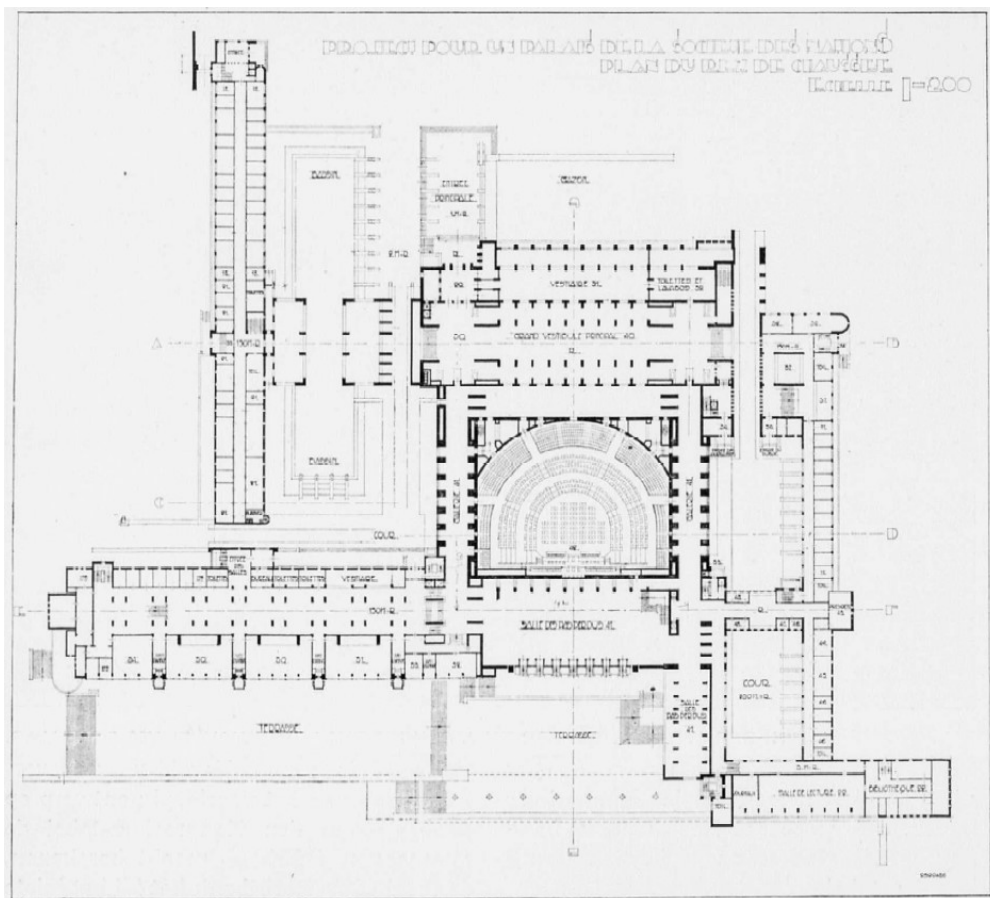
Afb. 134. Julien Flegenhaimer en Henri Paul Nénot, *Volkenbondpaleis*, Genève, Zwitserland, 1926.

Afb. 135. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Volkenbondpaleis*, Genève, Zwitserland, 1926. Ontwerp van de voorgevel.

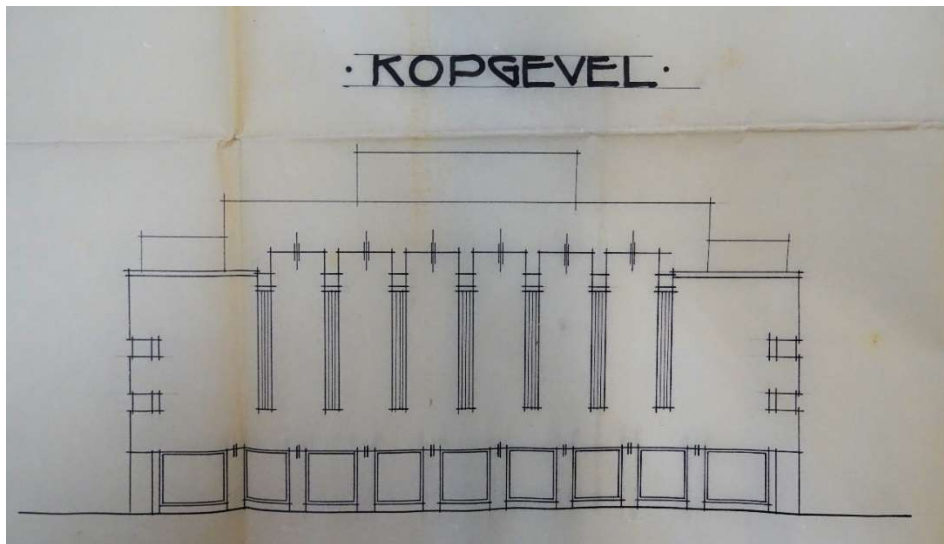
Afb. 136. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Volkshaus*, Genève, Zwitserland, 1926. Ontwerp van de achtergevel.

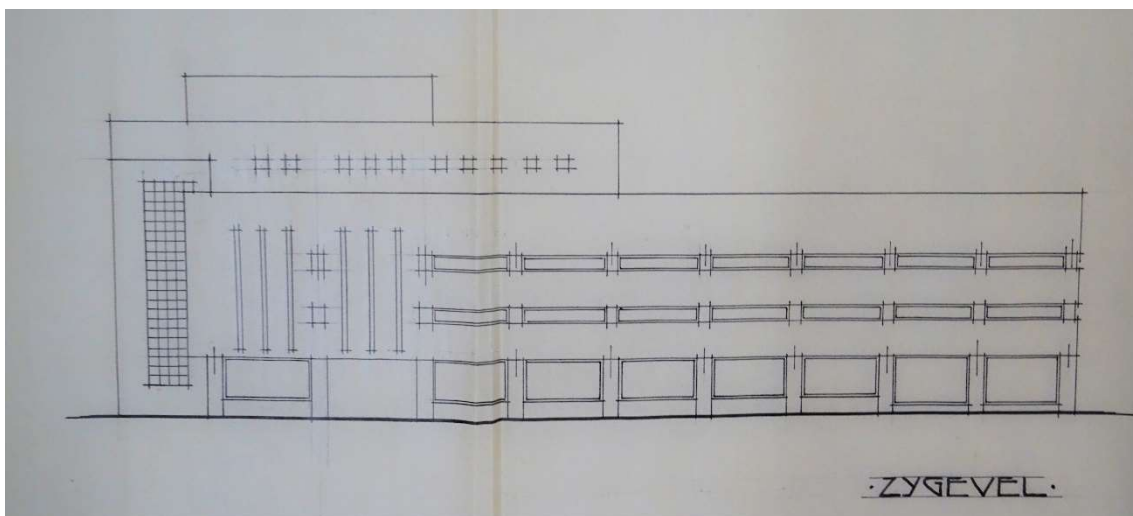
Afb. 137. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Volkshaus*, Genève, Zwitserland, 1926. Ontwerp van de plattegrond.

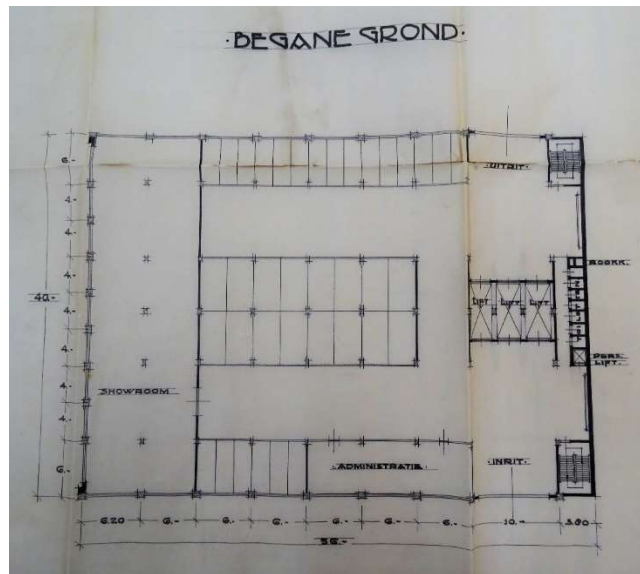
Afb. 138. Willem Dudok, *Raadhuis*, Dudokpark 1, Hilversum, 1931. Gezicht op de voorgevel vanuit zuidwesten.

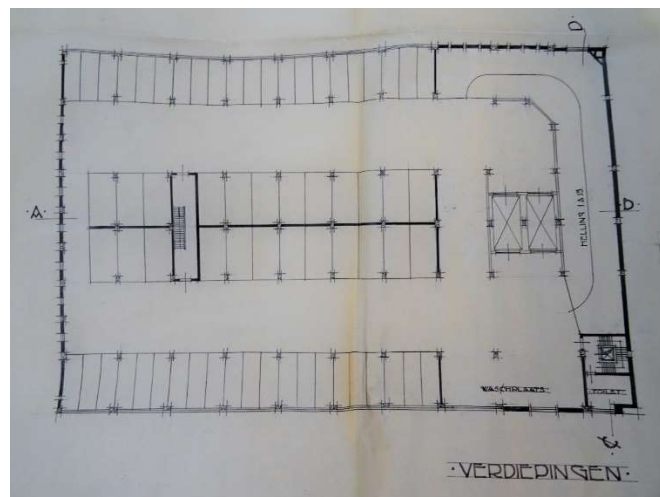
Afb. 139. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Parkeergarage*, Amsterdam, 1927. Ontwerp van de voorgevel.

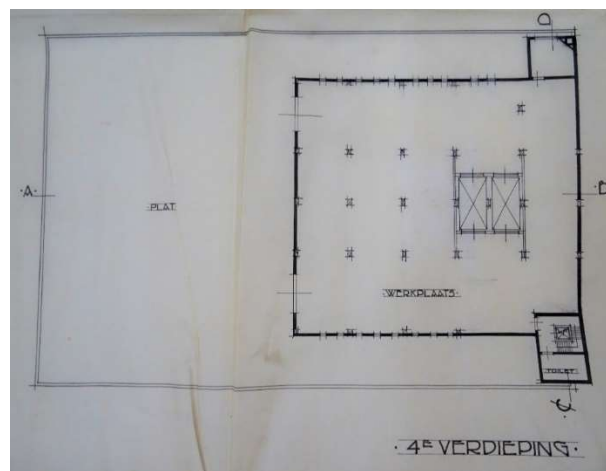
Afb. 140. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Parkeergarage*, Amsterdam, 1927. Ontwerp van de zijgevels.

Afb. 141. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Parkeergarage*, Amsterdam, 1927. Plattegrond van de begane grond.

Afb. 142. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Parkeergarage*, Amsterdam, 1927. Plattegrond van de verdiepingen.

Afb. 143. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Parkeergarage*, Amsterdam, 1927. Plattegrond van de vierde verdieping.

Afb. 144. Gerrit Adriaensz. Berckheyde, *Het stadhuis van Amsterdam*, 1672. Rijksmuseum, Amsterdam.
Olieverf op doek, 33,5cm x 41,5 cm.

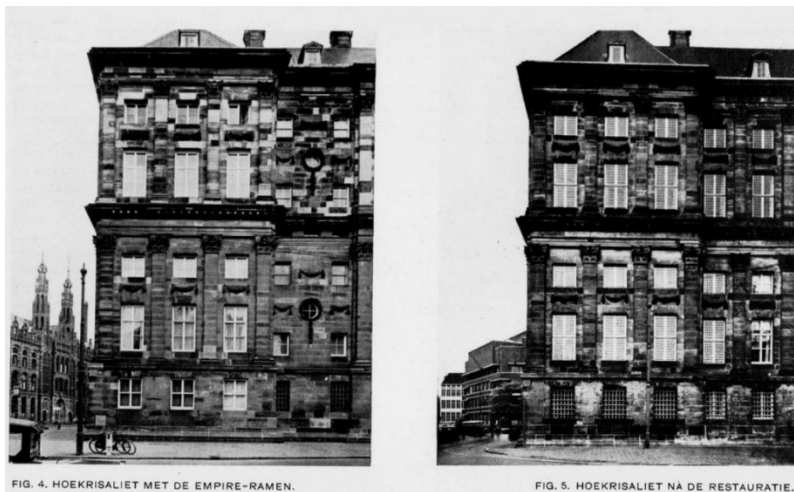
Afb. 145. Jacob van Campen, *Stadhuis*, Amsterdam, 1648-'55.

Afb. 146. Jacob van Campen, *Stadhuis*, Amsterdam, 1648-1648-'55

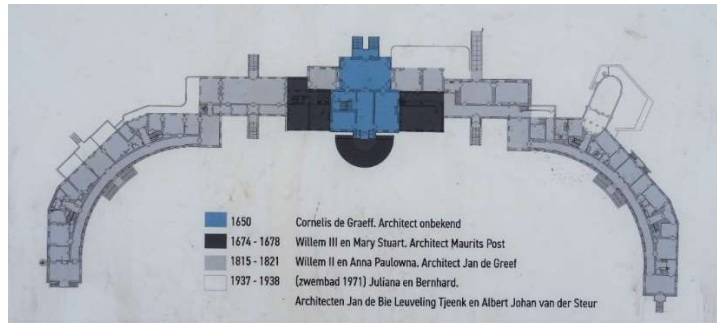
Afb. 147. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Portiek aan het Koninklijk Paleis op de Dam, Amsterdam, 1927.*

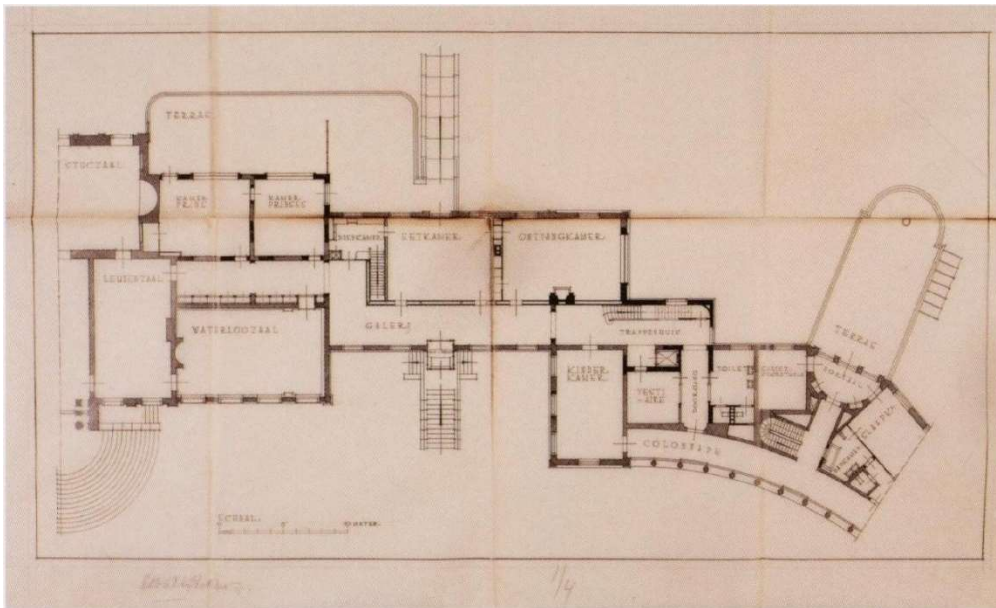
Afb. 148. Commissie van advies inzake de restauratie van het Koninklijk Paleis te Amsterdam, *Restauratie van de ramen in het hoekkrisaliet van het Koninklijk Paleis op de Dam, Amsterdam, 1936.*

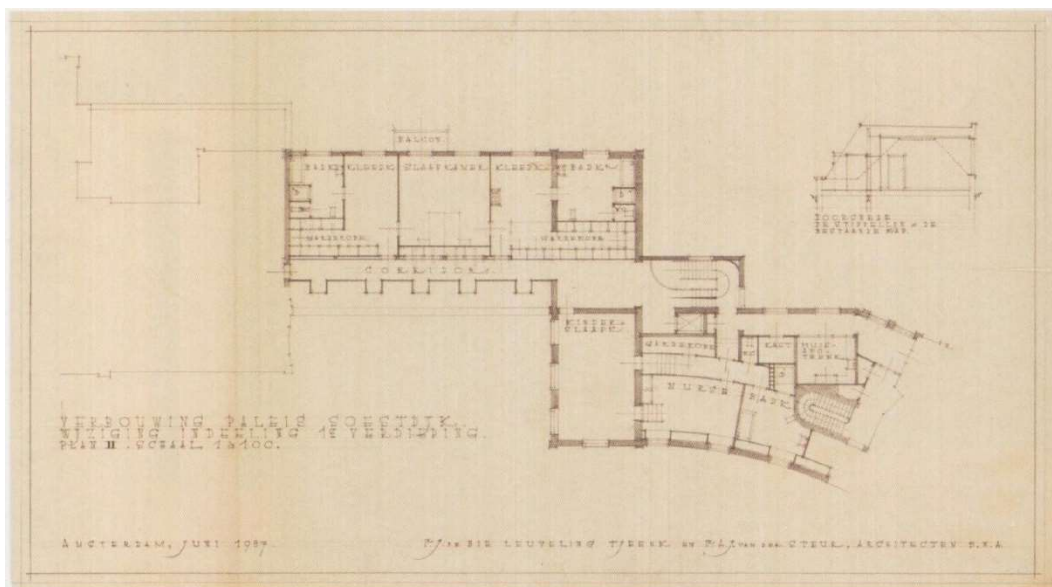
Afb. 149. Bastiaan Stoopendael naar een tekening van B. Stuyvenbergh, *Het Huis Soestdijk in vogelvlucht, ca. 1690.*

Afb. 150. De bouwfases van het Koninklijk Paleis Soestdijk, 1650-1938.

Afb. 151. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Plattegrond van de begane grond*, 1937, calque. Koninklijk Huisarchief.

Afb. 152. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Plattegrond van de eerste verdieping*, 1937, tekening op papier/lichtdruk.

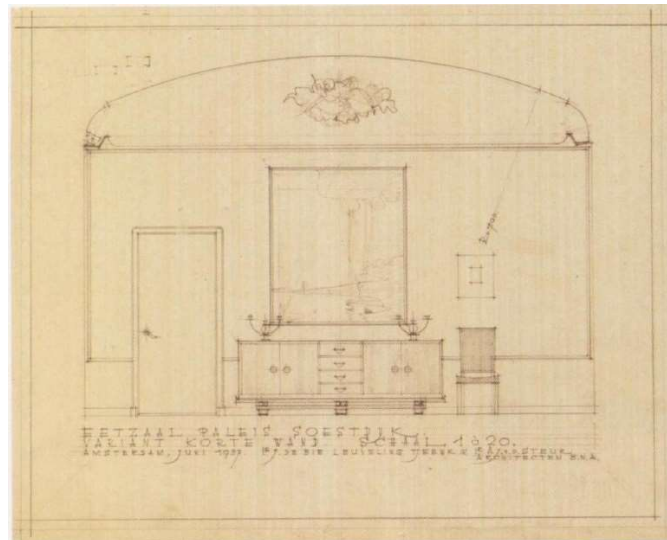
Afb. 153. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Bronzen portiek voor de woning van prinses Juliana en prins Bernhard, 1937.*

Afb. 154. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Blauwe gang gezien naar het zuiden, 1938.* Foto Franz Ziegler.

Afb. 155. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Blauwe gang met glazen plafond, ca. 1937.*

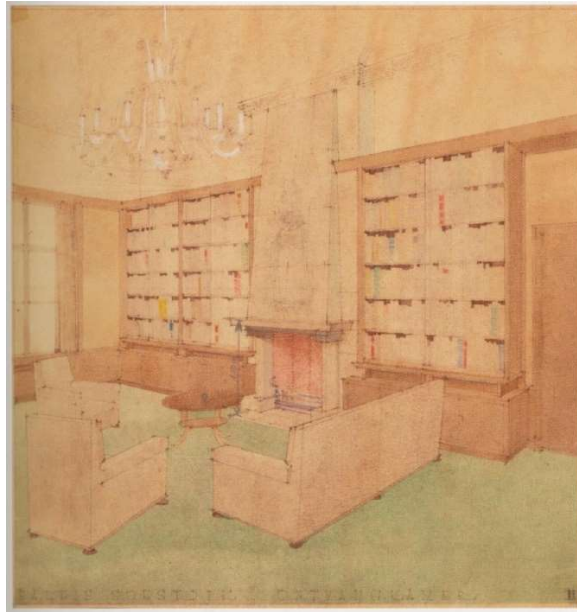
Afb. 156. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Ontwerptekening van een van de korte wanden in de eetkamer, 1937, tekening op papier.*

Afb. 157. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Eetkamer.* Wand- en vloerkleed zijn ontworpen door Hildegard Brom-Fischer.

Afb. 158. Gebroeders Brom, *Lamp in de eetkamer, ca. 1937.*

Afb. 159. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Ontwerptekening van de bibliotheek*, ca. 1937, tekening in kleur op papier.

Afb. 160. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Bibliotheek*, 1938. Foto Franz Ziegler.

Afb. 161. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Bibliotheek*, 1938. Detail. Plafondver-siering.

Afb. 162. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Werkkamer van prins Bernhard*, ca. 1937.

Afb. 163. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Werkkamer van prins Bernhard*, ca. 1937.

Afb. 164. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Werkkamer van prinses Juliana*, ca. 1937.

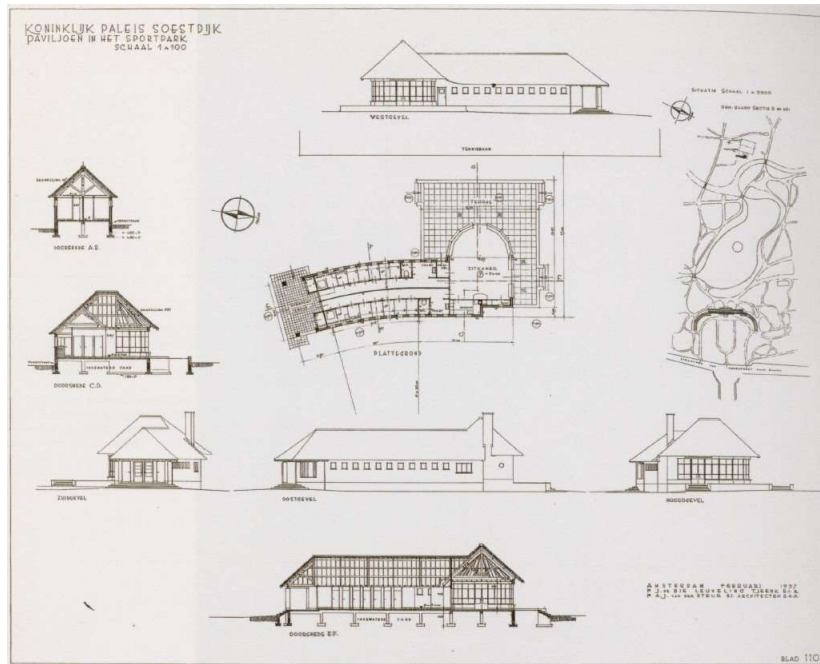
Afb. 165. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Werkkamer van prinses Juliana*, ca. 1937.

Afb. 166. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Werkkamer van prinses Juliana*, ca. 1937.

Afb. 167. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Keuken*, ca. 1937.

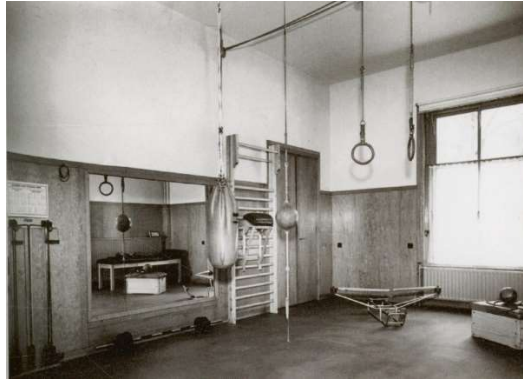
Afb. 168. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Aanzichten en plattegrond van het sportpaviljoen*, 1937, tekening op papier. Koninklijk Huisarchief.

Afb. 169. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Sportpaviljoen*, 1937, fotograaf onbekend. Spaarnestad Photo.

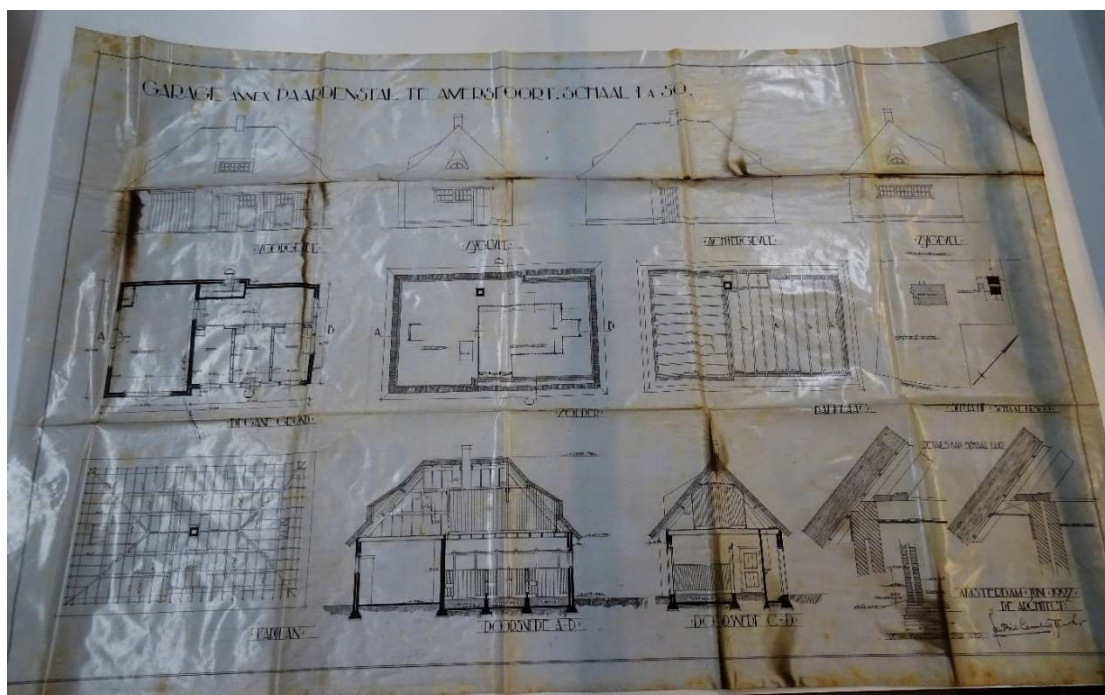
Afb. 170. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Interieur van het sportpaviljoen*, 1937. Muurschildering door Dick Eiffers. Fotograaf onbekend. Spaarnestad Photo.

Afb. 171. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Turnzaal*, 1939. Polygoon. Nationaal Archief.

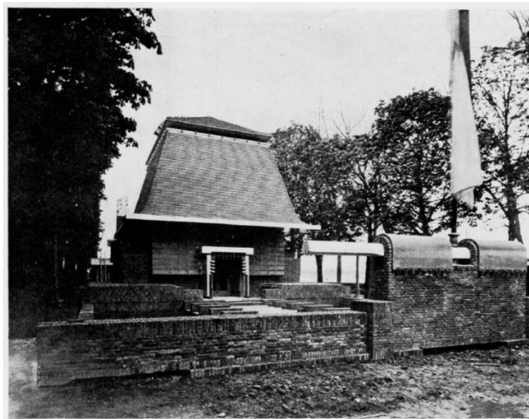
Afb. 172. Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Albert Johan van der Steur, *Filmzaal*, ca. 1937.

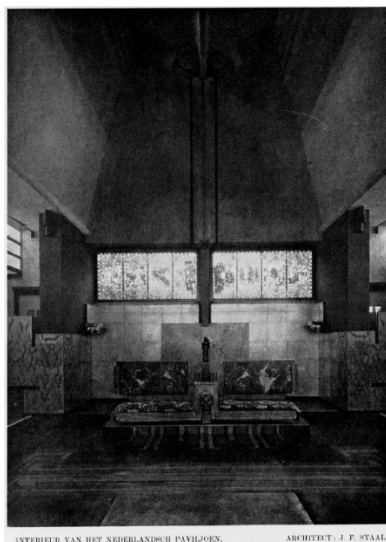
Afb. 173. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Garage annex paardenstal*, Utrechtseweg, Amersfoort, 1927. Bouwtekening.

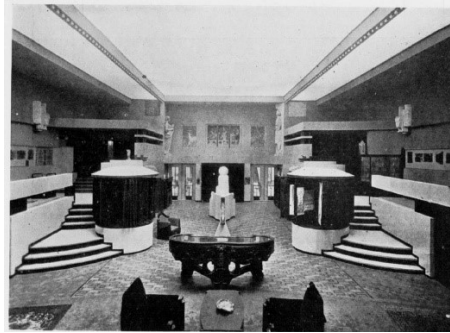
Afb. 174. J.F. Staal, Het Nederlands paviljoen op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1925. Zicht op de achtergevel.

Afb. 175. J.F. Staal, Het Nederlands paviljoen op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1925. Zicht op de voorgevel.

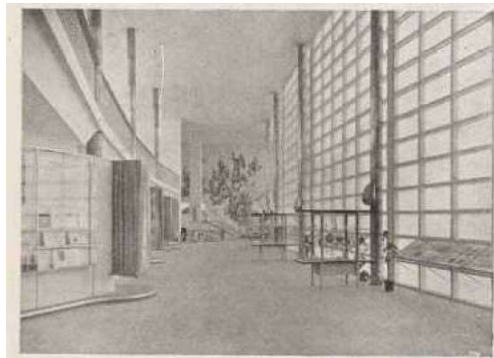
Afb. 176. J.F. Staal, Het Nederlands paviljoen op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1925. Interieur.

Afb. 177. H.Th. Wijdeveld, De Nederlandse zaal op de Esplanade des Invalides op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1925.

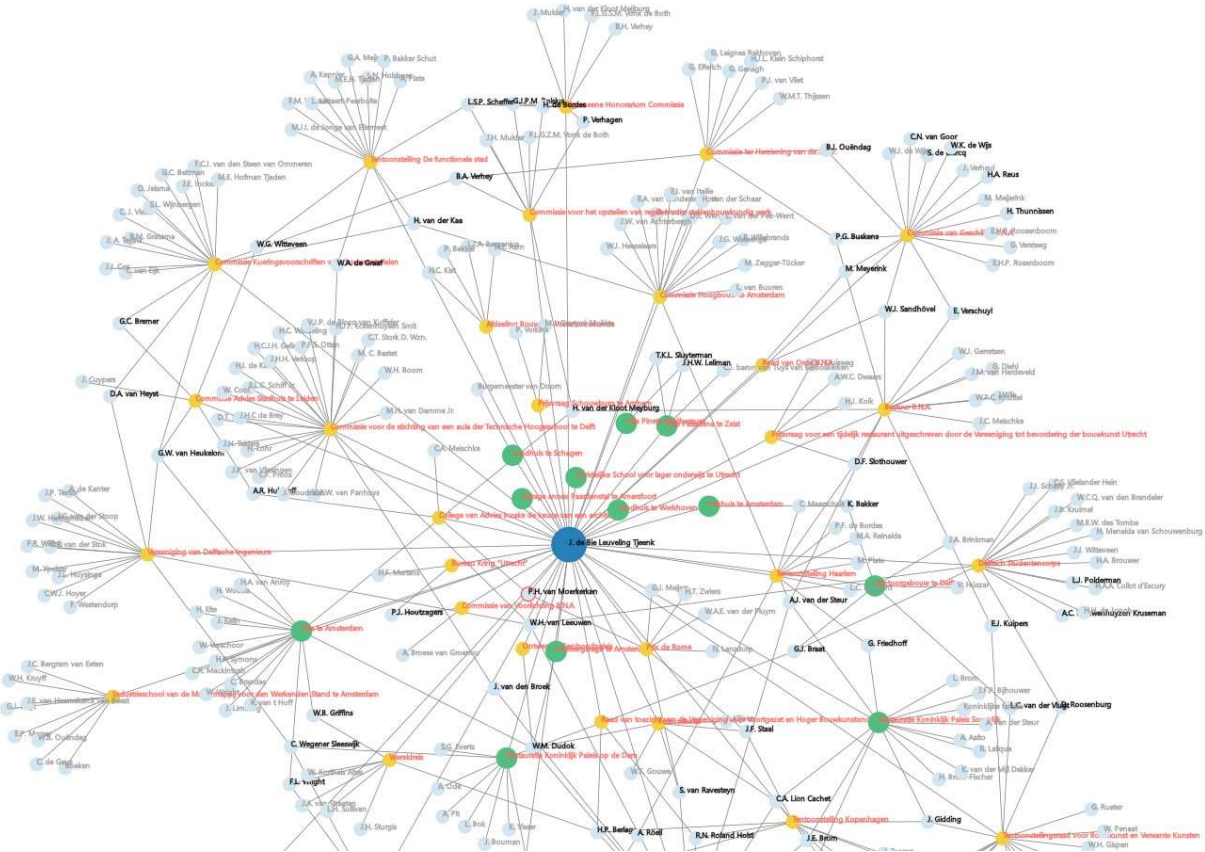
Afb. 178. J.H. van den Broek, Het Nederlands paviljoen op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1937. Zicht schuin op de voorgevel.

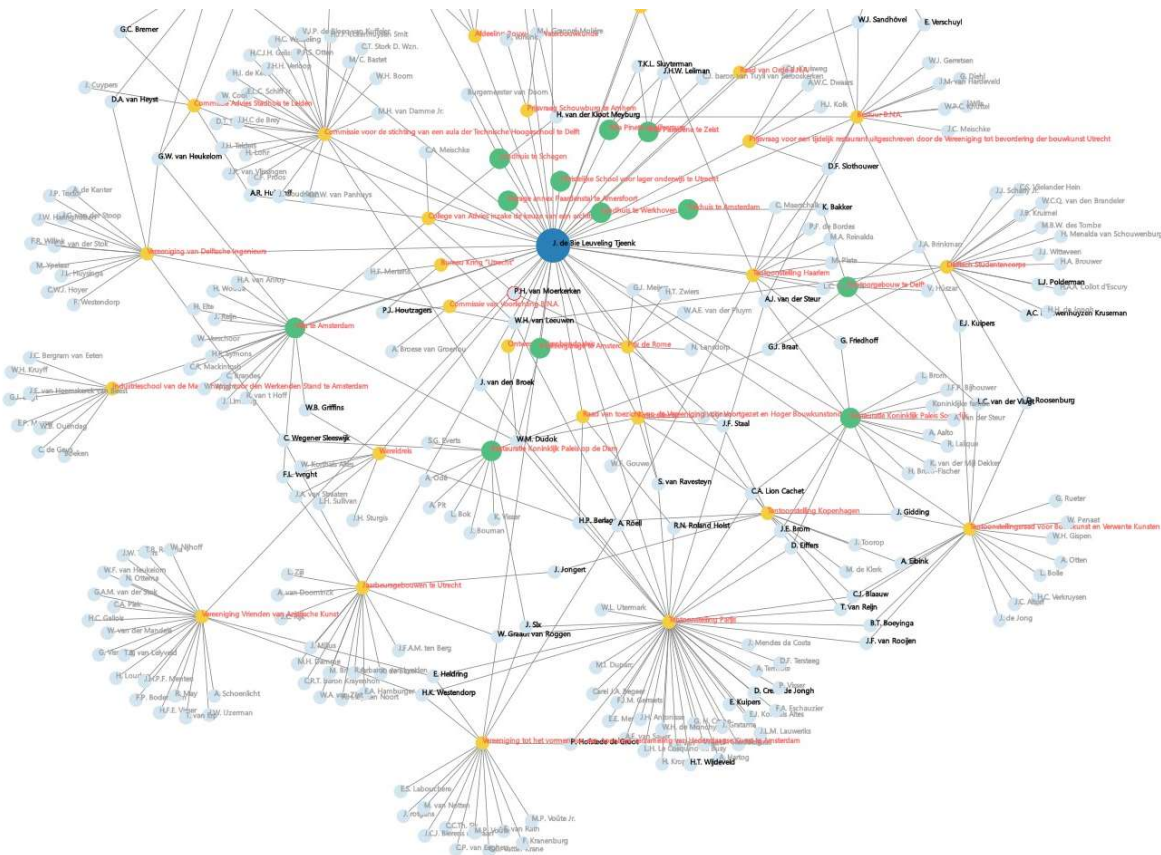
Afb. 179. J.H. van den Broek, Het Nederlands paviljoen op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1925. Interieur van de zaal voor Industrie en Kunstnijverheid, ontworpen door Van den Broek..

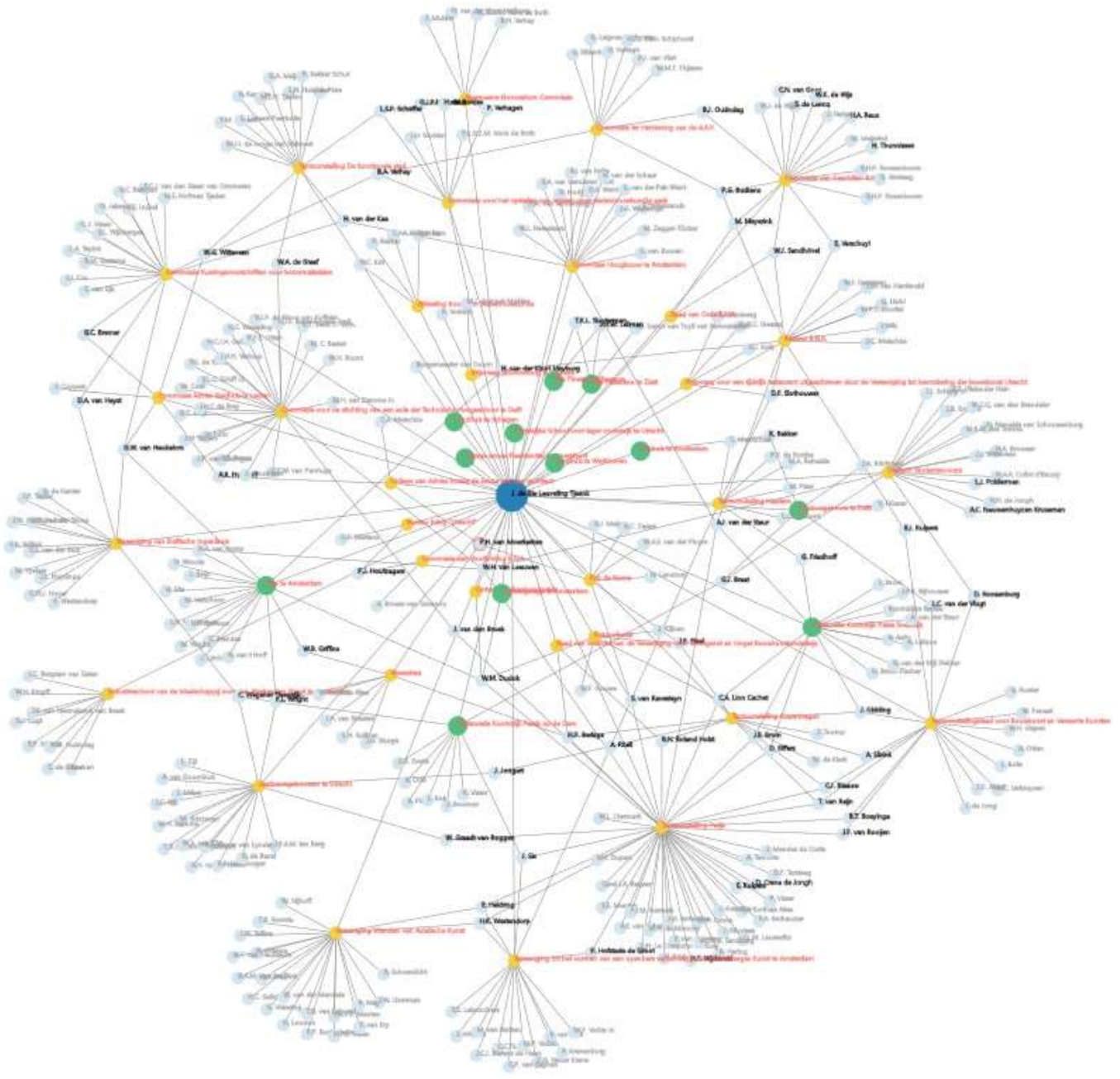
Afb. 180. J.H. van den Broek, Het Nederlands paviljoen op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1925. Interieur van de zaal voor Industrie en Kunstnijverheid, ontworpen door S. Ravensteyn.

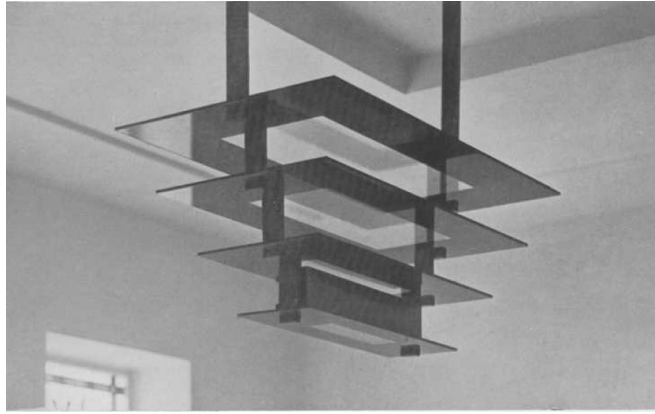
Afb. 181. Het sociaal netwerk van Jan de Bie Leuveling Tjeenk.

Afb. 182. Het sociaal netwerk van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Detail.

Afb. 183. Het sociaal netwerk van Jan de Bie Leuveling Tjenk.

Afb. 184. Jan de Bie Leuveling Tjeenk, *Plafondlamp uitgevoerd in glas en brons*, 1927, voor de hal in het woonhuis aan het Museumplein 4, Amsterdam.

Afb. 185. Karel de Bazel, *Kantoorgebouw Nederlandsche Handelmaatschappij*, Vijzelstraat 32, Amsterdam, 1919-1926. Interieur.

Afb. 186. Frank Lloyd Wright, *Larkin Company Administration Building*, 680 Seneca Street, Buffalo, New York, Verenigde Staten van Amerika, 1904. Interieur.

Afbeeldingen

Afb. 1. “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 173; HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 104047.

Afb. 2. “365 dagen Delft: Gevecht op de Markt.” *Delft op Zondag* (19 Mei 2019): 13. Ook beschikbaar op <https://www.delftopzondag.nl/reader/22667/32123/365-dagen-delft-gevecht-op-de-markt>.

Afb. 3. Schwagerman, “Landhuis te Schagen”, 406.

Afb. 4. Schwagerman, “Landhuis te Schagen”, 408.

Afb. 5. Schwagerman, “Landhuis te Schagen”, 409.

Afb. 6. Schwagerman, “Landhuis te Schagen”, 407.

Afb. 7. Schwagerman, “Landhuis te Schagen”, 409.

Afb. 8. “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 174.

Afb. 9. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689, Bouwtekeningnr. SAGV167-103430.

Afb. 10. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689, Bouwtekeningnr. SAGV167-103430.

Afb. 11. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689, Bouwtekeningnr. SAGV167-103430.

Afb. 12. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689,, Bouwtekeningnr. SAGV167-103430.

Afb. 13. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689, Bouwtekeningnr. SAGV167-103429.

Afb. 14. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689,, Bouwtekeningnr. SAGV167-103429.

Afb. 15. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689, Bouwtekeningnr. SAGV167-103429.

Afb. 16. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689, Bouwtekeningnr. SAGV167-103429.

Afb. 17. SGVH, Hilversum/Naarden, Huizen & Gebouwen, dossiernr.12689, Bouwtekeningnr. SAGV167-103427.

Afb. 18. Leliman en Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland*, 15.

Afb. 19. “Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 175.

Afb. 20. Leliman en Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland*, 16.

Afb. 21. Leliman en Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland*, 15.

Afb. 22. Leliman en Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland*, 16.

Afb. 23. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt1 Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1923. Blad no. 1. Foto auteur.

Afb. 24. Foto auteur.

Afb. 25. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt1 Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1923. Blad no. 2. Foto auteur.

Afb. 26. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt1 Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1923. Blad no. 15. Foto auteur.

Afb. 27. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt1 Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1923. Blad no. 18. Foto auteur.

Afb. 28. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt1 Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1923. Blad no. 17. Foto auteur.

Afb. 29. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt1 Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1923. Blad no. 13. Foto auteur.

Afb. 30. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt1 Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1923. Blad no. 12. Foto auteur.

Afb. 31. SAA, Amsterdam, toegangsnr. 10003 Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken, afbeeldingsbestand ANWD00675000006.

Afb. 32. SAA, Amsterdam, toegangsnr. 10056 Collectie Stadsarchief Amsterdam: bouwtekeningen, afbeeldingsbestand 010056917114.

Afb. 33. SAA, Amsterdam toegangsnr. 10056 Collectie Stadsarchief Amsterdam: bouwtekeningen, afbeeldingsbestand 010056917115.

Afb. 34. HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.

Afb. 35. SAA, Amsterdam, toegangsnr. 10122 Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto's eigen fotodienst, afbeeldingsbestand 010122008889.

Afb. 36. Gouwe en Listal. *Vorm*, 30.

Afb. 37. HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.

Afb. 38. Vriend, "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk", 81.

Afb. 39. Foto auteur.

Afb. 40. "Emil Bach House." *Frank Lloyd Wright Foundation*.

<https://franklloydwright.org/site/emil-bach-house/> Geraadpleegd op 24 Oktober 2019.

Afb. 41. Haags Gemeentearchief, Den Haag, identificatienr. 0.05644.

Afb. 42. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, objectnr. 558.014.

Afb. 43. "Charles Rennie Mackintosh's Hill House was designed from the inside out." *De Zeen*. <https://www.dezeen.com/2018/06/04/charles-rennie-mackintosh-hill-house-helensburgh-architecture/> Geraadpleegd op 24 Oktober 2019.

Afb. 44. "Robie House." *Frank Lloyd Wright Foundation*.

<https://franklloydwright.org/site/robie-house/> Geraadpleegd op 24 Oktober 2019.

Afb. 45. HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 104934.

Afb. 46. HNI, HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.

Afb. 47. HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 807339.

Afb. 48. HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 99784.

Afb. 49. HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 118636 "Afbeelding van een schetsontwerp voor het 1e Jaarbeursgebouw (Vredenburg) te Utrecht"

Afb. 50. De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 299.

Afb. 51. De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 301.

Afb. 52. De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 300.

Afb. 53. De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 300.

Afb. 54. De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 299.

Afb. 55. De Bie Leuveling Tjeenk, "De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht", 303.

Afb. 56. HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 99018.

Afb. 57. HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".

- Afb. 58.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 59.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 60.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 401041.
- Afb. 61.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 300390.
- Afb. 62.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75756.
- Afb. 63.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75755.
- Afb. 64.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 65.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 66.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 67.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 68.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 69.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 70.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 99007.
- Afb. 71.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 99006.
- Afb. 72.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75752.
- Afb. 73.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75753.
- Afb. 74.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75749.
- Afb. 75.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75751.
- Afb. 76.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75748.
- Afb. 77.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 78.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 82180.
- Afb. 79.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.

- Afb. 80.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 81.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.
- Afb. 82.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.
- Afb. 83.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 821810.
- Afb. 84.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 300394.
- Afb. 85.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 86.** Foto auteur.
- Afb. 87.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 88.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 89.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 90.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75742.
- Afb. 91.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75820.
- Afb. 92.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 75758.
- Afb. 93.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 300396.
- Afb. 94.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 95.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 96.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 97.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 98.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 99.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".

- Afb. 100.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 "Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953", catalogusnr. 10537 "Jaarbeurs, 1919-1953".
- Afb. 101.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 300293.
- Afb. 102.** HUA, Utrecht, Beeldbank, catalogusnr. 300312.
- Afb. 103.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953, inventarisnr. 6454, 1920-1932.
- Afb. 104.** HUA, Utrecht, toegangsnr. 4007 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953, inventarisnr. 6454, 1920-1932.
- Afb. 105.** "Oude School 1921-1985 (foto 1967)." *Maliebaanschool te Utrecht*. Fotopagina School. <http://www.maliebaanschooljaren60.nl/> Geraadpleegd op 29 September 2019.
- Afb. 106.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.
- Afb. 107.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.
- Afb. 108.** HNI, Rotterdam, archief Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V., inventarisnr. BRAA.110581769 Bedrijfspanen van de firma Braat, z.jr., inventarisnr. BRAAph6a.
- Afb. 109.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.
- Afb. 110.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.
- Afb. 111.** "Gegevens over Bie Leuveling Tjeenk, J. de." *BONAS. Archiwijzer* https://www.bonas.nl/archiwijzer/bo_WInfo.php?Inr=0082.00000 Geraadpleegd op 21 November 2019.
- Afb. 112.** "Gegevens over Bie Leuveling Tjeenk, J. de." *BONAS. Archiwijzer*. https://www.bonas.nl/archiwijzer/bo_WInfo.php?Inr=0082.00000 Geraadpleegd op 21 November 2019.
- Afb. 113.** HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.
- Afb. 114.** Gouwe en Listal, *Vorm*, 13.
- Afb. 115.** HNI, Rotterdam, archief Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V., toegangsnr. BRAA.110581769 Bedrijfspanen van de firma Braat, z.jr., inventarisnr. BRAAph51.
- Afb. 116.** HNI, Rotterdam, archief Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V., toegangsnr. BRAA.110581769 Bedrijfspanen van de firma Braat, z.jr., inventarisnr. BRAAph46.

Afb. 117. HNI, Rotterdam, archief Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V., toegangsnr. BRAA.110581769 Bedrijfspannen van de firma Braat, z.jr., inventarisnr. BRAAph50.

Afb. 118. HNI, Rotterdam, archief Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V., toegangsnr. BRAA.110581769 Bedrijfspannen van de firma Braat, z.jr., inventarisnr. BRAAph49.

Afb. 119. HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.

Afb. 120. HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.

Afb. 121. HNI, Rotterdam, archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden, inventarisnr. BNAR.11041532 I. Foto auteur.

Afb. 122. HNI, Rotterdam, archief Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V., toegangsnr. BRAA.110581767 Reportage van metaalbewerkeren en de machines en materialen waarmee zij werken, 1959, inventarisnr. BRAAph5.

Afb. 123. "Gegevens over Bie Leuveling Tjeenk, J. de." *BONAS. Archiwijzer*.
https://www.bonas.nl/archiwijzer/bo_WInfo.php?Inr=0082.00000 Geraadpleegd op 21 November 2019.

Afb. 124. Foto auteur.

Afb. 125. "Gegevens over Bie Leuveling Tjeenk, J. de." *BONAS. Archiwijzer*.
https://www.bonas.nl/archiwijzer/bo_WInfo.php?Inr=0082.00000 Geraadpleegd op 21 November 2019.

Afb. 126. SAA, Amsterdam, Beeldbank, Collectie Bureau Monumentenzorg: negatiefvellen, afbeeldingsbestand: BMAB00010000089_007.

Afb. 127. Foto auteur.

Afb. 128. Foto auteur.

Afb. 129. Foto auteur.

Afb. 130. Foto auteur.

Afb. 131. Foto auteur.

Afb. 132. Foto auteur.

Afb. 133. Foto auteur.

Afb. 134. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 53 (1927): 450.

Afb. 135. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 36 (1927): 329.

Afb. 136. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 36 (1927): 329.

Afb. 137. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 36 (1927): 328.

Afb. 138. “Het Raadhuis in Hilversum.” *Dudok Architectuur Centrum*. <https://www.dudo-karchitectuurcentrum.nl/over-dudok/raadhuis-hilversum/> Geraadpleegd op 21 November 2019.

Afb. 139. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt2 Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1927. Foto auteur.

Afb. 140. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt2 Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1927. Foto auteur.

Afb. 141. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt2 Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1927. Foto auteur.

Afb. 142. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt2 Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1927. Foto auteur.

Afb. 143. HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt2 Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuveling Tjeenk, 1927. Foto auteur.

Afb. 144. Vlaardingerbroek, “Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968”, 58.

Afb. 145. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 39 (1936): 402.

Afb. 146. Vlaardingerbroek, “Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968”, 67.

Afb. 147. SAA, Amsterdam, Beeldbank, Collectie Archief van de N.V. Ateliers voor Kunstnijverheid Winkelman, afbeeldingsbestand: FT00200067000001.

Afb. 148. *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 39 (1936): 405.

Afb. 149. Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 6.

Afb. 150. Foto auteur.

Afb. 151. Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 284.

Afb. 152. Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 284.

Afb. 153. Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 282.

Afb. 154. Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 283.

Afb. 155. Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 294.

Afb. 156. Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 280.

- Afb. 157.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 293.
- Afb. 158.** Foto auteur.
- Afb. 159.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 295.
- Afb. 160.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 295.
- Afb. 161.** Foto auteur.
- Afb. 162.** Foto auteur.
- Afb. 163.** Foto auteur.
- Afb. 164.** Foto auteur.
- Afb. 165.** Foto auteur.
- Afb. 166.** Foto auteur.
- Afb. 167.** Eisses en Van Zoest, *Paleis Soestdijk*, 42.
- Afb. 168.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 286.
- Afb. 169.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 286.
- Afb. 170.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 292.
- Afb. 171.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 287.
- Afb. 172.** Van Zoest, *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*, 291.
- Afb. 173.** HNI, Rotterdam, archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius), inventarisnr. WEGEt3 Garage annex paardenstal Utrechtseweg Amersfoort, Architect: De Bie Leuvelink Tjeenk, 1927. Foto auteur.
- Afb. 174.** *Bouwkundig Weekblad* 46, 19 (1925): 276.
- Afb. 175.** *Bouwkundig Weekblad* 46, 19 (1925): 277.
- Afb. 176.** *Bouwkundig Weekblad* 46, 26 (1925): 354
- Afb. 177.** *Bouwkundig Weekblad* 46, 26 (1925): 353
- Afb. 178.** *De Ingenieur* 52, 28 (1937): 257.
- Afb. 179.** *De Ingenieur* 52, 28 (1937): 260.
- Afb. 180.** *De Ingenieur* 52, 28 (1937): 260.
- Afb. 181.** Illustratie auteur.
- Afb. 182.** Illustratie auteur.
- Afb. 183.** Illustratie auteur.

Afb. 184. Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst, *Uitzichten en stroomingen in de kunstnijverheid*, 105.

Afb. 185. HNI, Rotterdam, archief Tentoonstellingsraad, toegangsnr. TENT.110337512 Foto's van gebouwen van de architect K.P.C. de Bazel, inventarisnr. TENTo331 Foto van het interieur van het kantoor van de Nederlandse Handel-Maatschappij in Amsterdam.

Afb. 186. "Louis Sullivan, Frank Lloyd Wright, and the Charnley House, Part 3." *Chicago-patterns*. <http://chicagopatterns.com/louis-sullivan-frank-lloyd-wright-charnley-house-part-3/> Geraadpleegd op 14 December 2019.

Archieven en Collecties

HNI: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam

Archief Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van aan de BNA verbonden rechts-
personen

- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR15 *diverse stukken, 1888-1953.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR.110412546 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; stukken bij de bestuursvergaderingen, 1928-1930.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR17 *diverse stukken, 1908/1972.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR18 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; kopieën van uitgaande brieven, 1932-1936.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR19 *diverse stukken, 1908/1970.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR20 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; stukken bij de bestuursvergaderingen, 1935.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR21 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; stukken van de honorariumcommissie betreffende de honorarieregelingen, ZJ.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR22 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; stukken betreffende de regeling voor een commissie van geschillen; met dossiers van geschillen, ZJ.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR23 *diverse stukken, 1908/1970.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR24 *diverse stukken, 1908/1970.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR25 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; stukken betreffende diverse geschillen, 1908/1972.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR26 *stukken van de bestuursvergaderingen van de BNA, 1933-1934.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR27 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; 1925-1928 stukken betreffende het penningmeesterschap, 1924-1927 correspondentie als lid van de BNA, 1933-1938 stukken betreffende de Provinciaals Utrechtsche Welstandscommissie, 1908/1970.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR162 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; stukken betreffende de commissie Hoogbouw, 1935.*
- Toegangsnr. BNAR.110415247 *Fotodocumentatie van werken van leden van de BNA, Inventarisnr. BNAR.110415321 Bie Leuveling Tjeenk, J. de. 1908/1970.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR1 *notulen van de bestuursvergaderingen, 1919-1930.*
- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR2 *notulen van de bestuursvergaderingen, 1931-1937.*

- Toegangsnr. BNAR.110412418 Archief, Inventarisnr. BNAR.110412546 *archief "de Bie Leuveling Tjeenk"; stukken bij de bestuursvergaderingen, 1928-1930.*

Archief Koninklijke Fabriek F.W. Braat N.V.

- Toegangsnr. BRAA.110581764 Gebouwen, Inventarisnr. BRAA.110581767 *Reportage van metaalbewerkeren en de machines en materialen waarmee zij werken, 1959.*

- Toegangsnr. BRAA.110581764 Gebouwen, Inventarisnr. BRAA.110582072 *Gebouwen met door de firma Braat geïnstalleerde of bewerkte onderdelen, z.jr.*

Archief Tentoonstellingsraad

- Toegangsnr. TENT.110670251 Correspondentie en administratie, Inventarisnr. TENTd5 *"Exposition Internationale des Arts décoratifs et industriels modernes" (Parijs 1925) Ingekomen brieven inzake de tentoonstelling, 23 oktober 1925 en [1925], 1925*

- Toegangsnr. TENT.110670251 Correspondentie en administratie, Inventarisnr. TENTd6 *Internationale bouwvaktentoonstelling Turijn (1926) Correspondentie inzake de tentoonstelling, januari - mei 1926, 1926*

- Toegangsnr. TENT.110670251 Correspondentie en administratie, Inventarisnr. TENTd7 *Tentoonstelling Kring Haarlem (Haarlem 1927) Circulaire van de voorzitter van de Tentoonstellingsraad aan de leden betreffende de tentoonstelling, doorslag, 7 juni 1927, 1927*

- Toegangsnr. TENT.110670251 Correspondentie en administratie, Inventarisnr. TENT.110670261 *"Tentoonstelling van Nederlandse ontwerpen, ingezonden op de prijsvraag voor een Paleis voor de Volkenbond te Genève" Stedelijk Museum, Amsterdam, januari - februari 1927), 1927*

- Toegangsnr. TENT.110670251 Correspondentie en administratie, Inventarisnr. TENTd14 *Tentoonstelling Frank Lloyd Wright (Stedelijk Museum, Amsterdam, mei 1931) Stukken betreffende de tentoonstelling, maart 1931- september 1932, 1931/1932*

- Toegangsnr. TENT.110670251 Correspondentie en administratie, Inventarisnr. TENT.110670309 *Correspondentie inzake het fotoarchief van de Tentoonstellingsraad, februari 1927 - november 1936*

Archief Wegener Sleeswijk, C. (Cornelis) & Wicher, S.J.S. (Sytse Johannes Sophius)

- Toegangsnr. WEGEt1 *Huisje Werkhoven, Architect: De Bie Leuvelink Tjeenk, 1923.*

- Toegangsnr. WEGEt2 *Parkeergarage Amsterdam, Architect: De Bie Leuvelink Tjeenk, 1927.*

- Toegangsnr. WEGEt3 *Garage annex paardenstal Utrechtseweg Amersfoort, Architect: De Bie Leuvelink Tjeenk, 1927.*

HUA: Het Utrechtse Archief, Utrecht

- Toegangsnr. 463 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1903-1942, Inventarisnr. 234-07, Aktenr. 28.*

- Toegangsnr. 4007 *Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953*, Cat.nr. 10537 *Jaarbeurs, 1919-1953*.
- Toegangsnr. 836 *N.V. Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht*.
- Toegangsnr. 837 *Verenigingen voor christelijk onderwijs in Utrecht*.
- Beeldbank, catalogusnr 118636 *Afbeelding van een schetsontwerp voor het 1e Jaarbeursgebouw (Vredenburg) te Utrecht*.

SAA: Stadarchief Amsterdam, Amsterdam

- Toegangsnr. 499 *Archief van het Genootschap Amstelodamum*, Inleiding.

SGVH: Streekarchief Gooi en Vecht Historisch, Hilversum/Naarden

Huizen & Gebouwen

- Dossiernr. 12689.

Literatuur

- Barbieri, U.S. en Leen van Duin. *Honderd Jaar Nederlandse Architectuur, 1901-2000: Tendensen, Hoogtepunten*. Nijmegen: SUN, 1999.
- Berlage, H. P. et Al. *Moderne Bouwkunst in Nederland 6. Het grote landhuis en het grote stadhuis*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1933.
- *Moderne Bouwkunst in Nederland 10. Kantoren, Banken en administratiegebouwen*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1933.
- *Moderne Bouwkunst in Nederland 17. Gemeenschaps- en verenigingsgebouwen*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1934.
- Berlijn, G. en H.C. van Stokkom. *Wereldtentoonstelling*. Amstelveen: Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen, 1991.
- Boeken, A. en J. H. Broek. *Nederlandse architectuur: uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*. Amsterdam: Argus, 1956.
- Bonke, H. en E. Dekker. *Amsterdamse Pakhuizen: 16de-20ste Eeuw*. Zutphen: Walburg Pers, 2011.
- Ebbinghe Wubben, J. C. en D. Hannema. *Catalogus van de tentoonstelling Nederland bouwt in baksteen 1800-1940*. Rotterdam: Museum Boijmans, 1941.
- Eibink, A. *Hedendaagsche architectuur in Nederland*. Amsterdam: Kosmos, 1937.
- Eisses, K. en R. van Zoest. *Paleis Soestdijk*. Amsterdam: D'ARTS, 2007.
- Fanelli, G. et Al. *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*. 's-Gravenhage: Cahiers van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, 1981.
- Genootschap Amstelodamum. *Twintigste jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*. Amsterdam: Ten Brink & De Vries, 1923.
- *Vierentwintigste jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*. Amsterdam: Ten Brink & De Vries, 1927.
- Gouwe, W.F. en Alfred Listal. *Vorm. Jaarboek Van Nederlandsche Ambachts- En Nijverheidskunst 1931*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1932.
- Groenedijk, P. en P. Vollaard. *Gids voor moderne Architectuur*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1998.
- Haan, J.A. de. *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*. Delft: Eburon, 2016.
- Krabbe, C. P. et Al. *Het huis van de architect. Jaarboek 'De Sluitsteen' 1999*. Alphen a. d. Rijn: Cuypersgenootschap, 1999.
- Latour, B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Law, J. en J. Hassard. *Actor Network Theory and after*. Oxford: Blackwell Publishers, 1999.

Leliman, J.H.W. en K. Sluyterman. *Het moderne landhuis in Nederland*. 'S Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1922.

Mak, G. *Het stadspaleis*. Amsterdam: Olympus, 2017.

Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst. *Uitzichten en stroomingen in de kunstnijverheid. Jaarboek van Nederlandsche Ambachts- en Nijverheidskunst 1928*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, 1928.

Oosterhoff, J. *Bouwtechniek in Nederland. 1: Constructies van Ijzer en Beton: Gebouwen 1800-1940, Overzicht en Typologie*. Delft, Zeist: Delfste Universitaire Pers, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1988.

Partsch, S. *Kunst-Epochen. Band 11: 20. Jahrhundert I*. Stuttgart: Reclam, 2002.

Prins, P. *De Zwijger. Nieuwsbrief nr. 63*. Amsterdam: Vereniging Vrienden van Stadsherstel, 2006.

Sandberg, W. et. Al. *Bouwkunst en verwante kunsten. Tentoonstelling, georganiseerd door de tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten, ter gelegenheid van het 80-jarig jubileum van het Genootschap Architectura et Amicitia, van 23 Nov. t/m 15 Dec. 1935, in het Stedelijk Museum te Amsterdam*. Amsterdam: Architectura Et Amicitia, 1935.

Schilt, J. en J. van der Werf. *Genootschap Architectura et Amicitia 1885-1990*. Rotterdam: nai010, 1992.

Teunissen, M. *100 jaar Nieuwe Haagse School. De toekomst van het verleden*. Rotterdam: nai010, 2018.

Tromp, H. en K. Ottenheim. *Het Húijs te Soestdijck. Het Koninklijk Paleis Soestdijck historisch gezien*. Zutphen: De Walburg Pers, 1987.

Vlaardingerbroek, P.. *Het Stadhuis van Amsterdam: De bouw van het stadhuis, de verbouwing tot Koninklijk Paleis en de restauratie*. S.l.: S.n., 2004.

Warners, F. A. en J. G. Wattjes. *Amsterdamse bouwkunst en stadsschoon 1306-1942*. Amsterdam: De Lange, 1944.

Zoest, R. van et Al. *Paleis Soestdijk: Drie eeuwen huis van Oranje*. Amsterdam, Zwolle: D'ARTS, Waanders, 2009.

Artikelen

“De 2e Jaarbeurs te Utrecht.” *De Bouwwereld* 17, 11 (1918): 87-89.

“De 3e Jaarbeurs.” *De Bouwwereld* 18, 11 (1919): 83-86.

“Album der N.V. Ned. Aanneming-Maatschappij v.h. Firma H.F. Boersma.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 30, 22 (1934): bijlage.

- “Architect B. J. Ouëndag.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 27, 49 (1931): 730.
- “Architect J. Boterenbrood †.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 28, 50 (1932): 1437-1438.
- “Architectuur tentoonstelling Kring ‘Haarlem’.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 41 (1927): 370.
- “Architect W. Kromhout Czn. gehuldigd.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 30, 22 (1934): 917.
- “Architectuur-tentoonstelling te Bussum.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 27, 38 (1931): 591.
- “Advertentie voor de tentoonstelling 'De functionele Stad' in het Stedelijk Museum te Amsterdam, 1 t/m 23 Juni 1935.” *De 8 en Opbouw* 6, 12 (1935): 115-118.
- “Afdeling voor bouw- en waterbouwkunde. Verslag van de vergadering van 15 December 1928.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 43, 51 (1928): 403.
- “Algemeen Bestuur.” *Bulletin van de Vereeniging van Vrienden der Aziatische Kunst. Maandblad voor beeldende kunst* 6, 9 (1929): 1.
- “Amsterdam's toekomstige gedaante.” *Amstelodamum: orgaan van het Genootschap Amstelodamum* 18 (1931): 68-69.
- Bakker, K. en Bie Leuveling Tjeenk, J. de. “Het Pakhuis de Zwyster aan de Handelskade te Amsterdam.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 28 (1936): 304-308.
- “Berichten.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 46, 43 (1925): 499.
- “Besturen de Afdelingen. Afdeling voor bouw- en waterbouwkunde.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 43, 5 (1928): 80.
- Bie Leuveling Tjeenk, J. de. “De Bouw van de tweede Nederlandsche Jaarbeurs.” *Wendingen. Maandblad voor bouwen en sieren van Architectura et Amicitia*, 1, 5 (1918): 3-5.
- “De Jaarbeurs-Gebouwen te Utrecht.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 39, 52 (1918): 299-303.
- “Korte inleiding tot het bezoek aan de Tweede Nederlandsche Jaarbeurs.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 33, 22 (1918): 389-400.
- “Een Architectuur-Tentoonstelling.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 40, 32 (1919): 187-188.

- "De oudheidkundige bond en de architecten." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 41, 29 (1920): 180.
 - "Verminking van de oude stad." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 43, 23 (1922): 213.
 - "De Nederlandsche afdeeling op de tentoonstelling te Parijs in 1925." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 45, 52 (1924): 543-544.
 - "De herdenking van Dr. Cuypers honderdsten geboortedag." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 8 (1927): 82-83.
 - "Project Volkenbondspaleis te Genève." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 36 (1927): 329.
 - "Lustrumviering." *De Spiegel. Officieel orgaan van het Delftsch Studentencorpus* (1928): 11.
 - "Uitbreiding van het Jaarbeursgebouw te Utrecht." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 49, 16 (1928): 123-126.
 - "Bolsward en het ontwerp van het groene kruisgebouw." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 50, 30 (1929): 233-237.
 - "De Uitreiking van de Gold Medal van de R.I.B.A. aan Dr. Berlage." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53, 12 (1932): 100.
 - "Indrukken van de vergadering waarin behandeld werd het praeadvies over "de organische woonwijk in open bebouwing." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53, 27 (1932): 243-245.
 - "Kantoorgebouw van de Kon. Fabriek F. W. Braat te Deft." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53, 43 (1932): 385-390.
 - "Bebouwing en behoud van natuur- en landschapsschoon uit stede-bouwkundig en architectonisch oogpunt." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54, 24 (1933): 193-196.
 - "Ingezonden stukken. Het rapport van de commissie M.T.O. 1932." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 48, 28 (1933): 239.
 - "Ingezonden stukken. Naar aanleiding van het artikel van ir. J. van der Waerden over het M.T.O. in 'De Ingenieur' van 4 Augustus j.l." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 48, 34 (1933): 279-280.
 - "De restauratie van de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 39 (1936): 402-408.
 - "Prof. ir. G. Diehl, Architect B.N.A. †." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 59, 28 (1938): 233-234.
 - "De Paalfundering van het Koninklijk Paleis te Amsterdam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 10 (1939): 108-111, evenals afgedrukt in *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs den de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 54, 10 (1939): 97-99.
- Bie Leuveling Tjeenk, J. de en B. T. Boeyinga. "De Nederlandsche afdeeling op de internationale tentoonstelling van moderne decoratieve en industriele kunst te Parijs in 1925."

Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten 45, 36 (1924): 350-351.

– “Verslag van den tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante Kunsten over het jaar 1925.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 47, 22 (1926): 221.

Bie Leuveling Tjeenk, J. de en D. Crena de Iongh. “Aan den raad der gemeente Amsterdam.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 49, 30 (1928): 233-235.

Bie Leuveling Tjeenk, J. de en F. Kranenburg. “Berichten. Adres van de groep Groot-Amsterdam inzake het uitbreidingsplan Amsterdam.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 47, 29 (1926): 293-296.

Bie Leuveling Tjeenk, J. de en Albert Johan van der Steur. “Adres van het bestuur van den B.N.A. aan B. en W. van Amsterdam inzake gebouw ‘Candida’.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53, 14 (1932): 122.

– “De verbouwing van het Koninklijk Paleis Soestdijk.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 20 (1939): 215-219.

Bie Leuveling Tjeenk, J. de et Al. “Jury rapport betreffende de Arnhemsche Schouwburg prijsvraag.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 56, 48 (1935): 421-435.

– “Verslag van de gedelegeerden van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs bij de examens van het Nederlandsch Technicum-Arnhem (P.B.N.A.) in 1933.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 49, 12 (1934): 113-114.

Blaauw, C. J. “Over moderne theorieën en bouwkunstbeoefening.” *Wendingen* 3, 1 (1920): 13-18.

“Bond van Nederl. Architecten.” *Vakblad voor de bouwambachten* 24, 4 (1928): 33.

“Bond van Nederl. Architecten.” *Vakblad voor de bouwambachten* 27, 10 (1931): 169.

“Bond van Nederlandsche architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 25, 13 (1929): 149-150.

“Bond van Nederlandsche architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 25, 48 (1929): 630.

“Bond van Nederlandsche architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 28, 29 (1932): 1185.

“Bond van Nederlandsche Architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 28, 51 (1932): 1452.

“Bond van Nederl. Architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 30, 40 (1934): 1137.

Broek, J. H. "Het Nederlandse paviljoen op de tentoonstelling Parijs 1937." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 52, 28 (1937): 257-261.

"Buiten." *De Hollandsche revue* 17, 6 (1923): 409.

"Bulletin van de Vereeniging van Vrienden der Aziatische kunst. Algemeen bestuur." *Maandblad voor beeldende kunsten* 6, 9 (1929): 293.

Buskens, P. G. en E. J. Kuipers. "Jaarverslag van den B.N.A. over het jaar 1924." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 46, 23 (1925): 316-319.

Callon, M. "Actor Network Theory." In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* samengesteld door N. J. Smelser en P. B. Baltes, 62-66. Oxford [etc.]: Elsevier Science, 2001.

"C.N. van Goor 70 jaar." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 27, 14 (1931): 229.

"Commissie Hoogbouw te Amsterdam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 50, 21 (1929): 166.

Cool, W. "Feestend Delft." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 48, 23 (1933): 201.

"Dr. H. P. Berlage onderscheiden." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 28, 11 (1932): 943.

Fischer, F.H. "Het Engelsche Landhuis." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 52 (1927): 444-446.

"Gemengde berichten. Bond van Nederlandsche Architecten." *De Bouwwereld* 21, 16 (1922): 122-123.

"Gemengde berichten. Een tentoonstellingsraad." *De Bouwwereld* 21, 13 (1922): 105.

"Gemengde berichten. Utrecht, de vaste Jaarbeursgebouwen." *De Bouwwereld* 18, 10 (1919): 79-80.

Grooten, C. H. "Moderne architectuur te Utrecht." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 27, 10 (1931): bijlage.

Gratama, J. "De Nieuwe Ramen in het Paleis op den Dam te Amsterdam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 39 (1936): 408-411.

"Herinneringsdagen." *Maandblad voor beeldende kunsten* 1, 10 (1924): 302-303.

"Herdenking Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk B.I. Overleden 18 Mei 1940." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62, 22 (1941): 173-183.

"Hoog bouwen in Amsterdam." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 29, 45 (1933): 545-546.

"Honorariumtabel voor architecten." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 29, 5 (1933): 44-45.

- Huysinga, J.L. "Vereeniging van Delftsche Ingenieurs. Samenstelling van het bestuur." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 39, 38 (1924): 742.
- "Vereeniging van Delftsche Ingenieurs. Herziening A. A. V." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 45, 2 (1930): 17.
- "De Indische afdeeling van het Nederlandsche paviljoen op de Parijsche tentoonstelling 1937." *De Indische Mercurus. Orgaan gewijd aan den uitvoerhandel* 60, 22 (1937): 11.
- "In memoriam Arch. Ir. J Duiker b.i." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 9 (1935): 103.
- "Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk, Eerelid van den B.N.A." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 56, 51 (1935): 527-528.
- "Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk †." *Amstelodamum. Maandblad voor de Kennis van Amsterdam*, 27 (1940): 103.
- "Jaarbeursarchitectuur." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 40, 11 (1919): ongepag.
- "Jaarverslag van den B.N.A." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten*, 45, 22 (1924): 214-217.
- "Jaarverslag van den B.N.A. over 1933." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55, 17 (1935): 149-152.
- "Jaarverslag van den B.N.A. over 1934." *Bouwkundig Werkblad Architectura* 56, 14 (1935): 149-152.
- "Jaarverslag van den B.N.A. over 1938." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 10 (1939): ongepag.
- "Joodse architectuur." *90e Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* (1998): 167-177.
- "Kroniek van de zomer." *Amstelodamum. Maandblad voor de Kennis van Amsterdam* 24 (1937): 97-100.
- Kromhout, W. "De jubileum-tentoonstelling van A. et. A. in het Stedelijk Museum te Amsterdam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 56, 49 (1935): 504-507.
- Kuipers, M. "Het Nieuw-Entrepot te Amsterdam en de pakhuisbouw uit het stoomtijdperk." *Jaarboek Monumentenverzorging 1991* (1991): 56-77.
- Lansink, L. "Het Museumplein en de architectuur van de gebroeders Van Gendt." *Wonen TA/BK* 4, 13 (1976): 22-28.
- Latour, B. "On Recalling ANT." *The Sociological Review* 47, 1 (1999): 15-25.
- "Een leerzame tentoonstelling." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 29, 30 (1933): 353-354.

“Mededeelingen betreffende het genootschap.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 14, 4 (1906): 27-29.

“Mededeelingen betreffende het genootschap.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 14, 9 (1906): 69.

“Mededeeling van het genootschap.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 26, 40 (1922): 1.

“Mededeeling van het genootschap.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 26, 45 (1922): 1.

“Mededeeling van het genootschap.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 26, 47 (1922): 1-6.

“Mededeelingen betreffende het genootschap.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 27, 1/2 (1923): 8.

“Mededeeling van het genootschap.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 27, 6 (1923): 3-4.

“Mededeelingen van den tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 16 (1927): 152.

“Mededelingen. Bond van Nederl. architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 29, 30 (1933): 360.

“Mededelingen. Bond van Nederl. architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 16 (1935): 209-210.

“Mededelingen. Bouwkunst en vriendschap.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 40 (1935): 498.

“Mededelingen. Schouwburg prijsvraag voor Arnhem.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 22 (1935): 282-283.

“Mededelingen. De schouwburgplannen te Arnhem en de prijsvraag.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 36 (1935): 450-451.

“Mededelingen. Architect Staal onderscheiden.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 46 (1935): 573-574.

“Mededelingen. Bond van Nederlandsche architecten.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 51 (1935): 633-634.

Mieras, J.P. “Jubileum’s tentoonstelling bouwkunst 1898-1923, te Amsterdam.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 44, 36 (1923): 379-380.

- "De tentoonstelling te Parijs in 1925. III." *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 46, 20 (1925): 291-296.
 - "De prijsvraag voor het paleis van den volkenbond." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 20 (1927): 180-182.
 - "Het volkenbondspaleis." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 27 (1927): 237-239.
 - "Kroniek van de week." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 49, 7 (1928): 48.
 - "De industrijschool te Amsterdam 75 Jaar." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 59, 42 (1938): 350-351.
 - "In Memoriam." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61, 27 (1940): 207-208.
- Miettinen, R. "The riddle of things: Activity theory and actor-network theory as approaches to studying innovations." *Mind, Culture, and Activity* 6, 3 (1999): 170-195.
- "De monumentendag." *Tijdschrift voor volkshuisvesting. Orgaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en den Nationalen Woningraad* 14, 6 (1933): 188-189.
- "Het nationale congres voor vakopleidingsvraagstukken." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 27, 52 (1931): 776.
- "Nationaal congres voor vakopleidingsvraagstukken." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 53, 2 (1932): 16-20.
- "Nationale tapijtfabricage sedert 1797." *Historia. Maandschrift voor Geschiedenis* 13, 12 (1938): 367-368.
- "De Nederlandsche deelneming aan de tentoonstelling te Parijs in 1937." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57, 31 (1936): 340.
- "Een nieuwe honorariumregeling voor stedenbouwkundig werk." *Tijdschrift voor volkshuisvesting. Orgaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en den Nationalen Woningraad* 17, 11 (1936): 85.
- "Nieuwe leden." *De Ingenieur. Bijlage: Beton. Maandblad gewijd aan wetenschap en praktijk van het gewapend beton. Orgaan van de betonvereniging* 3, 2 (1935): 16.
- "De nieuwe stadsschouwburg te Arnhem." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 40 (1935): 490-492.
- "Normalisatie in Nederland." *Vakblad voor de bouwbedrijven* 25, 52 (1929): 680-682.
- "Notulen der vergaderingen 29 Juni 1912." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs. Bijblad: Notulen der vergadering van het Kon. Instituut van Ingenieurs* 27, 44 (1912): 10.
- "Officieele Berichten." *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 41, 23 (1926): 483.

“Officieele Berichten.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 51, 27 (1936): 233.

“Officieele Mededeelingen.” *Bouwkundig Weekblad* 47, 28 (1926): 285.

Ommen, K. van. “‘European comes here for ideas.’ De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912.” *Bulletin KNOB* 96, 6 (1997): 189-203. DOI: <https://doi.org/10.7480/knob.96.1997.6.429>

“Het onderwijs in bouw- en waterbouwkunde op middelbare technische scholen in Nederland.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 10 (1935): 119-120.

“Het paleis voor den volkenbond. De beslissing.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 52 (1927): 450.

“PBNA-examens.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 29, 35 (1933): 419-420.

“Permanente Jaarbeursgebouwen.” *De Middenstandsbond. Officieel orgaan van den Nederlandsche Bond van Vereenigingen van den Handelsdrijvenden Middenstand* 16, 1 (1919): 4-5.

“Personalialia.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 50, 51 (1935): 458.

Pluym, W. van. “Bouwkunst. Poolsche kunst op de wereldtentoonstelling 1925.” *Maandblad voor beeldende kunste* 1 (1927): 17-24.

“Portiek aan de achterzijde van het Koninklijk Paleis te Amsterdam.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 2 (1927): 18.

Posthumus Meyjes, C.B. “Indrukken van de Edison Lichtweek te Amsterdam.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 50, 43 (1929): 345-352.

“De prijsvraag voor het volkenbondpaleis.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 8 (1927): 77.

“De prijsvraag voor het volkenbondsgebouw. Drie Nederlandsche inzendingen bekroond.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 19 (1927): 171.

“Prijsvraag Schouwburg te Arnhem.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 56, 24 (1935): 248.

“De ‘Prix de Rome’ 1939.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 24 (1939): 256.

“Prof. H. J. Evers †.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 25, 45 (1929): 582-583.

“Prof. Van der Steur 70 jaar.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 31, 44 (1935): 542.

Randall, D. en M. Rouncefield “Activity Theory, Distributed Cognition, and Actor-Network Theory.” In *Fieldwork for Design. Theory and Practice* samengesteld door D. Randall en M. Rouncefield, 89-113. Londen: Springer Londen, 2007.

“Regelen voor stedenbouwkundig werk.” *Het R.K. Bouwblad. Officieel orgaan der Algemeene Katholieke Kunstenaarsvereniging* 8, 9 (1936): 143.

Rietveld, G. “De Jaarbeursgebouwen in 40 jaren.” *Forum* 11 (1956): 2-9.

“Samenstelling van het bestuur en de permanente commissies in 1939.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 46 (1939): ongepag.

Sangster, H. “Het nieuwe Jaarbeursgebouw te Utrecht.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs. Bijlage voor Bouwen Waterbouwkunde* 45, 11 (1930): 71-74.

Schwagerman, C. “Landhuis te Schagen.” *Technisch Studenten-Tijdschrift* 1, 19 (1911): 405-409.

“Het stadhuisvraagstuk te Leiden.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 26, 52 (1930): 763.

“Het stadhuisvraagstuk te Leiden.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 27, 21 (1931): 344.

“Studieprijsvraag.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 39, 21 (1918): 126.

“Studie-prijsvraag 1918. Een ontwerp van een tijdelijk restaurant, uitgeschreven door de ‘Vereeniging tot bevordering der Bouwkunst’ te Utrecht.” *De Bouwwereld* 17, 42 (1918): 368.

“Studie – opleiding – examen in de bouwkunde.” *Vakblad voor de bouwbedrijven* 29, 24 (1933): 279-281.

“Tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 26, 35 (1922): 2-4.

“Tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 43, 20 (1922): 187.

“Tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 43, 35 (1922): 338-341.

“Tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten.” *Architectura. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia* 26, 21 (1922): 1.

“Tentoonstellingsraad voor bouwkunst en verwante kunsten. Het organiseren van periodieke tentoonstellingen.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 43, 12 (1922): 114.

Thoor, Marie-Thérèse van. “Amsterdamse School in Parijs. Het Nederlandse paviljoen op de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes (1925).” *Bulletin KNOB* 96, 6 (1997): 204-217. DOI: <https://doi.org/10.7480/knob.96.1997.6.431>

“Uitslag der examens aan de Technische Hogeschool op 30 Juni en 4 Juli 1911.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 26, 11 (1911): 684.

“De Uitbreiding van het Jaarbeursgebouw te Utrecht.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 51, 37 (1930): 301-306.

“De vaste Jaarbeursgebouwen te Utrecht.” *De Bouwwereld* 18, 2 (1919): 9-10.

“Het vaste Jaarbeursgebouw.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 38, 14 (1918): 90.

“Veertig Jaar V. en H.B.O.” *Forum* 4, 5 (1949): 217-223.

“Vereeniging van Delftsche Ingenieurs.” *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1925*. Beets: Delft, 1925: 217-218.

“Vereeniging van Delftsche Ingenieurs.” *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1926*. Beets: Delft, 1926: 216-217.

“Vereeniging van Delftsche Ingenieurs.” *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1927*. Beets: Delft, 1927: 239-241.

“Vereeniging van Delftsche Ingenieurs.” *Delftsche Studenten-Almanak voor het jaar 1928*. Beets: Delft, 1928: 243-245.

“Vergadering B.N.A.” *Vakblad voor de bouwambachten* 23, 51 (1927): 469.

“Vergadering der Vereeniging van Delftsche Ingenieurs.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 39, 29 (1924): 554.

“Vergadering van de Afdeeling voor Bouw- en Waterbouwkunde van het Kon. Instituut van Ingenieurs te 's-Gravenhage 22 December 1925.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 41, 2 (1925): 36.

“De verhoudingen tusschen raadgevende ingenieurs, architecten en installateurs, speciaal wat betreft de verwarming en ventilatie.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 43, 50 (1928): 393-394.

“Verslag betreffende de Werkzaamheden van de Tentoonstellingscommissie voor de Nederlandsche Afdeeling op de Tentoonstelling te Parijs in 1925.” *Bouwkundig Weekblad. Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandsche Architecten* 47, 22 (1926): 222-225.

“Vernieuwd Soestdijk.” *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60, 20 (1939): 213-214.

Vikkelsø, S. “Description as Intervention: Engagement and Resistance in Actor-Network Analyses.” *Science as Culture* 16, 3 (2007): 297-309.

Vlaardingerbroek, P. "Bouw- en restauratiegeschiedenis van het Amsterdamse stadhuis/paleis in Vogelvlucht 1648-1968." *Bulletin KNOB* (2013): 58-67. DOI: <https://doi.org/10.7480/knob.112.2013.2.617>

"Het volkenbondspaleis. Een neutrale commissie benoemd." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 38 (1927): 345-346.

Vriend, A. "De villa van Jan de Bie Leuveling Tjeenk. Amerikaanse invloeden aan het Museumplein." *JongHolland* 2 (1999): 79-87.

Wijdeveld, H.T. et Al. "Het Nieuwe Raadhuis te Hilversum." *Bouwkundig Weekblad Architectura* 48, 42 (1927): 375-382.

Zell, M. "Rembrandt's Gifts: A Case Study of Actor-Network-Theory." *Journal of Historians of Netherlandish Art* 3, 2 (2011). DOI: <https://doi.org/10.5092/jhna.2011.3.2.2>

Krantenartikelen

"5e Nederlandsche jaarbeurs." *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7 September 1921): 6-7.

"De 26ste Jaarbeurs." *De Gooi- en Eemlander. Nieuws- en advertentieblad* (15 Maart 1932): 2.

"365 dagen Delft: Gevecht op de Markt." *Delft op Zondag* (19 Mei 2019): 13.

"Architect J. de Bie Leuveling Tjeenk overleden." *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij* (4 Juli 1940): 8.

"Begravenis Architect J. W. Hanrath." *Utrechtsch Nieuwsblad* (6 Juli 1932): 2.

Bie Leuveling Tjeenk, J. de. "Stadsnieuws. Een plan voor het Rokin." *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant* (8 Februari 1930): 6.

"Binnenland. De vijfde Nederlandsche jaarbeurs." *Haagsche Courant* (5 September 1921): 1.

"Binnenland. Opening der Jaarbeurs." *Bredasche Courant* (7 September 1921): 3.

"Het derde jaarbeursgebouw." *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* (10 Maart 1931): 1.

"De bouw van het derde Jaarbeursgebouw." *De banier. Staatkundig gereformeerd dagblad* (11 Maart 1931): 5.

"Bouwkunst. Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk." *De Gooi- en Eemlander. Nieuws- en advertentieblad* (17 Mei 1935): 5.

"Het derde jaarbeursgebouw." *Limburger koerier. Provinciaal dagblad* (10 Maart 1931): 6.

"Derde gebouw." *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* (8 September 1931): 1.

“Het derde gebouw.” *Limburgsch dagblad* (9 September 1931): 5.

“Het eerste vaste jaarbeursgebouw aan het Vreeburg te Utrecht.” *Het Centrum* (5 September 1921): 1-2.

“Parijsche brieven.” *Amersfoortsch Dagblad ‘De Eemlander’* 23, 263 (9 Mei 1925): 3.

Eckenhuisen Smit, H. J. “Stichting van een aula der Technische Hoogeschool te Delft.” *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs* 54, 12 (24 Maart 1939): 120.

“Een idyllisch hoekje op Soestdijk.” *Amersfoortsch Dagblad ‘De Eemlander’* (09 September 1937): 1.

“Fotopagina. Weer een nieuw Jaarbeursgebouw.” *Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant* (30 Mei 1931): 8.

“De inrichting van het Paleis Soestdijk.” *Twentsch dagblad ‘Tubantia’* (21 November 1936): 1.

“Ir. J. de Bie Leuveling †. Bekende Architect.” *De Volkskrant* (4 Juli 1940): 2.

“Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk overleden.” *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant* (4 Juli 1940): 1.

“Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk †.” *IJmuider Courant* (4 Juli 1940): 5.

“Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk †.” *De Maasbode* (4 Juli 1940): 1.

“Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk overleden.” *Arnhemsche Courant* (4 Juli 1940): 2.

“Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk overleden.” *Haarlem’s Dagblad* (4 Juli 1940): 3.

“K.A. de Haan met pensioen.” *Utrechtsch Nieuwsblad* (11 April) 1940): 2.

“Het nieuwe derde Jaarbeursgebouw te Utrecht.” *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (8 December 1931): 6.

“Opening der eerste internationale jaarbeurs.” *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* (6 September 1921): 5.

“Het Prinselijk paar te Soestdijk.” *IJmuider Courant* (21 November 1936): 9.

“Het speelhuisje van onze prinsesjes.” *Het Noorden in Woord en Beeld* 15, 40 (15 December 1939): 10-11.

“Uit Nederland. Het nieuwe jaarbeursgebouw.” *De Sumatra Post* (9 April 1920): 12.

“Het nieuwe jaarbeursgebouw.” *De Maasbode* (7 September 1921): 15.

“De vijfde Nederlandsche jaarbeurs.” *Het Vaderland* (5 September 1921): 1.

“De vijfde Nederlandsche jaarbeurs.” *Arnhemsche Courant* (5 September 1921): ongepag.

“Vuile laster.” *De Telegraaf* (23 December 1935): 3.

“Weer een nieuw jaarbeursgebouw.” *Arnhemsch courant* (28 Mei 1931): 8.

“De Wereldtentoonstelling te Parijs.” *IJmuider Courant* (27 April 1937): 2.